

Etnografické múzeum SNM

Ústav etnológie SAV

Slovenská národopisná spoločnosť pri SAV

Etnologické rozpravy

Do roku 1993 časopis vychádzal pod názvom Národopisné informácie

Bratislava 1995, číslo 1

Upozornenie: čísla strán v obsahu sú účelové pre digitálnu formu. Pre bibliografické údaje sú čísla strán uvedené v súbore Obsahy!

Obsah

Úvodné slovo redakcie.....4

štúdie

Zygmunt Klodnický - Andrzej Stawarz

100-ročnica Poľskej národopisnej spoločnosti.....5

Eubica Falt'anová

Spoločenské pomery a ich odraz v živote jednotlivcov.....10

Jolana Darulová

Význam umeleckej literatúry pre výskum ľudovej slovesnosti
v mestskom prostredí (Banská Bystrica v umeleckej literatúre)20

Hana Hlôšková

Téma pôvodu spoločenstva v ústnej historickej tradícii na Slovensku
(Konfesionálna a etnická identifikácia)27

Eva Riečanská

Amerika a americkí Slováci v premenách času
charakteristika problematiky a základné poznatky z výskumu prenosu
a transformácie etnickej identity v korelácii s rodovými aspektami.....36

materiály

Rastislava Stoličná

Význam mlieka v živote ľudí v oblasti Javorníkov
(Na príklade obce Papradno).....53

Dita Nociarová

Rukopisná zbierka receptov Boženy Slančíkovej-Timravy ako prameň
regionálnych národopisných informácií.....58

diskusia

Mikuláš Mušínska

Sú Rusíni-Ukrajinci jednou alebo dvoma národnostnými menšinami?.....61

Vasil' Turok

Rusínska obroda.....66

rozhľady

Juraj Zajonc

Počítačové informačné databázy a systémy v Ústave etnológie SAV (Súčasná východiská, možnosti tvorby a používania).....	67
Juraj Podoba Etnický konflikt v globálnych súvislostiach.....	72
Dita Nociarová Spolupráca slovenského a maďarského múzea - skúsenosti a potreby.....	79
Rastislava Stoličná Oxford - mesto vzdelanosti.....	81
Peter Salner BASLER FASNACHT (6.-8. MAREC 1995) čiže Stručný švajčiarsko-slovenský slovník.....	84
Miroslav Bartoš Ľudová kultúra vo výučbe na ZŠ vo Veľkej Mani.....	87
Daša Ferklová "Zasvätené ľudu slovenskému" Výstava k 100. výročiu Národopisnej výstavy československej.....	90
Golianová Katarína Letný semester šk. r. 1994/95 na Katedre folkloristiky a regionalistiky, Fakulta humanitných vied, Vysoká škola pedagogická.....	91
Peter Salner Konferencia "Stabilita a zmena vo veľkých mestách strednej Európy".....	94

Vážení čitatelia,

po opätovných peripetiách spojených so zabezpečením podmienok pre vydávanie nášho periodika, dostáva sa k Vám prvé tohoročné číslo Etnologických rozpráv, ktoré svojím obsahom dokumentuje šírku a tematickú rôznorodosť súčasného etnologického bádania.

Zameranie publikovaných štúdií siaha od dejín inštitucionalizovaných foriem záujmu o národopisnú problematiku v Poľsku (Z. Klodnický - A. Stawarz), cez urbánno-etnologické otázky vplyvu spoločenských pomerov na život jednotlivcov (L. Faltánová), či významu umeleckej literatúry pre výskum ľudovej slovesnosti v prostredí mesta (J. Darulová), až po problémy ústnej historickej tradície na Slovensku (H. Hlôšková) a etnickej identity slovenských imigrantov v USA (E. Riečanská).

V časti venovanej materiálovým príspevkom sa môžete oboznámiť s dvoma faktografickými príspevkami: prvý z nich hodnotí význam mlieka v stravovacom systéme v oblasti Javorníkov (R. Stoličná), druhý sa zameriava na rozbor rukopisnej zbierky receptov B. Slančíkovej-Timravy z aspektu obsiahnutých etnografických dát (D. Nociarová).

K obsahu rubriky Diskusia, v ktorej sa tentoraz objavuje výlučne problematika rusínskej a ukrajinskej identity (M. Mušíka, V. Turok) treba poznamenať, že výber príspevkov v nej publikovaných súvisí predovšetkým so snahou redakcie poskytnúť stránky Etnologických rozpráv i na prezentáciu diferencovaných stanovísk, ktoré vo vzájomnej konfrontácii môžu posunúť dopredu riešenie vedeckých problémov, ako aj otázok presahujúcich čiste odborný záujem. Preto sme v budúcnosti kedykoľvek ochotní publikovať ďalšie príspevky k započatej diskusii.

Prvé tohoročné číslo Etnologických rozpráv uzatvárajú Rozhľady, v ktorých sa okrem informácií o počítačových databázach a systémoch v ÚE SAV (J. Zajonc), môžete dočítať aj o zahraničných skúsenostiach slovenských etnológov (J. Podoba, D. Nociarová, R. Stoličná, P. Salner), či aktuálnych projektoch a podujatiach (M. Bartoš, D. Ferklová, K. Golianová, P. Salner).

Redakcia

100-ročnica Poľskej národopisnej spoločnosti

Zygmunt Klodnický - Andrzej Stawarz

Neobvyklo dramatické osudy poľského národa v posledných storočiach spôsobili, že naši pradedovia museli bojovať o národnú existenciu. Problémy rozvoja vedy a kultúry boli preto často druhoradé. O formách spoločenského a vedeckého života neraz v 19. storočí nerozhodovali Poliáci, ale *okupanti*. V celom Poľsku je preto len málo vedeckých a kultúrnych spolkov, založených už v minulých storočiach.

Nepochybne najznámejšou vedeckou inštitúciou bol Spolok priateľov vied (Towarzystwo Przyjaciół Nauk), ktorý vznikol roku 1800 vo Varšave. Stal sa vzorom po celé desaťročia nasledovaným inými vedeckými spoločnosťami. Napr. o 20 rokov neskôr vznikla Vedecká spoločnosť pri Plockej krajskej škole (Szkole Wojewódzkiej Plockiej). Pozoruhodnou iniciatívou bolo založenie Národného ústavu J. M. Ossolinským v roku 1817 vo Ľvove. Až v poslednej štvrtine 19. storočia začali vznikať prvé špecializované spoločnosti - Prírodovedná spoločnosť Mikuláša Koperníka (Ľvov 1875) a Historická spoločnosť (Ľvov). Taktiež vo Ľvove, jednom z hlavných stredísk rozvoja poľskej kultúry, vznikla Národopisná spoločnosť (9. februára 1895) - jedna z prvých poľských spoločností v oblasti spoločenských a humanitných vied.

Skôr než predstavíme históriu Poľskej národopisnej spoločnosti, pokúsime sa - podľa možnosti stručne - pripomenúť počiatky záujmu o kultúrne tradície v Poľsku. Veľa hodnotných informácií o tradičnej kultúre, najmä vidieckej, nájdeme už v Ročenkách (Rocznikach) Jána Dlugoša. O živote na dedine písal Mikuláš Rej a báseň Jána Kochanovského v Piesni svätójánskej o sobotke dodnes očarúva svojou krásou.

Folkloristický záujem bol prebudený až v 18. storočí. V dobe osvietenstva a romantizmu sa začalo hľadiť na ľudové tradície ako na súbor prežitkov vhodných predovšetkým na rekonštrukciu obrazu slovanskej kultúry v predkresťanskej epoche. Keď píšeme o počiatkoch folkloristiky a etnografie, je potrebné spomenúť Joachima Lelevelu, Adama Naruszewicza, Huga Kollataju, Vavrinca Surowieckého, či Zoriana D. Chodakowského (Adama Czarnockého). Obzvlášť poslednému vdáčíme za koncepciu, v ktorej pravdivý, "národný" obsah pretrval v ľudových vrstvách. Neobvykle inšpiratívnu úlohu vo výskumoch tradičnej kultúry zohrali Spolok priateľov vied (Towarzystwo Przyjaciół Nauk) vo Varšave a univerzita vo Vilňuse.

Druhá polovica 19. storočia priniesla nebyvalý záujem o dedinskú kultúru. Medzi bádateľmi možno uviesť niekoľko mien vynikajúcich vedcov, ako napr. Lukáša Golebiowského, Václava Zaleského, Kazimíra Vladislava Wojcickiego, Žegotu Pauleho, či Vincenta Pola. Veľmi rýchlo sa do popredia dostal Oskar Kolberg (1814-1890) - autor monumentálneho cyklu Ľud, jeho zvyky, spôsob života, reči, podania, príslovia, obrady, zarietania, zábavy, piesne, hudba a tance. Materiály zozbierané v rokoch 1840 - 1880 uverejnil v 33 zväzkoch, takmer dvakrát toľko zostalo v rukopisoch.

Začali vychádzať aj po desaťročia známe časopisy: od roku 1877 "Súbor poznatkov o antropológii krajiny" (Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej) a v rokoch 1887 do 1917 "Visla".

Okupanti neradi videli organizácie a spolky zakladané Poliakmi, či už vznikli vďaka úsiliu vedcov alebo redaktorov a učiteľov. V roku 1895 bola vo Ľvove založená Národopisná spoločnosť. Do okruhu jej zakladateľov patrili okrem iných: Antoni Kalina (1846-1906) profesor slovanskej filológie na Univerzite Jána Kazimierza (neskôr bol jej rektorom), zakladateľ a dlhoročný redaktor ročenky "Ľud"; významný jazykovedec Jan Baudouin de

Courtenay (1845-1929); známy etnograf Ján Karlovicz (1836-1903); tiež inšpektor obecných škôl a neskôr významný etnograf Severin Udziela (1857-1937). K zakladateľom a prvým členom Národopisnej spoločnosti patrili nielen pracovníci Univerzity Jána Kazimierza, ale aj pracovníci Ossolinského Národného ústavu (Zakladu Narodowego im. Ossolinskich), vrátane riaditeľa tohto pracoviska - Wojtecha Ketrzynského (1838-1918). Do spoločnosti vstúpili aj iní známi poľskí vedci, reprezentujúci aj iné vedné disciplíny, napr. zoológ Benedikt Dybowski (1833-1930), geograf Eugenius Romer (1871-1954), historik Karol Potkanski (1862-1907) a mnohí iní.

Venujme pozornosť aj skutočnosti, že spoločnosť sa pri prijímaní členov neriadila etnickými kritériami. I keď v nej prevažovali Poliaci, vyskytli sa pri nich aj Rusíni (dnes nazývaní Ukrajinci), medzi nimi Ivan Franko s manželkou Oľgou alebo Alexander Kolessa, tiež ľudia nemeckého alebo rakúskeho pôvodu, ako možno usudzovať podľa priezvisk.

Dopisovateľmi boli okrem iných známy slavista Lubor Niederle z Prahy, Alexander Brückner z Berlína, aj Vladislav Nehring - profesor Vroclavskej univerzity a viceprezident Sliezskej národopisnej spoločnosti (Schlesische Gessellschaft für Volkskunde), založenej v roku 1894.

Národopisná spoločnosť vo Lvove s veľkým zánietením započala s etnografickými výskumami, zaujímajúc sa predovšetkým o ľudovú kultúru východnej Galície. Čoskoro začali vznikať prvé regionálne pobočky spoločnosti v obciach Tarnovo, Wieliczka, Buczacz, Krakov, Tatarov, Chrzanow, Podgórze, neskôr v Rzeszow, Lancut a Pilzno. Vo Lvove sa okolo hlavného výboru zoskupil okruh ľudí, ktorí aktívne spolupracovali na ročenke *Łud*, usporadúvali prednášky, viedli správu ale i vedeckú knižnicu Spoločnosti. Dôležitými oporami Spoločnosti boli nielen vedci (etnografi, historici, jazykovedci ai.), ale v značnej miere učitelia obecných škôl a najmä školskí inšpektori. V rokoch 1895-1906 Národopisná spoločnosť vo Lvove patrila k najväčším a najaktívnejším na území bývalého Poľska.

Od svojho vzniku mala Spoločnosť výraznú podporu zo strany Univerzity Jána Kazimierza, čo významne ovplyvnilo jej osudy a najmä zachránilo jej existenciu v rokoch 1. svetovej vojny. Tak sa stal Lvov centrom výskumov dedinskej kultúry. O neobvyklej pružnosti tohto centra svedčí fakt, že v roku 1910 na Univerzite Jána Kazimierza vznikla prvá katedra etnológie v Poľsku, spočiatku vedená Stanislavom Ciszewskim (1865-1930) a potom Jánom Czekanowskim (1882-1965) - popredným poľským antropológom a etnológom.

Spomenúť treba i ďalšie pokusy o vytvorenie spoločností podobných Národopisnej spoločnosti po znovuzískaní nezávislosti Poľska v novembri 1918. Jednou z pozoruhodných iniciatív bolo založenie Poľskej etnologickej spoločnosti vo Varšave v roku 1921 takými poprednými vedcami akými boli Vladimír Antoniewicz (1893-1973), Ján Stanislav Bystron (1892-1964), Adolf Chybinski (1880-1952), Adam Fischer (1889-1964), Andrzej Gawronski (1885-1927), Leon Kozłowski (1892-1994), Ludvík Krzywicki (1859-1941), Stanislav Poniatowski (1884-1945). Predsedom PTE bol Ján Czekanowski. Od tých čias "*Łud*" začal plniť funkciu orgánu tejto spoločnosti, hoci národopisná spoločnosť vo Lvove naďalej fungovala. PTE existovala len krátko, zanechala však významný vplyv na rozvoj etnológie v Poľsku, prispela k novým metodologickým prístupom a tiež k obohateniu časopisu "*Łud*".

Počas ľvovského obdobia Poľskej národopisnej spoločnosti vyšlo 35 zväzkov "*Łudu*", 4 časti "Etnografických prác" (Prace Etnograficzne) a uskutočnili sa desiatky vedeckých stretnutí. Na tejto pobočke po mnoho rokov spočívala ťaž terénnych výskumov ako i publikovania výsledkov, obzvlášť, keď ešte neexistovali univerzitné katedry zodpovedajúce za rozvoj poľskej etnografie. V medzivojnovom období zohral významnú rolu v činnosti Národopisnej spoločnosti Adam Fischer.

V rokoch 2. svetovej vojny a hitlerovskej okupácie sa práce Spoločnosti prerušili. Vzhľadom na skutočnosť, že severovýchodná časť Poľska bola pričlenená k Ukrajine a teda do ZSSR, po ukončení vojny v roku 1945 sa nedalo ani pomyslieť na reaktivovanie činnosti

Spoločnosti vo Lvove. Pred koncom vojny s hitlerovským Nemeckom Jozef Gajek tajne previezol v cisternových vagónoch knižnicu Spoločnosti (8000 jednotiek) a jej archív z Lvova do Lublinu. Tu spolu s Jánom Czekanowskim a Leonom Halbanom oživil Spoločnosť, vytýčiac jej nové ambiciózne ciele. Až vtedy sa stala celopoľskou spoločnosťou, čo sa plne odrazilo v jej názve (Polskie Towarzystwo Ludoznawsze - PTL), zároveň vznikli pobočky (Krakov, Toruń, Poznań, Varšava, Zakopané a i.). Medzi vtedy prijaté hlavné úlohy patrilo spracovanie Poľského etnografického atlasu a tiež realizácia edície Atlas poľských ľudových krojov (Atlas Polskich Strojów Ludowych), pokračovanie ročenky "Lud" a edície "Etnografické práce a materiály" (Prace i Materiały Etnograficzne).

Prvé povojnové roky boli venované príprave výskumníkov - tak vyškolených etnografov, ako i organizovaniu siete anketárov v celom Poľsku. Vzhľadom na chýbajúcu centrálnu etnografickú inštitúciu Spoločnosť naďalej plnila dôležitú funkciu koordinátora najdôležitejších etnografických iniciatív a výročné valné zhromaždenia členov PTL sa stali celopoľským fórom výskumníkov a priaznivcov ľudovej kultúry.

V roku 1951 sa sídlom PTL stala Poznań. O necelé dva roky neskôr, v druhej polovici roku 1953 - začalo "vroclavské obdobie PTL". Vtedajší tajomník Spoločnosti Jozef Gajek presťahoval do Vroclavi všetku jej agendu. Čoskoro potom tu bolo z iniciatívy Gajka vytvorený Etnografický ústav Inštitútu histórie materiálnej kultúry PAN, ktorý sa ujal prác na Poľskom etnografickom atlase, započatých v PTL. Ide o monumentálne dielo, ktoré malo podať ucelený obraz o kultúrnych vzťahoch v Poľsku. Dosiaľ vyšlo 6 rozsiahlych zväzkov, obsahujúcich 300 máp, ku ktorým PTL vydáva komentáre.

Na základe úsilia PTL roku 1960 vláda schválila vydanie Súborného diela Oskara Kolberga (Dziel Wszystkich Oskara Kolberga - DWOK). Realizácia tohto diela začala vo Varšave, po niekoľkých rokoch sa však práce presunuli do Poznane, kde naďalej funguje jeden zo sekretariátov PTL. Práce tu dlho viedol Jozef Burszta, po jeho smrti sa stal zodpovedným redaktorom Bohuslav Linette. Reedície a zväzky zostavené zo zachovaných archívnych materiálov dnes predstavujú 67 jednotiek. Nájde sa tu niekoľko doplnkov obnovených vydaní monografií, miscelaneá, etnografické materiály, Kolbergove klavírne kompozície, jeho biografica a tiež anexy.

Roku 1968 Spoločnosť založila Stredisko etnografických dokumentácií a informácií v Lodži (ODiIE), ktoré od počiatku vedie Bronislava Kopczynska-Jaworska. Stredisko vydalo už niekoľko etnografických, etnologických a kultúrno-antropologických bibliografií, zároveň sa zúčastňuje na príprave medzinárodných bibliografií. Od konca roku 1994 ODiIE úspešne spolupracuje s Ministerstvom kultúry a umenia na realizácii rozsiahleho projektu "Ochrana zanikajúcich profesií" (Ochrona ginacych zawodów).

Súčasťou PTL je aj vedecká knižnica, najväčšia špecializovaná knižnica v Poľsku, ktorej fondy obsahujú okolo 40 000 jednotiek zhromažďovaných od počiatkov existencie Spoločnosti.

Veľká časť knižných fondov pochádza z výmeny so 180 univerzitami a vedeckými spoločnosťami na celom svete, a tiež so 40 vedeckými inštitúciami v Poľsku. Pri knižnici sa nachádza archív, v ktorom je časť pozostalosti Oskara Kolberga, rukopisy významného bádateľa národov Mikronézie a Melanézie Jána St. Kubareho, materiály významného etnológa a antropológa Stanislava Poniatowskiewa a mnohé iné. Už roky archív systematicky zhromažďuje aj spomienky poľských vyhnancoch na Sibír.

Vroclavská agenda PTL (knižnica, archív, vydavateľstvo) zároveň s hlavným výborom vyše 40 rokov využíva pohostinnosť Vroclavskej univerzity.

Členovia Poľskej národopisej spoločnosti (je ich okolo 1100) sú začlenení v 20 pobočkách miest Bytom, Gdansk, Kalisz, Kolbuszowa, Koszalin, Krakov, Lublin, Poznan, Szczecin, Torun, Varšava, Vroclav, Zakopane, Zamosc a Zielona Góra. Všetky pobočky prispôsobujú svoju činnosť regionálnym osobitostiam a záujmom ich členov (ľudová

tvorivosť, ochrana zanikajúcich tradícií, záujem o mimopoľské kultúry - napr. Asýrcov, Ormanov, Lužických Srbov).

Trvalým a merateľným vkladom PTL do poľskej vedy a kultúry sú vlastné publikácie. Dosiaľ ich vyšlo 360. Ročenka "Lud" (red. Zbigniew Jaszewicz) a "Lodžské etnografické štúdie" (red. Jadwiga Kucharska) sú v posledných rokoch vydávané spolu s Komitétom etnografických vied PAN. Okrem toho vychádza dvojmesačník "Ludová literatúra" (red. Czesław Hernas), "Lužické zošity" (red. Eva Siatkowska). Z iniciatívy PTL bola vydaná dôležitá edícia vydavateľstva - "Knižnica sibírskych vyhnančov" ("Biblioteka Zeslanca" red. Antoni Kuczyński). Pokračuje sa vo vydávaní edícií Atlas poľských ľudových krojov, Etnografické práce, Populárnonáučná bibliografia, Etnografické archívy.

Hlavné oslavy stého výročia vzniku PTL budú vo Vroclavi v dňoch 8.-10. septembra 1995. Čestnému výboru predsedá Wojciech Wrzesiński, donedávna rektor Vroclavskej univerzity. Slávnostné valné zhromaždenie členov spoločnosti bude pozostávať z dvoch vedeckých zasadnutí. Prvé bude venované minulosti a súčasnosti poľskej etnológie a uskutoční sa vo Vroclavi. Druhé, ktoré sa bude zaoberať etnografiou Galície a súčasným bádateľskými problémami, sa uskutoční vo Lvove za účasti ukrajinských etnografov. Bude to svojím spôsobom "návrat ku koreňom".

Z najzaujímavejších podujatí Spoločnosti treba spomenúť výstavu "Poľské popisovanie sveta", ktorá poukáže na vklad poľských vedcov pri poznávaní mimoeurópskych kultúr. Popritom bude realizovaná výstava prezentujúca ľudovú kultúru severovýchodného pohraničia bývalého Poľska, vyjdú mnohé publikácie, uskutočnia sa diskusie, stretnutia, prednášky. Osobitné programy osláv stého výročia PTL pripravili aj niektoré pobočky, napr. v mestách Krakov, Varšava, Zamosc.

Storočnica založenia Spoločnosti je jedinečnou príležitosťou vzdať hold tým, ktorí - neraz v ťažkých podmienkach a často nezištne - viedli činnosť Spoločnosti. Najväčšie zásluhy na nej mali: vo "Lvovskom" období Antoni Kalina, prvý predseda i redaktor "Ludu"; v medzivojnovom období Adam Fischer, tajomník Spoločnosti a redaktor "Ludu"; po 2. svetovej vojne Jozef Gajek, jeden z najvýznamnejších poľských etnografov. Jozefovi Gajkovi a zaiste aj Lvovskej atmosfére vroclavskej akademickej obce v 50. a 60. rokoch vďačí Spoločnosť za svoje "zlaté obdobie".

Počas 100 rokov existencie PTL sa v ľudovej kultúre udiali zásadné zmeny. Pred našimi očami ožíva záujem "o korene". Objavujú sa nové regionálne kultúrno-spoločenské spolky, množia sa folklórne festivaly a prehliadky. UNESCO doporučuje členským krajinám začleňovanie poznatkov o kultúrnom dedičstve do všeobecného vzdelávania a ministerstvo školstva sa podujalo toto doporučenie realizovať. Ministerstvo kultúry a umenia organizuje množstvo akcií na záchranu hodnôt ľudovej kultúry, čím súčasne realizuje aj program "Záchrana zanikajúcich profesií".

Pri všetkých podujatiach sú aktívni členovia PTL - ako organizátori, konzultanti, vykonávatelia určených prác. Spoločnosť je aktívna na mnohých poliach a s pozoruhodnými výsledkami práce vstupuje do druhého storočia svojej existencie.

Preložila Zuzana Beňušková

Spoločenské pomery a ich odraz v živote jednotlivcov

Lubica Falt'anová

V doterajších prácach urbánnych etnológov zaoberajúcich sa výskumom Bratislavy nielen v rámci grantu Dynamika sociálnych procesov v prostredí veľkých miest strednej Európy, ale i v predchádzajúcich príspevkoch rovnakého zdroja, čiže v bratislavských etnologických projektoch, sa chápu sociálne procesy mestského spoločenstva ako v hraniciach mesta existujúci postup diania a vývinu, charakterizovaný súhrnom sociálno-kultúrnych javov a znakov, ktorý treba chápať ako špecifický prenos makrospoločenských daností. Celospoločenské kontexty sa vo výskumnej činnosti a ich výsledkoch periodizujú a zhŕňajú podľa jednotlivých spoločensko-politických režimov a štátoprávných usporiadaní, ktorými prešlo Slovensko v 20. storočí. Sú to výskumy rámcované určitým režimom, (1918-1938 - ČSR, 1938-1945 - Slovenský štát, 1945-1989 - Československo, obdobie od roku 1989, v tom i vznik Slovenskej republiky - od roku 1993), prípadne sledujú prierez vybraných sociálnych procesov v slede jednotlivých spoločensko-politických systémov 20. storočia. V týchto súvislostiach sa objavuje úsilie o stanovenie modelov a ich konfrontácie, vzťahujúcich sa na niektoré oblasti života obyvateľstva mesta (napr. P. Salner, V. Feglová) na báze rôznych spoločensko-politických podmienok.¹ Ďalšia výskumná činnosť sa orientuje na charakteristiku a vývin určitých javov a procesov vo výreze vybraného politického systému a pomerne frekventovane sa objavuje vedecká snaha o objasnenie príslušných sociálno-kultúrnych problémov tak, ako prebiehali v období nástupu jednotlivých politických systémov, v čase prelomových spoločenských, politických, ekonomických a kultúrnych zmien (napr. D. Luther, L. Falt'anová).² Po stručnom upozornení na časovo-historické ponímanie urbánno-etnologického bratislavského výskumu, nasleduje ďalší pohľad súvisiaci s určením predmetu a objektu výskumu. Sústreďuje sa tiež len na niekoľko súhrnných informácií. Pri obhliadnutí sa za produkciu ostatných 3-4 rokov je zjavná štruktúrna predmetná a tematická rôznorodosť sledovaná v rámci rôznych sociálnych skupín obyvateľstva mesta Bratislavy. Dôraz sa kladie na rozmanité sociálne procesy a javy, odzrkadľujúce sa v medziskupinových vzťahoch, (napr. tolerancia, intolerancia), identifikačné procesy (adaptácia, akulturácia) jednotlivých mestských skupín. Pod týmito hlavnými tematickými okruhmi sa nachádza široké spektrum spôsobov položenia a riešenia otázok - vzhľadom na špecifický vývoj etnicity Bratislavy sa do popredia dostáva otázka etnická (napr. P. Salner),³ ďalej rôzne prvky spôsobu života a charakteristika príslušných sociálno-ekonomických, etnických, záujmových skupín (napr. E. Mannová, R. Stoličná)⁴ a pod. Ide o to, že v prípade výskumov boli použité metódy, ktoré dávali základ k zovšeobecneniam týkajúcim sa existencie a rozšírenia sledovaných javov a okruhov problémov. Týkali sa tak vnútorných a vonkajších znakov určitých skupín, ako aj spoločenských javov odohrávajúcich sa v rôznych priestoroch mesta (ulica, korzo, trhy a pod.). V súvislosti so sledovaním určitých javov (vyvlastnenie živnostníkov po roku 1948) sa objavila i metóda prípadových štúdií zameraná na životné osudy jednotlivcov. Je to metóda, ktorá síce v zásade nedáva možnosti zovšeobecňujúcich poznatkov, domnievam sa však, že pokiaľ ide najmä o prípad výberu osôb spojených určitými znakmi (napr. prežitím rovnakých udalostí), poskytuje dôležitý faktografický materiál smerujúci k pomerne ucelenej charakteristike vybraného spoločenského javu. Sú tu aj ďalšie vedecko-výskumné zaujímavosti biografii - mikroskopický pohľad na dianie v živote jednotlivca môže hlbšie poodhaliť príčinné súvislosti konania osôb, ich prejavov, zvykov, ale i formovania názorov a to všetko vo vzťahu

k najbližšiemu okoliu i voči spoločnosti. Je tu potrebné upozorniť aj na kvalitu obsahu výkladu životnej dráhy, ktorá samozrejme závisí od mnohých faktorov - orientačnej požiadavky základného tematického okruhu sledovaného výskumníkom (napr. cesta k povolaniu, ako tomu bolo v prípade predkladaných výsledkov výskumu), od rozprávačských daností, spôsobu selektovania zážitkov a udalostí, pričom relevantné sú i psychické a psychologické momenty súvisiace s otvorenosťou rozprávača. Určite je tu dôležitá aj otázka vzťahu k spomienkam, a moment ich rozprávačského "zhmotnenia".

Čo sa týka bratislavskej autochtónnosti skúmaných jednotlivcov, stali sa Bratislavčanmi až prisťahovaním do mesta. Väčšina z nich už za 1. ČSR, malá časť v 70. a 80. rokoch. Ako upozornil P. Salner, pri analýze kultúry a spôsobu života lokálneho spoločenstva Bratislavy sa využívajú predovšetkým údaje pôvodných obyvateľov. V takýchto prípadoch, ako píše autor, *"...poznatky a spomienky informátorov však len zriedkavo prekračujú hranice vlastných skúseností a prostredia, v ktorom žijú"*.⁵ Treba tu však upozorniť na fakt, že demografická skladba obyvateľstva bola tvorená, hlavne od 1. polovice 20. storočia. z veľkej časti imigrantmi, ktorí sa vzhľadom na svoju početnosť určite výraznou mierou podieľali na tvorbe kultúrneho obrazu mesta. Ved' len počet obyvateľov vzrástol oproti roku 1921 z 93 189 na 123 844 v roku 1930, čo sa pripisuje výraznej migrácii obyvateľstva do mesta.⁶ Z týchto dôvodov si zasluhuje pozornosť i táto zložka obyvateľstva. Nezaujímá nás v tomto prípade, ako sa stotožnili s bývaním v meste, ako sa adaptovali, či akým spôsobom sa podieľali na formovaní socio-kultúrneho profilu mestského života, v akej miere ho obohatili o nové prvky a ktoré z nich prevzali, ale zameriavame sa hlavne na ich obdobie života pred príchodom do Bratislavy, t.z. upriamime sa na potenciál s akým prišli do mestského bratislavského prostredia a na obdobie ich pôsobenia do vyvlastnenia, keď už časť z nich pôsobila v Bratislave. Táto etapa sa prekrýva s obdobím 1. polovice 20. storočia. Problém je o to zaujímavejší a plastickejší, že sledovaných predstaviteľov skupiny tvoria osoby, ktorých životný osud spojil s rôznymi geografickými miestami, čo vyplývalo nielen z rodinných dôvodov, ale z veľkej časti i z charakteru profesie. Pohybovali sa v rozmanitých sociálnych skupinách, ich sledovanú životnú etapu ovplyvnil celý rad ekonomických, sociálnych a kulturologických aspektov, daných nielen celkovým spoločenským stavom, ale i špecifickými lokálnymi podmienkami. Ako sme uviedli, dokladovosť informácií je daná štruktúrovanosťou a kvalitou výpovedí.

Z takéhoto aspektu je najkompaktnejšia a najvyváženejšia z hľadiska jednotlivých období života výpoveď J. Vargu, nar. 1906. Ukázalo sa, že jeho rozprávanie životných zážitkov je utvrdené a stabilizované v predchádzajúcich rozhovoroch s najbližšími rodinnými príslušníkmi. Pochádza zo Zbehov, vyrastal v rodine s nízkym sociálno-ekonomickým postavením. Tu sa vyučil krajčírstvu u svojho strýka (*"...to bol takí selácki krajčír..."*). Sociálne postavenie sa rozhodol vo svojich 16 rokoch riešiť odchodom za zamestnaním do cudziny: *"Chcel som ísť do Francúzska, ale ma nezobrali. Bola taká vihláška, že do chce môže ísť do Argentíni, do Francie, do Kanadi. Bola tu núdza o zamestnanie. Tak prihlásil som sa aj ja, mnohí odišli, sedmi odišli zo Zbehov. Nezobrali ma, pretože som bol slabí, mladí. Čo bol v Nitre pracovný úrad, (úradník) hovorí, že nemôže, tam je (vo Francúzsku) veľké hospodárstvo, len na strojoch tam šecko robá. A ja hovorím: šak ja viem pracovať. A potom, vi s'te taki vekove aj ťelesne slabí, máte aspoň šed'esát kilov? Tak hovorím, teda aspoň volad'e, ňes'tem sa vrátiť, hanbil som sa, lebo už som bol vipravení. A tak som sa dostal do tých Čiech. A tam som si užil svoje."* Pracoval ako paholok za veľmi nevyhovujúcich podmienok v blízkosti Tábora. V spomienkach sa k tým udalostiam nerád vracal: *"Bol som tam polroka. Lebo to bolo tak, že keď ňevislúžiš ten polrok, tak musíš si na železnicu sám zaplatiť."* Odtiaľ odišiel ako krajčírsky zamestnanec do Prostejova, kde pracoval v konfekčnej továrni, kým nenarukoval na vojenskú základnú službu do Komárna (foto 1). Aj niektoré výpovede týkajúce sa tohto obdobia svedčia o charaktere sociálnej situácie jeho rodiny.

Poukazuje na to, že aj počas dovolenky i cez vianočné sviatky zostával v útvare, pretože: "...tu som mal svoju postel. Bolo nás osem d'etí, v lete som spával na povale, v zime v maštali. A ňe, že musel som, že bi ma boli vihнали, ale som to cítil, že ňebud'em zavádzať, lebo sa rod'ili malé d'et'." O jeho ďalšom uplatnení po ukončení vojenčiny, rozhodol vplyv jeho nemeckých priateľov zo Sudet, s ktorými vojenčil: "A potom jeden mi hovorí, ty Jozef, mi jak to tu vidíme, tí luďa tuná len hrable a motiku na plece, robá a robá a nič ňemajú, žádni život. Pod' k nám, uvidíš, u nás je celkom iní kraj, veselo, pekňe, a čo ja viem čo už mi to naspomínali, abi som išol s ňima tam. Tak ma nahovorili." Pracoval postupne v Dečine nad Labem (roku 1932), v Drážďanoch ako krajčírsky pomocník, pred odchodom do Bratislavy v Liberci (1933) a v týchto mestách absolvoval aj krajčírské kurzy (dokument 1,2), okrem toho aj účtovnícky. S týmto prostredím nadviazal veľmi úzke a trvalé, doživotné vzťahy a kontakty cez profesné pôsobenie, oživované po odsťahovaní do Bratislavy vzájomnými návštevami, ktoré sa preniesli do rodinného prostredia. Vďaka vstupu do mládežníckej tovarišskej organizácie Katolische Jugendbund, ktorá mala za cieľ podpornú činnosť, sa rýchlo integroval do nového prostredia (foto 2). Členstvo platilo natrvalo a jeho vplyv pocítil vo forme hmotných výhod pri návšteve Nemecka roku 1977. Jeho ďalšie životné osudy ovplyvnil politický vývoj, v tomto prípade narastanie nemeckého nacionalizmu, ktorý sa odzrkadlil i v miestnych udalostiach (r.1933). "Preháňali v Reichenbergu už moc. Hitlerizmus, Hitler Jugend sa rozťahovalo tam. Aj do tých d'ielní prišli medzi tovarišov. A nahovárali. Alebo sa stalo napríklad, že boli sme napríklad v Kapucínskom kostole na omši. A keď sme vichádzali z kostola, čo boli domi a bráni, tam už boli poschovávaní a keď sme vichádzali z kostola takých mládencov, ako som bol ja začali biť palicami, že prečo išli do kostola, že majú ísť do Hitler Jugendu. A eš'e to bolo v českých rukách, Česko to bolo, a už boli takí drzí tí hitlerovci. Už som vid'el, že už to smrdí politikou šecko, tak abi som sa do ňejakej ňeprijemnosťi ňedostal, radšej som hlad'el ísť preč." Uviedol eš'e niekoľko negatívnych zážitkov zo správania sa členov spomínanej organizácie. V roku 1934 ako 26 ročný prišiel do Bratislavy. Jeho prvé dojmy, i keď už existoval v rôznoetnickom prostredí, do ktorého sa úspešne integroval, sa spájali so sklamaním z bratislavskej etnickej skladby - "...a tu bol samí Čech, Žid, Nemeč". Jeho postoj vyplýval zo skúseností nacionalistických prejavov, pred ktorými utekal zo sudetského prostredia. V rámci adaptačných procesov však videl určité výhody v tom, že "...ja som prišiel takí trošku ponemčen' z Liberca", ovládal nemecký jazyk - "ja som ved'el tak pekňe ňemeckí, nie takú ňemčinu jako títo handrbulci rozprávali". Po vystriedaní niekoľkých miest ako pomocný krajčír si otvoril v roku 1936 krajčírsky salón 1. triedy - "...podla výsledkov, už som mal dobré méno. No a mal som dosť dobrú klientelu" (foto 3). Eš'e v roku 1936, už ako obyvateľ Bratislavy absolvoval strihačskú školu v Mníchove (dokument 3). Pomerne rozsiahly materiál sa týka organizácie práce, okruhu zákazníkov, živnostenskej organizácie. V období úspešného pôsobenia firmy si založil rodinu, spočiatku býval sám, potom s rodinou v podnájme. V roku 1940 získal družstevný byt v centre mesta. Jeho spoločenské kontakty mali okrem pracovného charakteru v rámci živnostenského spoločenstva i súkromný (stýkal sa predovšetkým s niektorými predstaviteľmi živnostníctva). S niekoľkými zamestnancami svojho podniku udržoval tesné kontakty počas celých rokov socializmu. Dôležitú časť tvorili i kontakty s rodinou z obidvoch strán manželov z ich rodiska. Udalosti Slovenského štátu sa premietli do jeho života vo forme členstva v Hlinkovej garde. Ako sám zdôrazňuje: "...mal som len uniformu, nevívjal som žiadnu činnosť, len raz som bol strážiť vodáreň, abi ho ňevihod'ili do vzduchu, ale to zaberalo vela času, tak som toho ňechal." Určitým spôsobom jeho organizovanosť zasiahla aj do spoločenského a napokon rodinného života, keďže na gardistickom plese v Redute sa zoznámil so svojou budúcou manželkou, ktorá ako členka organizácie Orol, vypomáhala pri obsluhu - manželka podotýka: "Vždy chcel mať Slovenku za ženu a ja som maďarskej národnosti." Organizovanosť v Hlinkovej garde spolu s náboženským presvedčením považuje za prvoradú príčinu foriem

následných diskriminačných opatrení po vyvlastnení: "...lebo ja som bol katolík, hlinkovec a čo vám bud'em hovoriť. A takí vôbec nemali cenu. Takých sa snažili odstrániť do zabudnutia."

Odlíšna je životná dráha bývalého veľkoobchodníka s vínom, ktorý prišiel do Bratislavy ako 18-ročný v roku 1932. Jeho výpoveď je štrukturovaná odlišne ako v predchádzajúcom prípade, i keď som sa snažila o dodržanie orientačnej schémy rozhovoru. Znovu tu vystupuje problém hierarchizovania životných uzlov, prípadne vyrozprávanie jednotlivých udalostí ako životných zážitkov a tabuizovania niektorých údajov. Napríklad J.B. sa vyhýbal podrobnejšiemu vykresleniu udalostí z detstva a dospievania, rodinného charakteru. Sprostredkovanie údajov z tohto obdobia je veľmi strohé, bez emočného zafarbenia, o to viac sa však venoval obdobiu profesnému a zvlášť životnej dráhe po vyvlastnení. Vie sa, že sa narodil v Pezinku roku 1914, jeho rodičia však žili v Slavónskom Brode v Juhoslávii, ale "...matka ma prišla porodiť do Pezinku". Od roku 1914-1920 žil v Juhoslávii preto, "...ved'el som slovenski ale horvatski som hovoril lepšie", a v 1920 prichádzajú na Slovensko. Ako uvádza: "...virastal som v siroťinci v Trnave, pretože matka slúžila v Kátlovciach." Absolvoval obchodnú akadémiu v Bratislave, od 18. roku svojho života, od roku 1932 ako upozorňuje "som bol v praxi", pracoval v Slovenskej ľudovej banke, kde pôsobil 3 roky a v roku 1935 odchádza pracovať do Prahy, kde začal študovať popri zamestnaní Vysokú školu obchodnú. Vplyvom politických udalostí sa v roku 1938 vracia do Bratislavy, pracuje v Národnej Banke. Po absolvovaní vojenčiny sa stáva roku 1942 riaditeľom Ľudovej Banky v Bratislave - "...mal som dvadsaťosem rokov, bol som najmladší direktor Ľudovej banky a ňebol som ani v straňe ani v garde, ale ved'el som aj vtedi šest' jazikov, ňemecki, anglicki, talianski, maďarski, horvatski... za Slovenskej republiky ja som bol ňigdo, ňebol som ani v straňe ani v garde".

Spontánne sa objavuje vo viacerých prípadoch vlastnej životnej retrospektívy problém sociálneho pôvodu ako kontrast nadobudnutých životných istôt v čase prosperovania jednotlivcov. K opakujúcim sa momentom obdobného charakteru patria i údaje o organizovanosti, politickej príslušnosti a s tým spojenými názormi a postojmi skúmaných osôb. Napr. v prípade J.B.: "Študoval som. Vysokú školu obchodnú, tú som dokončieval v Bratislave, lebo v Prahe som ju ňedokončil, tam boli zavreté školi (1938 - pozn. autora) a absolvoval som ju ňeskoro, lebo tu som robil ako direktor, absolvoval som ju v štiridsiatom piatom roku. Mal som tridsať jeden rokov. No, a mal som obchodnú akadémiu, tú som skončil s viznamenaním, no a mal som ňesmierňe ťažkí život. Ja som bol vychovaní v siroťinci v Trnave, v Halenárskej ulici. A v Prahe som sa vidržiaval sám... Hovorím, chudobní chlapec som bol." Jeho študijnú náplň ovplyvnili aj ďalšie širšie geopolitické súvislosti v čase existencie Slovenského štátu: "Študoval som okrem toho jeden trimester na Mňichovskej Ludvik's Universite. Deutsche sprache machts ubermacht mir keine Schvirigkeiten, hoci som Slovák ako buk, pravda? Tam som ovšem išiel len skrz ňemčinu. To Hitler zaviedol tie trimestre pre ňemeckých vojakov, abi skoršie skončili. Ja som išiel len kvôli ňemčinu tam. To bolo dva a pol mesiaca." Čo sa týka sociálnych názorov, u J.B. sa prejavili aktívnou organizovanosťou v odborovom hnutí počas pobytu v Prahe. Sociálne či politické postoje skonkrétňil i ďalšími vyjadreniami, týkajúcimi sa jeho riaditeľovania v banke: "Ináč to je zaujímavé, ja som sa ňedíval, kto je akej príslušnosťi, jakí je príslušňík, mój námešťník bol napríklad inžinier A.B. a taktiež C.D, tak obidvaja boli komunisti. To mňe ňehralo úlohu. Ja som žiadal poriadnu prácu a tú ti dvaja produkovali." Od roku 1943 z dôvodov lukratívnejšej finančnej ponuky, začal pracovať v obchodnej spoločnosti v komisionálnom vzťahu a od roku 1945 začal obchodovať vo veľkom s vínom. Rozsiahla časť sa týka informácií o činnosti podniku, organizácie práce, majetkových pomeroch. V začiatkoch pôsobenia v Bratislave býval v podnájme, už i ako ženatý. V roku 1946 si tu kúpil dom, ktorý nákladne zrekonštruoval podľa požiadaviek zamerania firmy (sklady a pod.). Aj tu sa predierajú vo výpovediach postoje k etnickým a sociálnym otázkam, k niektorým udalostiam tohto

charakteru, ktoré sa považujú za porušovanie ľudských práv a sú zamerané na obhajobu pred zaradením do kategórií ľudí, ktorí sa v tomto smere previnili. Jeden z týchto postojov sa týka arizácie a získavania konfiškovaného majetku po nemeckých vysídlencoch. Tento fakt spája J.B. s poukazovaním na židovský pôvod národných správcov vo svojom ale v iných podnikoch po roku 1945: *"Ja nemám maslo na hlave z hľadiska Židov, naopak. Z titulu môjho kresťanského svetozázoru ja som sa kategoricky staval proti, to bol zločin, pyramidálna stupídnosť celá tá arizácia. Ja som môjmu spolužiakovi Malbergovi, ktorí sa neskoršie volal Kopec, našiel miesto u môjho strica v luteránskom dome v Trnave v lekárni a potom som mu zachránil život v Kátlovciach. Tam v pivnici zachránil si život. Ja mám morálnu legitimitáciu... Ale fakt je ten, že som v 45. roku napríklad od XY z národného výboru dostal nemeckí dom. Vilma L, Visoká 46. Písomne som to dostal. Na druhí deň som išiel na Národný výbor, ja to neprijímam. Vinadal mi, každí komu dávam len bere. Ja som to neprijal. Mňa prosil aj Adler Diamant v Pezinku v roku 1942, aby som to arizoval, ja som to neprijal, ja nechcel som židovské. Ja nechcem ani nacistické."* V súvislostiach konkurenčného obchodníckeho boja vidí i dôvody jeho prenasledovania po znárodnení podniku (pôvodne návrh na trest smrti, rozsudok 18 rokov väzenia, po 5 a pol roku omilostený). *"Prokurátor žiadal trest smrti u mňa, len preto, že jednoznačne bol som predsedom Slovenskej vinárskej spoločnosti. Oni ma samozrejme rešpektovali ale nenávideli. Tohoto treba zničiť. A preto som dostal 18 rokov, abich sa nikdy nevrátil."*

M.D. sa prisťahoval do Bratislavy až roku 1976, hlavne kvôli tomu, že tu už žila jeho dcéra. Jeho spomienky k jednotlivým úsekom života sú oproti predchádzajúcemu informátorovi pomerne rovnomerne rozložené v detailoch, podľa zážitkov, udalostí. Tak ako v predchádzajúcich prípadoch i tu uvádzame výber priamych výpovedí, o ktorých sa domnievame že sú dôležitým ilustračným materiálom k životným osudom M.D. spolu s analýzou životnej retrospektívy. Narodil sa roku 1920 v dedinke Blch nachádzajúcej sa v blízkosti Hnúšte na strednom Slovensku a ako uvádza: *"No a začal môj život tak, že otec nám odišiel, keď som mal 6 rokov do Ameriky. Ostali sme dve deti, ja som bol starší. Mladší brat, matka mladá 26-ročná. Prvé roki ešte otec ako tak posielal. Potom nás prišiel aj navštíviť, nuž ale, boli to, keď sa vrátil naspäť do Ameriky také roki, prišla nezamestnanosť a on sa vrátil potom v tridsiatomštvrtom naspäť z Ameriky. Začal som chodiť v dvadciatomesim do ľudovej školi... To je dedinka Rovné. ...Do školi, mešťanki v Ratkovej peši. Matka bola v krízi, nemala peňazí. A boli také roki, že v triciatomdruhom-treťom sme v máji už boli bez chleba. Nemali sme. Potom príbuzní z matkinej strani nás podporili ako tak."* Sú tu aj spomienky na zarábanie pasením od 12 rokov cez prázdniny, *"...lebo doma nebolo, bola to chudoba u nás skutočne. A takí kraj to chudobní bol a zvlášť v tých rokoch"*. To, že vyučenie sa za obchodníka nebolo pôvodnou ambíciou D.M., ale skôr to považoval za prispôsobenie sa daným podmienkam, svedčí i jeho výpoveď: *"A preto ja som bol nútení, a bol som veľmi rád, že som si aj našiel miesto za učňa, šiel som do Rimavskej Soboty. A tam som si našiel miesto u Y, mal obchod konfekciou, oděvní dom, aj krajčírsku dielňu, takže musel som v prvých rokoch robiť aj v krajčírskej dielni a potom som pracoval v obchode."* Za učňa nastúpil v roku 1935 ako 15-ročný. Do jeho života sa premietli ďalšie udalosti politického charakteru. Ako upozorňuje, v roku 1938 *"Rimavskú Sobotu zobrali Maďari"*, a s tým sa spájal i odchod z mesta. Jeho spomienky sa viažu na septembrovú mobilizáciu 1938 a s tým i na Národnú gardu na obranu pohraničia, do ktorej ako 18-ročný vstúpil - *"...šak som bol mladí v tom 18 roku, bol som vlastne a išiel som ochraňovať republiku"*. Po začlenení južného Slovenska a aj Rimavskej Soboty do Maďarska a prenasledovaní členov Gardy v 1938, sa M.D. po trojdňovom schovávaní sa, podarilo utiecť na Slovensko do Klenovca, odkiaľ po doučení za predavača konfekcie (v hovorovej reči sa používal názov "handrár") odchádza pracovať ako predavač u súkromníka s konfekciou do Brezna do roku 1941. Potom absolvoval vojenčinu (do 1942), vrátil sa do Brezna, tu sa zoznámil s manželkou, navštevoval aranžérsky kurz v

Žiline a stal sa okrskovým aranžérom v Poprade, od 1942 vedúci predajne v Podbrezovej, v roku 1943 sa oženil. Náhodné stretnutie s priateľom-krajanom určilo jeho ďalšie kroky. Ten hľadal za seba náhradníka-obchodníka vo Vyšnej Pokoradzi pri Rimavskej Sobote, kde mal obchod s koloniálnym tovarom a pohostinstvo v prenájme spolu s bytom a záhradkou v budove urbariátu. Hlavne možnosti bývania rozhodli v prospech nového obchodu. Do jeho života v obci zasiahlo i Povstanie. Vo výpovedi sa spolu s povstaleckou aktivitou prelína i otázka politickej príslušnosti k vtedajšiemu politickému režimu: *"Prišiel rok štiridsaťštyri a povstanie. Ešte poznamenávam, že nebol som v žiadnej straňe, gard'e. Povstaňie sa pripravovalo, prišiel za mnou komisár z miestnej obce: 'Martin, vytvára sa revoluční výbor a musíme tam, vlastne hľadáme takých ľudí, ktorí nie sú v gard'e, nie sú v straňe, atakďalej...' Tak ma zvolili za toho tajomníka revolučného národného výboru..."* Nasledujú spomienky na obchodovanie počas Povstania: *"Ale už jak vipuklo Povstaňie, obchodi prestali, už sme pomaličky zatvárali, lebo ja som dovážal tovar z Brezna a doviest' sa už nedalo. Už som ňemohol, už bolo Povstaňie. Nuž ale jak sa skončilo povstaňie, tak sa objavili sa v d'ed'ine partizáni od Lukavišť. Tak chod'ili za mnou. V novembri sa k nám priťahovali nemecké vojská, zálohi. Ale to boli všetko starší ľudia, Rakúšaňia. Keď prišli d'alšie nemecké vojská brali ich na práce v zákopoch... Keď už fronta začala zúriť, mi sme sa potom z tejto d'ed'inky odsťahovali, lebo som sa aj bál, že ma niekto prezradí."* Ako účastník Povstania je členom Organizácie protifašistického odboja, a v Bratislave bol 13 rokov hospodárom organizácie. Vo Vyšnej Pokoradzi bol i zakladajúcim členom Komunistickej strany. Získanie príslušných výhod členov odboja na základe paragrafu 255 bolo problematické, nakoľko v prvej odpovedi Mestského národného výboru sa síce potvrdzuje jeho povstalecká činnosť, ale bol "zbohatlíkom", bol mu znárodnený veľkoobchod aj pre politický delikt a nedoporučuje sa mu vydanie osvedčenia podľa zákona. V roku 1945 sa odsťahovali do blízkej obce, k manželkiným rodičom. *"Odišli sme na jednom voze, Nemci nám dali ešte koňe, oňi ňeved'eli, že som bol tajomníkom, mali ma za súkromníka, ktorí uteka pred Rusmi a ja som utekal pred ňima. Odviezli ma až do d'ed'ini Hrušovo, ďalej už ňechceli ísť, lebo že tam sú už partizáni, boli to hori."* Vrátili sa naspäť až bola Pokoradz oslobodená. V 1945 sa odsťahoval do Rimavskej Soboty, do vyhoreného domu, časť ktorého bola obývatel'ná. V Rimavskej Sobote začal pôsobiť ako majiteľ obchodu s textilom a miešaným tovarom, pravdepodobne v konfiškovanom obchode: *"Živnosť bola moja. Tovar som si dal ja. To nebol tovar po ňikom. Dom vipálení som kúpil už. Opravil som ho. Vibavil som si živnostenský list na obchod textilom a konfekciou, ktorí mi veľmi dobre prosperoval. A ja som si ešte spravil krajčírsku dielňu, sám som robil konfekciou s 10 zamestnancami."* Okrem výpočtu nehnuteľností, majetkové pomery živnostníci charakterizovali i výškou ročných daní. Podľa výpovede M.D. a jeho dokumentov, zaplatil za tri roky 700 tisíc korún dane, čo dokladá jeho prosperitu. Dvaja zo skúmaných jednotlivcov platili dokonca aj miliónárske dane (veľkoobchodník s vínom a obchodník s textilom). Okolnosti nastávajúceho zlomu vo svojom živote vykresľuje nasledovne: *"A teraz len začnú moje starosťi. Doteraz to ešte bolo, všetko mi išlo ako som chcel, no slovom darilo sa mi do tohoto času. Aj do toho roku štiricat' osem. Obchod mi prosperoval. No dali ma pod národnú správu. Žiadne pozostatki som ňemal, keď som likvidoval obchod, všetko som mal virovnané."* Dôvody likvidácie a ďalších následkov? *"Bolo dosť ňeprajníkov. V tom čase boli zo dvaja aj traja konkurenti z ňich, a dosť boli proti mňe. A velmo im prišiel vhod rok štiriciati ôsmi. A ja som im trošku pripomohol."* Pri oslave narodenín v roku 1949 v miestnej reštaurácii, došlo k udalosti, kvôli ktorej bol pre urážku hlavy sovietskeho štátu odsúdený k väzneniu. Nasledoval celý rad diskriminačných opatrení. Kvôli núteným zmenám pracoviska žil a pracoval postupne v Šafárikove, Hnúšti, v Žiari nad Hronom, Jesenskom, Banskej Bystrici atď. V Bratislave žije od roku 1976.

Tak ako vo viacerých prípadoch, aj tu vystupuje pri celoživotnej retrospektíve porovnávanie spoločenských pomerov jednotlivých politických režimov, ktorými skúmaní

jedinci prešli. Konfrontácia je založená na kontrastoch pozitívneho hodnotenia niektorých oblastí života v období existencie súkromného vlastníctva podnikov, vzhľadom na hlavnú náplň výpovedí prevažne v oblasti fungovania živností a obchodu (kvalita ponúkaných služieb, odbornosť, pracovná etika, kvalita medziľudských vzťahov) a negatívnych tendencií v období po roku 1945, 1948, ale i po roku 1989 s nástupom nových spoločenských vzťahov, premietnutých i do súkromnovlastníckych vzťahov v oblasti drobného a stredného podnikania. Napr. z osobných obchodných pracovných kontaktov, zo spôsobov vzájomného jednaní a konaní v pozitívnom slova zmysle usudzuje, že v tom čase oproti súčasnosti "...to boli celkom iní ľudia... vážil si človek jeden druhého... v obchode slovo 'nemám' nesmelo existovať... každý obchodník mal záujem o zákazníka... a pod."

F.P. (nar. 1913) vypovedal o svojom pôvode a rokoch pred prisťahovaním do Bratislavy pomerne stručným spôsobom: *"Pochádzam z Gajar. Ja som sa narodil v Hlohovci. Ovšem sme tam boli len do deviat mesiacú, lebo vypukla prvá svetová vojna. Otec narukoval, no a vás sa nevrátil. Potom sme sa presťahovali do Malaciek, tam sem aj chodil do školi a z Malacek, keď sa matka podruhé raz vidala tak pracoval ten nevlastní otec na lekárskej fakulte na Sasinkovej ulici. No a tam sme bývali, no a keď som mal už štrnásť a pól roku tak vtedy sem išel do učenia. Najsamprv ma dali na kuchara ale potom sem išel za mesiara. Začal som sa učiť v dvacátom ôsmom roku a bolo to u firmy Vaňek na Štefaňkovej dvanásť."* Z nevyhovujúceho postavenia učňov, ktoré aj on pocítil, pramenili i jeho sociálne postoje a členstvo v odboroch: *"Podmienki jako učni boli velice tvrdé. Lebo tři dñi do tñždña mi sme museli íť na bitúnok, no a tam sme zabíjali takých pedesiat kusú, tomu štrnásťročnému chlapcovi to bolo... No tam som vidržel dva roki, lebo to tam bola opravdu otrokáreň. Ináč musím povedať jako odborník bol velmi dobrí. Lebo Vaňkove úd'eni to bola specialita. Doučil som sa u firmi Kiseli. Naproti Živnodomu. Aj som tam pracoval do tej dobi, lež som tam odchádzal na vojnu. To bol seriózni človek, aj zaobchádzanie..."* Keďže bol odborovo organizovaný (čo ho viedlo aj k tomu, že nepodpisal zmluvu o 8 hodinovom pracovnom čase, pretože v skutočnosti pracovali pracovníci i 12-16 hodín denne), tak ho po príchode z vojenčiny predchádzajúci zamestnávateľ nezamestnal. Krátku dobu pracoval u ďalšej mäsiarskej firmy a do konca druhej svetovej vojny u "Vaňka". V roku 1945 sa osamostatnil ako živnostník-mäsiar. Aj u neho sa nachádza v rámci retrospektívy profesného života komparácia podmienok existencie živností v rozdielnych politických systémoch Slovenska. Vyzdvihuje na jednej strane odbornú prípravu na profesiu a organizačný systém živnostníctva a kritériá získania živnosti do roku 1948, ktorý je v protiklade ku chaotickému vývinu podnikateľstva po roku 1989 napr.: *"... no a musím vám povedať jedno, že dneska obdivujem to, že do dojde, dajú mu živnosťenski list... to bol viučni list a tovarišski list, bez tovarišského listu a skúšek majstrovských nemohli sťe dostať živnosť, potom bol pracovní preukaz, ten bi mal biť aj dnes, lebo vlastne to bolo kádrování, a keď sťe behali od jedného k druhému, no tak už vás málokeri zobrał..."* Nadobudnutie vlastnej firmy mu umožnil vývin spoločenských a politických udalostí, ktorých jedným zo sprievodných znakov bolo aj dosadzovanie národných správcov do konfiškovaných firiem. F.P. patril ako odbojár do uprednostňovanej skupiny, ktorým bola národná správa pridelená. Podľa výpovede *"... mal som to dobre rozbehnuté..."*, čo je doložené i dokumentáciou o vybavení firmy, a rôznymi ukazovateľmi materiálneho postavenia. Výmena riadiacej garnitúry nastala aj v Spoločenstve mäsiarov a údenárov, v ktorej sa F.P. angažoval z titulu nastupujúcej povojnovej skupiny: *"... bola odpravená stará generácia zo Slovenského štátu, čo bil starosta spoločenstva mesiarov a úd'enárov, a všetci, tak mi sme mladí, noví už boli v tom spoločenstve až to všetko znárodnili..."* Ako funkcionár Spoločenstva sa zúčastňoval i celoštátnych zjazdov živnostníkov, na ktorých sa vyjadroval K. Gottwald v prospech zachovania malých a stredných živnostníkov. Krátko po zjazde sa však začalo s ich likvidáciou, čo v tom čase postihlo aj F.P. Okrem vyvlastnenia firmy bol vystavený i ďalším represívnym opatreniam (vysťahovanie v akcii B atď.). Pri hľadaní

pomoci pri riešení uvedenej situácie (najmä vyst'ahovanie z Bratislavy), považoval pôvodne za jeden z argumentov svoju účasť v odboji na Slovensku počas 2. svetovej vojny. Napriek jeho príslušnosti (konaním i zmýšľaním) k skupine doceňovanej nastupujúcou vládnu skupinou po roku 1945 a 1948, nenašiel v nej požadovanú odozvu: *"Ja som bol v odboji od samého začiatku. Aj mám tadi legitímáciu. Keť ma visťahovali, ňigdo mi nepodal pomocnú ruku. Každí ruki preč, takže ja som potom vôbec aj prestal bit členom. Bolo to proti mojej misli, že takmer šest' roku mám takmer odboja, a dopadnem tak jak žebrák, bolo to trošku moc..."*.

J.H. sa narodil roku 1913 v Nových Zámkoch. O rodinnom pôvode sa vyjadruje stručne: *"Môj oťec bol lesňikom. A moja mama mala d'esať d'etí. Peť sinov a peť c'er. A ja som bol štvrtí sin. Tak jeden za sebou každí dostal remeslo, kím oťec žil. No a oťec bol štiricať rokov keť zomrel."* K tomuto obdobiu sa viažu i spomienky na udalosti súvisiace so vznikom Slovenskej republiky rád (*"...prenasledovali nás, že sme proti komunistom..."*). Vzhľadom na zamestnaneckú situáciu v oblasti, v ktorej žili (*"...tam bola volakedi len Baťova továreň a lanovka-lanová továreň..."*), i za podpory matky (*"...a moja mama tiež, že čo bi sme tam robili..."*) sa súrodenci rozhodli podľa veku odísť do Bratislavy. Odišla najstaršia sestra (neskôr majiteľka známej reštaurácie v Bratislave "u Krásnej Heleny"), ktorej osud tiež stručne vykreslil: *"Mali reštauráciu, jedáleň Helena na Trnavskej. Najprv mali len búdičku, tam mali samozrejme pivo a takéto veci tam začali predávať. A dvadsať rokov to stavali, v štiriciatom piatom dokončili a v padesátom druhom dali na bé-akciu. A zobrali do Nového Mesta nad Váhom, len s malím kufričkom a tam bola šest' mesiacov keť ochorela a dali jej potom povolenie abi sa vrátila, ale potom tú reštauráciu dali Rajovi."* Odišiel aj brat a potom J.H. Na rozdiel od niektorých skúmaných osôb, podľa ktorých vyučenie sa remeslu bolo riešením zodpovedajúcim sociálnej situácii, podľa J.H. vyučenie sa za mäsiara bolo jeho jednoznačným želaním a ako 16-ročný využil to, že manžel jeho sestry Heleny *"...ma potom zobral do Bratislavy k Manderlovi, lebo ja som chcel biť celou silou masárom, od malička, štrnásť, petnásť rokov. Tak ukázal ma jako Manderlovi, na skušobnú dobu, na mesiac. 'Ket budete dobrí a budete usilovať, zoberem Vás.' Usiloval som, robil som všetko možné, naučil čo som potreboval a vážiť ľudí, simpatických, všelijakých a v tricíatomtreťom som sa prepustil jako učeň, tovariš u Manderli"*. Po vojenčine, ktorú absolvoval od 1934, vzhľadom na rodinnú situáciu striedavo pôsobil v Bratislave a v Nových Zámkoch. Ešte ani nie 20-ročný si založil rodinu v Bratislave, v roku 1942 sa oženil druhýkrát, jeho žena, keďže bol dva roky po ukončení 2. svetovej vojny nezvestný, sa vydala a J.H. sa oženil tretíkrát v roku 1947. Z pôsobenia v Nových Zámkoch vo svojej mäsiarskej firme, kde pracoval spolu s matkou, má aj spomienky na rok 1938 z anektovania južného Slovenska Maďarskom: *"V tricíatom ôsmom prišli Maďari. Obsadili i Nové Zámki, a tí nám nadávali, že sme Benešovi komunisti. A mi sme naozaj boli proti komunistom od začiatku."* Nastupujúce pomery boli aj dôvodom, prečo sa vrátil do Bratislavy, avšak v týchto rokoch, opakovane pôsobil aj v Nových Zámkoch. V Bratislave pracoval u brata, ktorý mal mäsiarstvo na Trnávke (foto 4) i u firmy Manderla (foto 5). V rámci hodnotenia jednotlivých úsekov svojho života, považuje vyučenie sa u tejto firmy i zamestnanie za profesne úspešné a prosperitné obdobie. Aj tu sa vyskytuje, podobne ako v predchádzajúcich prípadoch, porovnávanie kritérií získania odbornosti v remesle a kvality služieb vzhľadom na rôzne spoločenské usporiadanie: *"A kto sa u Manderli viučil, tak ten mal slovo všad'e. A tri reči sme museli ved'et. No ale potom aj zaplatil. Ale nemuseli sme kradnúť. Tam sme mali šetko- desátu, obet. Ket som sa prepustil v tricíatomtreťom, som dostal jako prví mesiac sto korun. Víte kolko bolo sto korun volakedi? A potom postupne každí rok o sto korun d'alej. Takže prví tovariš dostal peťsto korun mesačne... Majstrovské skúšky sa mohli urobiť až 4-5 rokov po vyučení."* V čase vyvlastňovania malých a stredných živnostníkov mal v Nových Zámkoch mäsiarsku firmu a po jeho vypovedaní z funkcie majiteľa prišiel roku 1949 definitívne do Bratislavy.

A.G. sa narodil roku 1917 vo Voderadoch. S Bratislavou prišiel do styku už v školských rokoch: *"Tu som chodil do meščanky, v Bratislave. Bival som u ujca. A mal som možnosti bivaňia, pravda. No a potom peňaze ňeboli, no tak som sa išiel učiť, keď som skončil školu. A viučil som sa obchodník rozličným tovarom. Za tri roki som dostal viuční list."* Už od roku 1936 vlastnil obchod s miešaným tovarom a pekáreň v Jablonci, ktoré získal vďaka finančnej pôžičke od príbuzných. V tom čase sa aj oženil. Čo sa týka životných udalostí do roku 1948, A.G. sa orientoval predovšetkým v súlade s výskumným záujmom na charakteristiku svojho profesného vývinu, na učňovské podmienky, podmienky vlastného obchodovania i v širšom merítke (napr. o vzťahu maloobchodu a družstiev) na obchodné organizácie a pracovné vzťahy medzi obchodníkmi. Údaje sa vzťahovali predovšetkým na Trnavu, Jablonec a Komárno. Zameril sa i na druhy obchodov v meste, na charakteristiku etnického zloženia ich vlastníkov. Od roku 1945 mal obchod (verejnoprávnu spoločnosť) so železom v Komárne, bol spoločníkom výroby kobercov. Načrtol otázku konkurenčných vzťahov medzi vlastníkami obchodov, ktorou priblížil situáciu po otvorení jeho obchodov v Komárne: *"Volakedi to kričalo. Lebo boli aj druhí živnostníci, každý sa bránil. Čím viac obchodov, tým menší príjem, ono sa to tréštilo šetko."* V roku 1949 mu obchod vyvlastnili. Jeho výpoveď týkajúca sa obdobia do roku 1949, určitým spôsobom odzrkadľuje spoločenské pomery, ak vezmeme do úvahy, že podmieňovali i existenciu súkromného vlastníctva podnikov, avšak v opise momentov z uvedeného životného úseku prakticky absentujú prepojenia so spoločenským dianím, jeho vývinom a zmenami.

Uvedené spracovanie životných úsekov skúmaných jednotlivcov môže pôsobiť fragmentárne. Originálna predloha má ďaleko širší rozsah s dôrazom na detailnosť určitých udalostí v živote jednotlivých osôb. Ich selekcia bola podriadená snahe zobrazit' ich životné situácie v nadväznosti na prebiehajúce sociálne procesy a zmeny tak, ako ich informátori sami zdôrazňujú a chápu. Z tohto hľadiska, i v závislosti od vlastného momentálneho spoločenského postavenia i miesta pôsobenia, sa objavujú v rôznej štruktúrálnej skladbe voči jednotlivým prípadom spoločenské danosti rôzneho charakteru - sociálno-ekonomické (napr. nezamestnanosť v 30. rokoch, vyst'ahovalectvo), historické a politické (napr. nemecký nacionalizmus v Čechách v 30. rokoch, založenie Slovenskej republiky rád, anektovanie časti slovenského územia Maďarskom, Slovenské národné povstanie atď.). Spoločenské dianie je zakotvené i v etnických, politických a sociálnych postojoch jednotlivcov, formované počas niekoľkých režimov, ktorých boli svedkom a ktoré sú prirodzenou súčasťou vyrozprávania ich životnej dráhy. Napriek tomu, že navonok vytvárali do roku 1948 profesionálne integrovanú skupinu (charakterom profesie, organizačnou štruktúrou), tieto ukazovatele dokladajú diferencovanosť z hľadiska vnútorného vývinu spoločenstva. Uvedené poznatky potvrdzujú fakt, že v rámci mestských podmienok išlo o dynamickú skupinu so zmenami jej členstva rôzneho pôvodu. Význam príspevku je aj v tom, že sa v nadväznosti na predchádzajúce práce o životných osudoch predstaviteľov živnostníctva po roku 1948 a ich postojoch a konaní po roku 1989 vzhľadom na reštitučné zákony, kompletizuje životná dráha vybraných predstaviteľov skupiny ako doklad kultúrneho a sociálneho vývinu a spôsobu života v meste.⁷

Poznámky

1 Napr. Salner, P.: *Metamorphosen Bratislavas (aus Urbanethnologischer Sicht)*. In: *Leute in der Grosstadt*. Brno 1992, s. 7-12 (ďalej *Leute in der Grosstadt*). Feglová, V. - Salner, P.: *The City and Power*. In: *The City: Today, Yesterday, and the Day Before*. University of Łódź-Chair of Ethnology, 1995, s. 63-73.

2 Napr. Luther, D.: *Spoločenské konflikty v poprevratovej Bratislave (1912-1924)*. *Slovenský národopis*, 41, 1993, s. 16-29. Faltánová, L.: *Changes in Bratislava Commerce after 1945*. In: *Leute in der Grosstadt*, s. 125-130.

- 3 *Napr. reláciami migrácie obyvateľstva, etnicity a sociálnymi prejavmi (správanie, jazyk, spoločenské kontakty) v 20. storočí sa zaoberá napr. Salner, P.: Migration und akkulturation im 20 Jahrhundert. In: Ethnokulturelle Prozesse in Gross-Städten Mitteleuropas. Bratislava 1992, s. 17-25 (ďalej Ethnokulturelle Prozesse).*
- 4 *Napr. Stoličná, R.: Die Judengemeinde in Bratislava. In: Ethnokulturelle Prozesse, s. 100-108. Selbstinszenierung des deutschen Bürgertums in Bratislava im 19. Jahrhundert. In: Stabilität und Wandel in der Grosstadt. Bratislava 1995, s. 29-43.*
- 5 *Salner, P.: Tolerancia a intolerancia vo veľkých mestách strednej Európy (model Bratislava). Slovenský národopis, 41, 1993, s. 3-15.*
- 6 *Slovensko. Ľud - I. časť. Bratislava 1974, s. 532.*
- 7 *Falťanová, L.: Profesná dráha živnostníkov a znárodňovacie procesy. Slovenský národopis, 41, 1993. Falťanová, L.: Das Phänomen "Unrecht" bei den nach 1948 enteignete Gewerbetreibenden in de Slowakei. V tlači.*

Zoznam dokladov

- 1 *Dokument J. Vargu o pracovnom pobyte v Dečíne r. 1923.*
- 2 *Dokument J. Vargu o absolvovaní krajčírskoho kurzu v Liberci r. 1933.*
- 3 *Doklad J. Vargu o absolvovaní krajčírskoho kurzu na Mníchovskej akadémii r. 1933.*

Zoznam fotografií

- 1 *J. Varga, nar. 1906 v Zbehoch, počas vojenskej základnej služby s matkou a priateľmi.*
- 2 *J. Varga v skupine členov mládežníckej katolíckej organizácie v Liberci v 30. rokoch 20. storočia.*
- 3 *J. Varga ako majiteľ krajčírskoho salónu v Bratislave v 40. rokoch 20. storočia.*
- 4 *Bratislavský mäsiar pre svoju firmou v Bratislave-Trnávke. 40. roky 20. storočia.*
- 5 *J. Hajdani (druhý zľava) ako zamestnanec bratislavského mäsiarstva majiteľa Manderlu (40. roky 20. storočia).*

Poznámka: V digitalizovanej verzii fotografie a dokumenty chýbajú!

Význam umeleckej literatúry pre výskum ľudovej slovesnosti v mestskom prostredí (Banská Bystrica v umeleckej literatúre)

Jolana Darulová

Pre rekonštrukciu rozprávačského repertoáru, zachytenie čo najširšieho spektra tém, námetov, motívov rozprávania v mestskom prostredí v minulosti, slúži ako východiskový zdroj písané a tlačené slovo. V regionálnych novinách a iných periodikách regionálneho, či lokálneho charakteru frekventuje spomienkové rozprávanie a rozprávanie zo života ako prozaický žáner najčastejšie.¹

Dobová tlač však neumožňuje utvorenie plného objektívneho obrazu o rozprávačskom repertoári mesta. Navyše sa v nej uplatňuje silná politická motivácia odvodená od príslušnosti novín, umožňujúca však dokumentovať pre tú-ktorú dobu aktuálne témy a námety zo spoločenského a kultúrneho života mesta.

Vhodným doplnkom pre dokreslenie rozprávačského repertoáru v mestskom prostredí z oblasti písomných prameňov je umelecká literatúra. Pre výskum slovesnosti v dávnejšom období, kde už nie je možné zachytiť živý rozprávačský prejav, môže tvoriť i základný pramenný zdroj. Z jej prozaickej časti je to najmä literatúra povest'ová a tzv. memoárová (pamäti) z pera renomovaných spisovateľov, prípadne iných osobností hudobného, či výtvarného života, zviazaných životom či tvorbou so skúmaným mestom, regiónom. Aj geografická a historická literatúra minulých storočí prináša sporadicky informácie o rozprávačských motívoch, lokálne viazaných alebo tematicky ohraničených (napr. drobná architektúra - erby, fontány, studne, informácie o profesionálnych skupinách).

Povest'ová tvorba upozorňuje na staršie rozprávačské látky spojené so vznikom mesta, prípadne jeho osídlením, jeho pomenovaním a symbolikou mestského erbu (najčastejšie sa uplatňuje motív, ozrejmujúci prvý impulz k založeniu mesta). K tejto skupine patria predovšetkým zbierky povestí venovaných prevažne mladým čitateľom. V stredoslovenskom regióne sú ukotvené zbierky povestí Františka Kreutzza, Márie Ďuričkovej a Miroslava A. Husku.

Autorské spracovanie povest'ových a historizujúcich látok vyústilo do súborov (zbierok) s rôznorodou tematikou, ale priestorovo viazaných na okolie Zvolena,² Muráňa.³ Brezna, Horehronia.⁴ Mesto Banská Bystrica nemá doposiaľ knižne spracovanú povest'ovú tradíciu. V analyzovaných zbierkach sa iba niekoľko tém (baníctvo) a motívov (Jánošík na Bystrickom jarmoku), prípadne miestnych hrdinov (Kapusta, Ursíny) spájajú s mestským prostredím Banskej Bystrice.

Podľa autorských výpovedí je aj proveniencia spracovaných látok rôznorodá: Fr. Kreutz čerpá najmä zo starých archívnych materiálov od 13. až do 20. storočia so zameraním na významnejšie historické etapy (panovanie Belu IV., osídľovanie kolonistami, obdobie panovania kráľa Matiaša, refeudalizácia s postavami horehronských zbojníkov, tatárske a turecké vpády do skúmaného regiónu, povstania a vzbury baníkov), menej z ľudových podaní. M. Ďuričková dokumentuje historické povesti konkrétnymi archívnymi dokladmi, no motivicky aj námetovo je jej zbierka založená na miestnom rozprávačskom bohatstve, čo nasvedčuje o ich ľudovom pôvode. Napríklad text o "Nahaj bani" pod Borovou Horou vo Zvolene sa vyskytuje i v zbierkach iných autorov v podobe viacerých variantov.

Začalo sa kutať na svahoch Borovej Hory, ale v zemi sa ozval hlas: "Nekopaj, nekopaj, lebo celý svet vytopíš...topíš" a štólne zalievala voda. Opustenému kutovisku prischlo meno "Nahaj baňa". (M. Ďuričková).

Pod Borovou Horou boli volakedy bohaté zlaté žily a päť hlbokých šacht, no baníci kopali iba v štyroch, kým do piatej prístupu nebolo. Zachovala sa povesť, že pred časom vytiahli z bane posledného haviara, a keď ho chcel vymeniť haviar iný, iba mu tolko povedal: "Nahaj baňu, lebo o život prídeš!" A šachta sa zavalila. Po čase ten posledný haviar povedal, že sa mu v bani ukázal haviar - ráňava a dal mu zlaté kladivko a povedal, aby túto baňu nechali na časy najťažšie a núdzu o zlato mať nebudú, stačí len kladivkom poklepať a bude vždy čo kopať. Nahaj baňa však nedala pokoj zvolenským mestským pánom a najali mladého huntštosiara od Kremnice čistiť Nahaj baňu. Keď ho už v koši do nej púšťali, počuli hlas, aby baňu nahal. No on neposlúchol a zrútil sa do šachty, ktorá sa znova zavalila. (M.A. Huska).

Z povest'ových látok, ktoré majú ľudovú provenienciu frekventujú predovšetkým námety banícke a historické, z nich najmä o kráľovi Matejovi, o zbojníkoch. V doslove zbierky M.A. Husku z roku 1970⁵ autor pre porovnanie svojho rukopisu a pôvodného motívu uverejnil zápis ľudového rozprávania z roku 1928 Zlato Kriváňa.

Já veru, kebi šetki tieto vrchi vidali zo seba, čuo šetko ukrívajú! Boli by sme šeci za boháči. Ved' sa aj doteraz vípráva, ako sa s náramným bohactvom stretou istí chlap z Lehoti. Chudobní bou ani kostolná miš, a len sa ti mu ras predstaviu takí pitimužik, čuo sa aj v baniach ukazuje a baníkou vodi za žilami. A hneť vraj: "Chceu bi si zlata, všakže?" - Lehoťan sa najprú ošívau, ale veru potom s farbou višjeu - Nuš čobi ňje! Ale aká je k nemu cesta. Nedobrá či pravá? A ten pikulík: Vidím, ešte si chlap akurátni, teda z našou pomocou bude cesta pravá. Prídi ti len sem zajtra večer. Ale iba po mesjaca západe. Prídu ti svatojánske muški naproti. A ty sa drž iba tej, čuo bude svjetiť poslapšie. Tá ťa medzi nás došikuje. Ako nariadiu pikulík, tak chlap urobiu. Stojí on na brehu Bjeleho Váhu, tma, číra tma, zúkol-vúkol, len sa tu okolo miljeho rostancuje celý roj svatojánskych mušiek. A jedna nad druhú utešenejšje visvecovala. Iba tak bokom vidí poletuvať takuo poslapšuo svetjelko. I za tím sa Lehoťan pobrau vo meno božje. Ibaže je cesta za pokladi ňelachká. Putovau on za svetluškou cestou-necestou dlho predlho, ba už aj zornička bledla, keď chlap zastau na lúke pot Kriváňom. A tu mu len zrak prechodiu. Vidí pikulíkou celú kopu a šeci sa na chlapa ako známi usmjevajú. I prikočí k nemu jeho známi pikulík, puojme ho za ruku a mu vravi: -Pot' len poť, a uvidíš, čuo si v živote jakživ nevideu! - a chlapa dovedou pot samú päťu Kriváňa. Lehoťan iba tu ešte zhíkou. V boku Kriváňa veliká djera a z nej vižaruvau oslepujúci ligot číreho zlata. Pikulík mu vravi: Tu máš! Vezmi koľko ti načim. Iba sa nedaj zlatom ošjalit', bo stratíš šetko ! Nuš ale Lehoťan, nádoba krehká. Zahrizou sa do zlata ani lační vlk, a keď odvaliu kusisko zlata, tu pikulíci vikrikli, ku chlapovi sa hodili, kusisko zlata do djeri nataz zavalili a z djeri sa vrjaca voda vivalila, a voda zaljala naše zlatje bane pot Kriváňom. Tam pokladi spočívajú a strážia hích pikulíci. A Lehoťan? Veru sa vraj, chudáčisko, pomjatou a tam d'esi aj skapau! (rozprával osemdesiatnik Matejka).

Látkové a motivické okruhy, ako som už vyššie naznačila, vychádzajú pomerne často z baníckeho materiálu a konkrétne k banskobystrickému prostrediu sa viaže napr. rozprávanie o Thurzovi, ktorý preštil Benátčanov.

Banskobystrický mediarsky podnik, ktorému patrili bane a huty v Španej Doline, Starých Horách, Moštenici, Tajove a Harmanci vyvážali med' a medenú rudu do celej Európy. Najväčšmi sa však o ňu zaujímali Benátky. Fuggerovci, obchodní partneri Jána Thurzu zistili, že z bystrickej medi tavia nielen med', ale aj zlato. Preto grófov syn Juraj preoblečený za choromyselného tuláka lstou a pracovitosťou zistil výrobné tajomstvo tavenia zlata v Benátkach. Úlohu choromyselného zvládol tak dobre, že ho nik neodhalil ani vtedy, keď Bystrica odmietla predávať rudu Benátkam. (Ďuričková).

Iné povest'ové podanie poverového charakteru s baníckym námetom je spojené so Starými Horami a Špaňou Dolinou. Na rozdiel od rozprávania o banskom duchovi, ktorý bol naklonený pomáhať baníkom, ale iba svedomitým a poctivým, poslúchajúcim jeho varovania a výstrahy, sa tu objavuje viera v dobré banské biele žienky, ktoré boli považované za strážkyne

banických domácností a malých detí. Banické matky im večer dávali na uhol domu kúsok chleba, jablčko. Ochránili baníkov i od cholery:

Išiel baník domov z práce zo Španej Doliny cez cintorín a tam uvidel tri biele žienky tancovať a spievať: Kde bude mor, bude, no v Starých Horách nebude! Baník sa vylákal, no na druhý deň išiel znova cez cintorín a opýtal sa ich : a prečo nebude? - a žienky spievali: Keby baníci vedeli, od čoho by nemreli: vandelička, benderenčok, to je dobrý korenčok. Keby si to varili, ani by morom nemreli! Tak robili a cholera ich obišla.

So spomínanými baníckymi lokalitami sú spojené i motívy sociálnych nepokojov (haviarky zo Starých Hôr od M.A.Husku). Z miestnych hrdinov, ktorí sú spojení s Banskou Bystricou a okolím, sú známi predovšetkým Kapusta a Ursíny. Balada, ktorá následne vznikla po ich poprave má nadregionálny význam a rozšírenie:

*Zabili, zabili dvoch chlapcov bez viny.
jeden bol Kapusta a druhý Ursíny.
Kapusta, Kapusta, čože si pokradol,
že ťa poviažali do hrubých povrazov ?
Veď som neukradol, iba jeden kotál.
už ma idú vešať na bystrický chotár.
Na bystrický chotár, nad jakubskú vodu,
už mi zaväzujú tú moju slobodu.
Kapusta, Ursíny boli chlapci silní,
našli sa silnejší, čo ich obesili.*

M.Ďuričková uvádza, že sa táto udalosť stala asi v roku 1857. Kapusta a Juraj Ursíny, obyvatelia obce Skubín sa večer napili a vravia si: "Podme spraviť dáky špás!" Vybrali sa nocou na zemiansky salaš, zabúchali na kolibu a kričia: "Daj voľačo, lebo hneď cez teba svetlo svieti!" Bača si myslel, že sú to zbojníci a vyložil pred dvere kotál so syrom a oštiepkami. Kapusta a Ursíny vzali a odniesli na svoj salaš. Panský bača ohlásil ráno krádež a pandúri zakrátko našli výtržníkov a kotál. V tom čase ,po Košútovej revolúcii, bolo ešte stanné právo - štatárium. Bolo prísne, už za malé priestupky odsúdili ľudí na smrť. To sa stalo aj Kapustovi a Ursínymu - odsúdili ich na smrť a obesili.⁶

Z historických hrdinov je v povest'ovej literatúre spracovaná postava Bomburu z Brezna (ľudový hrdina, ktorý podľa jednej verzie ochránil mesto pred Turkami, podľa inej pred Kurucmi⁷) a pána Ľupčianskeho hradu Rubigallusa (k tomuto hradu sa viažu námety s motívmi nešťastnej lásky, spojenej s viacerými dievčenskými postavami), ako aj hrdinu protitureckých bojov Vavra Brezuľu z Ľubietovej.

Na ceste vedúcej z Banskej Bystrice do Slovenskej Ľupče, je u tesného miesta medzi Hronom a skalnatým susedným vrchom osamelý hostinec, ktorý tiež do dneška nosí meno "Príboj". V tomto mieste boli tiež Turci od Ľubčanov a Ľubietovanov, ako povest' hovorí, pod vedením Brezuľovým potlačením a po dokonalej krvavej práci ľudia vyprázdnilí dakolko so sebou donesených kulačov (revených nádob slúžiacich na nosenie vína po cestách),čo vraj dalo pôvod hostincu "Príboju".⁸

Prozaická tradícia mestského prostredia predstavuje svojráznu skupinu v celonárodnom fonde podaní, spravidla vykazuje spätosť s látkami celonárodných tradícií. Okrem tradičných mestských tém, akými je spomínaný vznik mesta, určuje v povest'ových látkach o historických medzníkoch (Turci, Tatári, Kráľ Matej) a historických postavách, cyklyzáciu tém sociálna štruktúra v meste⁹ (H. Hlôšková v Bratislave uvádza rozprávania o katovi, o zázračnom rabínovi, v banskobystrickom prostredí o Thurzovi a iných, predovšetkým z radov mešťanov a radných pánov) a hlavné povolanie (baníctvo), ktoré ovplyvnilo repertoár mesta v minulosti.

Memoárová tvorba (pamäti) sprostredkúva vzácne spomienky autorov na život a spoločenské dianie v meste. Vysoká miera subjektívnosti takto orientovanej tvorby umožňuje formulovať spomienky s konkretizáciou osôb a opisom prostredia. Pamäti tvoria prechod medzi umeleckou a vecnou literatúrou. V centre pozornosti nebýva sám autor, ale vlastné udalosti a ľudia, ktorí významne prispeli k ich realizácii. Ide pritom o udalosti, ktoré autor sám zažil alebo sa ich zúčastnil ako spolutvorca či svedok. Preto sú vzácne a dôležité individuálne postrehy, postoj k opisovaným udalostiam. Pamäti vynikajú faktografickosťou, ale veľa závisí od subjektívneho postoja autora, aké fakty si vyberá a ako ich komentuje, a či do textu vnáša vhodné opisy prostredia alebo charakteristiku osôb.¹⁰

Zvlášť cenná pre výskum ľudovej slovesnosti v meste je faktografia spoločenského, kultúrneho, ale aj rodinného života, ktorého bol autor priamym účastníkom. Intímne poznanie a stotožnenie sa s atmosférou doby umožňuje s vysokou dávkou rozprávačského umenia preberať a zachytávať rôzne príbehy z verejného života a opisovať zaujímavé postavy a postavičky podieľajúce sa na ich spoluvytváraní, alebo priamo dokumentovať zaujímavú rozprávačskú príležitosť a významné rozprávačské osobnosti.

Z autorov, ktorí v minulosti významnou mierou prispeli k uchovávaniu charakteristiky spôsobu života v stredoslovenskom regióne to boli G.K. Zechenter - Laskomerský, P. Kuzmány, T. Vansová a z novšieho obdobia predovšetkým A. Plávka a A. Matuška, ktorí memoárovou tvorbou zachytili nielen autobiografické portréty, ale i kus života a doby mesta B.Bystrice a jej okolia. G.K. Zechenter - Laskomerský sa napr. zamýšľal nad zmenami, ktoré počas osemdesiatich rokov postihli mestá, v ktorých pôsobil. O Banskej Bystrici píše okrem iného i v súvislosti so zaniknutými remeslami a uvádza aj konkrétnu príhodu s hlásnikom:

"Turneri na vežiach vo dne ex offiö vytrubovali štvrt'hodiny, a pritom si obľubovali vo všakovakých vykrútených nôtach, teraz dávajú znamenia svojho bdenia pišťalkou (v B.Bystrici pôsobil ako okresný lekár v roku 1850 a pamäti písal okolo roku 1900 - pozn. J.D.). Hlásnici výkrikmi oznamovali nocou hodiny, putujúcim hodinám podobne, pričom nechýbovali pobožné veršiky, vyspevované silným gágorom: "Chváľ každý duch Hospodina, i Ježiše jeho syna, už bila dvanásta hodina! Zachovajte svetlo, oheň, aby nebyl lidu škoden!" V Banskej Bystrici slovenskí hlásnici, ale len už starí, hlásili nemecky, a to asi takto: "Meine Herrn lässt Euch sagen, die zwölfte Stunden hat's geschlagen, thuts behüten Feuer und Licht, damit kein Schaden g'schieht." Veľmi starý hlásnik, od koreňa Slovák a celkom bezzubý, posledný verš na rínku tak pokrútené a nemotorne vykrikoval, tak šušľal jazykom, že to "damit kein Schaden g'echieht" zvučalo celkom, akoby bol chudák starý zahundral: "ked' ši šťarý, šadni ši "... S veľkým gaudiom sme načúvali toto dôverné dokončenie, a môj úbohý, dobrý Samko Bodorovský pri načúvaní vypukol do hlasitého rehotu. Teraz týmto všetkým originálnym speváckym bravúram všade urobila koniec medzinárodná pišťalka".¹¹

Rozmarné črty P. Kuzmányho tvoria autorove zážitky z mladosti a predstavujú súčasne vzácny dokument "starých dobrých čias" Banskej Bystrice z polovice minulého storočia a živo zachytávajú množstvo vtedajších rázovitých postavičiek: pán veľkomožný, vysoký plecnatý muž v dlhom kabáte s trstenicou v ruke, ktorý zdravil iba po latinsky, Janko z Bystrice, malý tučný pán, z ktorého vo Viedni bolo na míľu cítiť vidiečana - "taký hlas a takú nemčinu a taký klobúk je možné nájsť len u neho... bol jedináčikom jednej z poprednejších bystrických rodín," Drewes - direktor komediantov, ktorí hrávali v banskobystrickom dvornom divadle, umiestneného na dvore mestského domu (bol malý, tučný s nohami ani obruče a hrával všetky role okrem milovníka), pán Mokrá, ktorý vždy sedával "u Rakov" na rínku a s apatiekárom z Ľupče vyrábali likér, ktorý však nikdy nemal predstavovanú kvalitu, a tak stretnutia pri alkohole nemali konca. Známy bol v tej dobe (1850) aj "pán ujčok", veľmi čisto, po pánsky oblečený starý pán, po smrti ktorého sa rojili rozprávky o jeho rozličných figľoch a žartoch, napr. ako ujčok Ferko naučil pánov piť vodu.¹²

Autor sa venuje aj rozprávačom: Mišo z Polhory rozprával príhody z poľovníckymi námetmi, najmä z poľovačiek na medveďov. Maco (30-35 ročný), bol tesár "po bystricky crmomán", bol veľa rokov na vandrovke a rozprával rôzne povesti, ale aj počuté historizujúce rozprávania - o Jánošíkovi, o rytierovi Modrofúzovi, Rajnohovi, o Vdovcovi a na záver dodával: "A to je svätá pravda - bodaj ma stislo, aby ma stislo!" V súvislosti s ním uvádza aj rozprávanie "Ako stavali Ľubietovčania kostôl":

V Ľubietovej vystavali kostôl bez oblokov, a preto museli chytať svetlo do vriec a vypúšťať v kostole. Základy stavali osobitne a kostol o pár siah ďalej, tiež osobitne. Keď bol hotový, nasypali hrachu a potom ho už kolmi dostali po tom hrachu až na základy. Pritom pritisli tesárov kabát, čo medzitým pribíjal strechu a položil si kabát na základ, pod kostôl....Maca - tesára doberali: "Tak, čože je Maco? Či ti ešte neposlali z Ľubietovej ten kabát, čo ti ho pritisli kostolom?"¹³

O rozprávačoch a rozprávačských príležitostiach píše vo svojich spomienkach na detstvo v Banskej Bystrici J. Sarvaš¹⁴ (1930-1940).

Bývali sme na Jesenskom vršku v podnájme v Rafajovskom domčeku. Bolo tu šesť jednoizbových bytov, s malinkou kuchyňou, z ktorej sa išlo rovno na dvor, kde bol spoločný vodovod. Dvor bol dlhý asi 80 metrov. V letné dni sa susedia schádzali na priedomí, tam sedávali na doskách a starý ujo Ondrúci rozprával všelijaké historky z prvej svetovej vojny. Ujo bol penzista, pravú lopatku mal vystrčenú - robila mu hrb. Obyčajne, keď sme všetci sedeli, on stál, ruky mal vo vreckách... rozumel sa do každého remesla, a ako sa vraví, čo chytil do ruky, to spravil. Jeho žena bola veľmi nábožná, on nie. Pretože málo chodil do kostola, často sa s ním vadila.- "Počkaj, počkaj, ty starý bezbožník, pôjdeš do pekla." - "Ale ženička," odpovedal jej ujo s úsmevom, "keď ty budeš letieť do neba, chytím sa ťa za sukňu a nezbavíš sa ma." Ďalším dobrým rozprávačom bol ujo Rafaj. Bol malý, nohy mal do O, malé oči mu slzili a stále sa usmieval. Fajočku nikdy nevypúšťal z úst. Popíjal doma dorobené víno, po väčšej dávke pospevoval všelijaké pesničky. Ženu Marku ohromne poslúchal, múdrosť čerpal z kalendárov. Rozprával nám smiešne príhody o cigánoch.

V memoárovej tvorbe okrem spomínaných folklórnych informácií oživa atmosféra mesta, najmä jeho verejné priestranstvá - korzo, ríno, výletné a rekreačné miesta, kde trávili banskobystričania voľný čas.¹⁵ Memoárová tvorba sa venuje aj dôležitým historickým medzníkom. Osobná účasť autorov na nich umožnila sprostredkovať príhody spojené s udalosťami a významnými osobnosťami mesta. Terézia Vansová opisuje udalosti spojené s vypuknutím prvej svetovej vojny, príhody viažuce sa k zatknutiu jej manžela a I. Turzu,¹⁶ k druhej svetovej vojne a povstaniu v Banskej Bystrici sa viažu príhody A. Plávku a A. Matušku.¹⁷

Zo spomienok je zrejma hrdosť na mesto, ktoré bolo už v 19. storočí sídlom stoličnej administrácie, biskupa, banských a lesných úradov, "mimo toho tam bola kapitula, školy, kupectvo kvitlo a remeslá boli zastúpené čulým a pilným meštianstvom... trhy a jarmoky boli vychýrené na celom Slovensku. Poloha bola zdravá, utešená." Ako sídlo stoličnej inteligencie značná časť Banskobystričanov rozumela štyrom rečiam, "ba i len kováč za Dolnou bránou božil sa v dvoch rečiach razom: "Her Vetter, pán strýc, na môj dušu, mein Seel!" (P. Kuzmány). Obyvatelia Banskej Bystrice ako občania starodávneho banského mesta boli pyšní, o nich sa ešte po nemecky šírilo "die stolzen Neusohler", na rozdiel napr. od druhého banského mesta "die verschlafenen Kremnitzer".¹⁸ Banská Bystrica sa považovala v minulom a začiatkom tohto storočia za ostrov maďarizácie, ktorý udržiavali školy, úrady, bola však obklopená slovenskými dedinami bývalej Zvolenskej stolice. V minulosti kládli obyvatelia mesta dôraz predovšetkým na nemčinu. Deti sa učili v zvláštnej škole u Rokosa - bola to akadémia pre štyri až šesťročné deti.

Preto akadémia, lebo bystrický občania sotva sa s biedou a psotou dožili štvrtého alebo piateho roku, hromadne sa hlásili do nej ako poslucháči nemeckej reči. Bola to slabá stránka Bystričanov, aby sa deti čím skôr naučili po nemecky. Bolo to nielen nóbl, ale aj veľmi potrebné...oni všetci boli polygloti, čo i slabi, najmä inteligencia: keď sa stretli na ulici, tak bol zvyčajný pozdrav v štyroch rečiach "Ála szolgája! Guten Morgen wünsch ich, domine spectabilis!" Tým dávali najavo, že vedia čo sa sluší a dajúc prednosť aristokratickým jazykom a končiac demokratickou slovenčinou, v ktorej potom ďalší rozhovor tiekol ako voda. (P. Kuzmány).

Slovenčina sa v meste udržiavala prevažne na periférii medzi robotníkmi "ale majstri už mondokovali". Po slovensky sa hovorilo aj v kuchyni, na trhu. Paničky sa museli prispôsobovať svojim slúžkam a sedliačkam, ktoré prinášali mestu na trh plody dediny.

Memoárová literatúra veľmi často vychádza zo spomienok na detstvo, mladosť, preto sú v nej cenné záznamy o výchove detí v rodinách (K.G. Zechenter - Laskomerský, J. Poničan, P. Kuzmány), o spôsoboch získavania vzdelania, o detských hrách a zážitkoch s nimi spojených. Zaujímavé sú i postrehy autorov, ktorí sa s mestom stretli iba v súvislosti so štúdiom (hodnotenie očami vidiečana, pomešťovanie).

Uvediem príklad, ako sa odrazila sociálna diferenciácia predvojnovaj Banskej Bystrice v živote detí:

Chlapci okolo železničného depa a výhrevne ho považovali (P. Karvaša) za pánča, ale v Národnej a Parkovej ulici sa schádzala iná skupina, pre ktorú bol chudák a "holodranec", čo nemá bicykel a v kine chodí na parket C.... Kým opelky a waltrovky elegantných otcov z Národnej a Parkovej ulici stáli za rohom Kapitúlskeho kostola ako na výstave, otcovia chalanov z depa a výhrevne a tehelne prešlapovali v zadných laviciach na tej istej omši svätej, ibaže v jedinej bielej košeli, ktorú mali v osobnom vlastníctve a na deravých podrážkach. Často si počul: "S ním sa nebav, on je Maďar, alebo on je Žid, on je Čech, on je luterán, on je Cigán," ba čo viac? "Ten je hugán - z Brezna!", až po veľavravné a definitívne: "Ten je zo Súdobnej ulice!" (P. Karvaš: V hniezde. 1981).

Význam umeleckej literatúry (v skupine povestovej a memoárovej tvorby) je pre výskum ľudovej slovesnosti v meste nesporný. Je vhodným doplnkom archívnych prameňov, lebo ich obohacuje o živý rozmer - hodnotovými a pocitovými skúsenosťami autora - pamätníka udalostí a osobností mesta v určitej dobe.

Poznámky

- 1 Príspevok je pokračovaním témy výskumu ľudovej slovesnosti v mestskom prostredí - Darulová, J.: Význam regionálnych novín pri výskume slovesného folklóru v meste. *Etnologické rozpravy* 2, 1994, s. 87-95.
- 2 Ďuričková, M.: *Zemský kľúč (Povesti, rozprávky a povrávky z okolia Zvolena)*. Bratislava 1994.
- 3 Kreuzt, F.: *Kliatba na Muráni*. Bratislava 1972., Huska, M.A.: *Skalný hrad na Kriváni. Povesti o slovenských hradoch*. Bratislava 1972.
- 4 Kreuzt, F.: *Heľpianska bosorka. Horehronské príbehy*. Martin 1985.; ten istý: *Čriepky z breznianskeho rínku*. Banská Bystrica 1993.; Huska, M.A.: *Tri zlaté tulipány. Slovenské banické povesti*. Banská Bystrica 1970.
- 5 Huska, M.A.: c.d.
- 6 "Takto mi to rozprával môj starý otec Andrej Ursíny (Ján Ursíny 1982). Túto udalosť v rodine ťažko niesli predovšetkým štyria synovia a dcéra popraveného a keď vznikla balada Kapusta - Ursíny často sa s kadekým aj pobili, lebo ľudia si z nich robili aj posmech." Ďuričková, M.: c.d.
- 7 Slovenská čítanka. Zostavil Emil Černý. *Diel II. Banská Bystrica 1865*, s. 39-42.

- 8 Lichard, D.: *Lubietovský hrdina Vavro Brezuľa*. In: *Slovenská čítanka. Diel I. Banská Bystrica 1866*, s. 227.
- 9 Hlôšková, H.: *K povest'ovej tradícii Bratislavy*. *Slovenský národopis*, 35 č. 2-3, 1987, s. 399.
- 10 Žilka, Z.: *Poetický slovník*. Bratislava 1984, s. 316.
- 11 G.K. Zechenter-Laskomerský: *Päťdesiat rokov slovenského života. Vlastný životopis. Časť druhá*. Bratislava 1956, s. 150.
- 12 Kuzmány, P.: *Rozpomienky a kresby. Turčiansky sv. Martin 1900*, s. 101-103.
- 13 Ten istý: *Rozmarné črty*. Bratislava 1949, s. 80.
- 14 Sarvaš, J.: *Prihody kamelota*. Bratislava 1969.
- 15 Bližšie v článku Darulová, J.: *Kultúrno-spoločenské aktivity Banskej Bystrice v minulosti*. *Národná osveta* 3, 1995. s. 6.
- 16 Vansová, T.: *Drahé postavy*. Bratislava 1978.
- 17 Plávka, A.: *Smädný milenec. Diel prvý*. Bratislava 1979.; *ten istý: Plná čaša*. Bratislava 1976.; *Matuška, A.: Osobne a neosobne*. Bratislava.

Téma pôvodu spoločenstva v ústnej historickej tradícii na Slovensku * (Konfesionálna a etnická identifikácia)

Hana Hlôšková

Úvod

Povedomie spoločného pôvodu spoločenstva na určitom stupni jeho seba identifikácie môže v ústnej forme nadobudnúť charakter povesti. Hlbšie porovnávacie štúdium motívov a látok povestí v jednotlivých lokálnych, regionálnych či národných repertoároch poukazuje na ich prekvapujúcu životnosť v čase i v priestore.¹

Medzi základné námetové cykly povestí'ových podaní v slovenskej prozaickej tradícii radíme podania o *husitoch* - *Čechoch*.²

Doteraz zhromaždený materiál v archíve povestí, ktorý je súčasťou textového archívu Ústavu etnológie SAV, prevažný počet zápisov textov či zmienok o fungovaní tejto tradície predstavujú zápisy v prácach historicko-vlastivedného charakteru z 19. storočia. Ďalší početnejší korpus tvoria zápisy z terénnych výskumov, ktoré sa konali v 2. polovici 20. storočia. Išlo predovšetkým o zbery špeciálne folkloristické, zamerané na zistenie stavu súčasnej prozaickej tradície.³ Ďalej sú to zápisy získané v 70-tych rokoch v rámci prípravy podkladových údajov pre Etnografický atlas Slovenska,⁴ niekoľko záznamov je z prác populárnovedeckého charakteru.⁵

Skôr však, ako pristúpim k charakteristike textov z pohľadu folkloristiky, považujem za potrebné bližšie sa prístup pri historickom pozadí, ktoré vznik tejto tradície podmienilo. Zároveň sa domnievam, že takýto prístup pomôže tiež osvetliť spoločensko-historickú podmienenosť genézy tejto tradície.

Je potrebné poukázať na to, že husitská tradícia, vzdelaneckou elitou (predovšetkým protestantskou) považovaná za jednu zo slovenských národných tradícií, prekonala sféru svojho vzniku. Ako historická tradícia s náboženským pozadím v procese svojho vývinu nadobudla sociálno-národnostný charakter. Bola tiež exploatovaná a reinterpretovaná ako dôležité súdobé politikum. Na tento fakt poukazuje B. Varsík na príkladoch výrazne protičeskej interpretácie husitskej problematiky A. Škrábikom-Rajeckým, M. Matunákom či M. Mišíkom.⁶ I toto je, nazdávam sa faktor, ktorý je potrebné mať na zreteli pri pokuse o charakteristiku folklórnych podaní s husitskou tematikou.

Historiografia husitstva

Historický exkurz do dejinného podložia husitskej tradície je potrebné uviesť vymedzením troch základných etáp českého vplyvu v Uhorsku v 15. storočí. Išlo o:

- a) prenikanie husitstva na územie Slovenska počas husitských výprav (tzv. spanilé jazdy);
- b) pôsobenie vojsk Jána Jiskru z Brandýsa;
- c) pôsobenie bratríckych družín.

Na území Slovenska bola pôda pre prenikanie ideí husitizmu už čiastočne pripravená. Na západnom Slovensku bolo v predhusitských časoch rozšírené tzv. hnutie valdencov⁷ - ľudové hnutie, ktoré potláčala inkvizícia. I keď rozvoj hospodárstva a sociálna diferenciácia neboli na Slovensku v 15. storočí na takom stupni ako v Čechách, i tak, najmä sociálne náuky husitizmu, si podmaňovali chudobnejšie vrstvy v mestách a na vidieku. Študenti zo Slovenska sa s ideami J. Husa zoznamovali počas štúdia na pražskej univerzite a tak sa viacerí stali

prívržencami týchto ideí (Lukáš z Nového Mesta n. Váhom, Ján Vavrinec z Račíc ai.). V 20-tych rokoch 15. storočia silný sociálny pohyb chudoby zaznamenáva Bratislava.⁸ Husiti sa všemožne snažili preniknúť k ľudu okolitých krajín. Okrem ideologického pôsobenia prostredníctvom tzv. táborských manifestov, ktoré posielali do univerzitných centier vtedajšej Európy (Rím, Benátky, Barcelona, Paríž, Cambridge a i.), podnikali i vojenské výpravy. Tieto, tzv. spanilé jazdy, sa na území Slovenska odohrali v rokoch 1423-1433. Významnú úlohu pri nich hrala vojenská stratégia a šírenie ideológie husitstva. Vojenské výpravy na Slovensko, ale i do Sliezska, nemeckých provincií, Rakúska a dolného Uhorska sledovali dva ciele. Jednak to bolo prenesenie bojového poľa na územie feudálnej reakcie (kráľ Žigmund) a na ideologickom poli to bolo šírenie husitských ideí skonkretizovaných v Štyroch pražských artikuloch.⁹

Husitské revolučné hnutie sa v kontexte doby muselo začať útokom proti cirkvi a muselo mať náboženskú formu.¹⁰ Boj sa viedol v duchu slov pražského kazateľa Jána Želivského: "Ó, kéž by se nyní Praha stala vzorem všem věřícím nejen na Moravě, ale i v Uhrách Polsku a Rakousích. A tak necht' se rozlétno do celého světa slovo Páně."¹¹

Husiti podnikli v 20-tych a 30-tych rokoch 15. storočia na Slovensko niekoľko spanilých jázd. Prenikli na západné Slovensko, kde v roku 1428 ohrozovali Bratislavu a Trnavu. Podľa súvekej správy malo husitské vojsko v Bratislave vyše šesťdesiat tajných prívržencov, ktorí mali husitom otvoriť brány mesta.¹² V roku 1431 cez Poľsko vpadli do údolia Dunajca, kde vyplenili kartuziánsky kláštor v Lechnici, vypálili i Levoču. Na jeseň toho istého roku vpadli husiti na Slovensko z dvoch smerov: zo Sliezska a z Moravy. Na dobytých územiach zanechávali posádky - na hrade Likava, v Lednici, v Topoľčanoch, v ľst'ou dobytej Trnave a v Skalici.

V roku 1433 opäť prenikli na Spiš, kde zradou dobyli Kežmarok a iné spišské mestá, ako i kláštory. Prešli i Liptovom a Turcom. Po roku 1434, keď 30. mája spolok husitskej a katolíckej šľachty s vojskami Prahy porazil poľné husitské vojská, husitské posádky na Slovensku stratili dôvody na ďalšie pôsobenie. Pokračovali však v akciách - tzv. holdoch, keď zdaňovali mestá i dediny, ktoré takýmto spôsobom uznávali ich moc a zvrchovanosť. Po roku 1439, kedy husitské posádky uzavreli dohodu o uvoľňovaní hradov a majetkov, ktoré mali do toho času obsadené, postupne opúšťali Slovensko.

Druhou fázou českého vplyvu na Slovensku v 15. storočí bolo pôsobenie žoldnierskeho vojska Jána Jiskru z Brandýsa. Začína sa rokom 1440, kedy sa tento vojak z povolania, dal do služieb habsburského panovníckeho rodu. Povolala ho kráľovná - vdova Alžbeta na obranu záujmov svojho syna, vtedy ešte dieťaťa, Ladislava Pohrobka. Politickou úlohou Jána Jiskru (ktorý bol katolíkom) bolo udržať dôležitú hospodársku oblasť, akou bolo stredné a východné Slovensko (banské a obchodné mestá, mincovne) pod vplyvom habsburského dvora a hájiť ju pred Vladislavom Jagelonským, ktorého uhorské zemanstvo vedené Jánom Hunyadym zvolilo za uhorského kráľa.

Bratrické hnutie, ktoré dosiahlo svoj vrchol v rokoch 1453-1458 nadviazalo na činnosť vojsk Jána Jiskru a vytvorilo sa pod vplyvom husitských ideí. Ján Jiskra, hoci sám nebol husitom, nestál v ceste šírenia husitských ideí, spočiatku často s bratíkmi spolupracoval. Treba brať do úvahy i fakt, že v Jiskrovom vojsku slúžilo za žold mnoho bývalých husitských bojovníkov. Kolískou bratrického hnutia boli územia Abova, Zemplína, Spiša, Šariša a Gemera. Tu sídlili najbohatšie panské rody (napr. Drugethovci), na tomto území boli bohaté kráľovské mestá, a teda i najväčší sociálny útlak. Ako uvádza L. Hoffmann "koncentrácia pôdy v rukách vysokej šľachty na východnom Slovensku bola veľká - v roku 1440 60 magnátskych rodov na východnom Slovensku vlastnilo 40% pôdy."¹³ V období vrcholu bratrického hnutia na Slovensku stál na jeho čele Peter Aksamit z juhočeského Kosova, pôvodne jeden z hajtmanov Jána Jiskru.

Hoci koncom roku 1452 Ján Jiskra opustil svoje družiny a odobral sa na dvor kráľa Fridricha, pretože sa 13-ročný kráľ Ladislav ujal vlády, bratrícke družiny naďalej pôsobili. Zakladali "tábory" (malé, narýchlo vybudované pevnosti) na Spiši, pri Košiciach, väčší počet na západnom Slovensku - napr. vo Sv.Petri a vo Veľkých Kostolnoch.

V roku 1458 uhorský snem zvolil za kráľa Matyáša Hunyadyho-Korvína, ktorý sa všemožne snažil zlomiť vplyv bratříkov. Nápomocný mal byť i Ján Jiskra. Jeho úlohou bolo tiež zlikvidovať sedliacke povstanie na východnom Slovensku, ktoré vzniklo a šírilo sa i pod vplyvom pôsobenia bratríckych družín. 21.5.1458 sa odohrala rozhodujúca bitka, kde zahynulo 600 ľudí a bratrícki vodcovia Talafús, Udrecký, Aksamit a Valgata. Roky 1458-1467 sú rokmi rozkladu a zániku bratríckeho hnutia, ktoré už bojuje o vlastnú existenciu, pričom príznakom úpadku je vykupovanie hradov a táborov. Za definitívny úpadok bratríckeho hnutia sa považuje obdobie po roku 1467, kedy bol zlikvidovaný tábor vo Veľkých Kostolnoch. Veliteľa tábora J.Švehlu a jeho 150 spolubojovníkov obesili a 300 zajatcov utopili v Dunaji. Zvyšky bratríckych družín sa potom nechávali prenajímať za žold vo vojskách rôznych pánov.

Za dôležitý aspekt vplyvu husitského a bratríckeho hnutia sa považuje rast sebavedomia slovenskej národnosti (posilnenie slovenského živlu v Trnave, v spišských mestách, na Považí a Ponitri), no hlavný význam je potrebné vidieť v kultúrnej oblasti. V písomníctve sa príbuzný český jazyk výraznejšie uplatňuje popri latinčine vo funkcii administratívneho a neskôr i literárneho jazyka. Literárne činnými stúpecami husitizmu boli v 15. stor. na Slovensku Ján Laurini z Račíc, Matej zo Zvolena, Jurík z Topoľčian, no ako uvádza S.Šmatlák, ich literárna aktivita sa viaže na pobyt v českom prostredí.¹⁴

Husitizmus ako tradícia

Dedičstvo českého vplyvu na Slovensku v 15. storočí sa ako *husitská tradícia* stalo prameňom slovenského vlastenectva a našlo uplatnenie aj pri formovaní slovenskej vedy. Teóriu o českej kolonizácii Gemera za Jiskru do slovenskej vedy zaviedol Matej Bel a rozvíjala ju časť obrodeneckej inteligencie.¹⁵ Na pôde Učenej spoločnosti malohontskej sa pestovali názory, ktoré nadväzovali na myšlienky Mateja Bela a podporovali životnosť husitskej tradície na Slovensku. Zástancom a šíriteľom tejto tradície bol aj Ladislav Bartholomeides a ním ovplyvnení P.J.Šafárik, F.Palacký, J.Kollár a ďalší. Na bratislavskom lýceu idey husitskej tradície podporoval a širil profesor J. Palkovič.

Jeden z prvých slovenských historikov, Július Botto, na stránkach Slovenských pohľadov velebil husitov za ich kladný vplyv na slovenskú uvedomelosť, ľudovosť a pokrokovosť.

Obsahom husitskej tradície, ktorá sa na Slovensku rozšírila prevažne v 18. a v 19. storočí a v ústnej tradícii pretrvala do polovice 20. storočia bolo povedomie o tom, že českí husiti osídlili isté oblasti (dediny) na Slovensku svojimi pokojnými kolonistami. Na týchto miestach vraj vystavali viacero kostolov. Najrozšírenejšia bola táto tradícia na území západnej časti bývalej nitrianskej stolice - na okolí Myjavy a na území bývalých stolíc Gemersko-malohontskej a Novohradskej. Treba zdôrazniť, že to bolo predovšetkým na územiach, ktoré ostali až do 20. storočia evanjelickými. Na základe pramenného historického materiálu dospel B. Varsik k záverom, že túto tradíciu nemožno historicky overiť, pričom jej vznik kladie do obdobia národného obrodzenia.¹⁶ Ako uvádza: "Otázka, prečo sa v niektorých krajoch Slovenska vyvinula husitská tradícia a v iných zasa nie, má svoje korene v ďalšom vývine pomerov na Slovensku v 16.-18. stor. Reformácia sa v 16. storočí rozširovala medzi Slovákmí, medzi príslušníkmi slovenskej národnosti prostredníctvom českého prekladu biblie a iných náboženských kníh."¹⁷ I prostredníctvom českých kňazov, ktorí pôsobili na Slovensku a študentov, ktorí študovali v Čechách, sa rozširovali cesty nadväzovania na idey husitizmu.

Uhorským historikom 18. storočia splyval pojem *fratres* pre príslušníkov vojenských skupín, ktoré sa vytvorili na báze Jiskrovho vojska s pojmom *českých bratov*, príslušníkov českobratského vyznania.

Jedným z prvých záznamov, viažucich sa k husitskej tradícii, i keď nie k ústnej tradícii slovenskej, je podanie etymologického charakteru. Eneas Sylvius Piccolomini (neskoršie pápež Pius II.) v jednom zo svojich listov uvádza, že Aksamit (bratricky vodca - H.H.) dostal meno podľa činu - svojmu pánovi, ktorému kedysi slúžil v Poľsku, odňal drahocenný zamatový plášť. Toto podanie uvádza aj uhorský historik A. Szirmay z konca 15. storočia.¹⁸

Odvodzovanie pôvodu obyvateľov a osídlenia niektorých obcí či dokonca oblastí na Slovensku z čias husitov, ako i pôvodu stavieb - hradov a kostolov sa rozšírilo predovšetkým v 19. storočí. Bádajúci a vzdelanci miestnu ústnu historickú tradíciu nezriedka považovali za adekvátny historický prameň. Samuel Reuss pri vlastivednom opise obce Drienčany uvádza, že "krom 2 hradů, panům z Derenča náležejících, ještě si tu i třetího hradu růmy jadrně poskytají, na lavkách níže dědiny se vznášejících a od Husitův založených. Na čele novovystaveného a v bařině ležícího hradu stál vůdce Valgata, pod dozorstvím Jiskrovým."¹⁹ V tej istej práci odvodzuje pôvod obce a obyvateľov Ratkovej od českej Radkovej; využitie ústnej tradície na podporu teórie o husitskom pôvode niektorých obcí na území Slovenska nestálo osamotene. Bolo súčasťou argumentácie v širšom zmysle, pričom autori používali i záznamy jazykovedného charakteru a konkrétnymi príkladmi z miestneho dialektu poukazovali na český pôvod osídlenia. Tento spôsob použil i S.Reuss a rukopisnú prácu *Eine Abhandlungen über das privilegium Fori bei den Protestanten in Ungarn* uzatvára nasledovne: "Husité opanovali a zmocnili sa už dávno předtím stojících hradů, sem patří - krom hradů, anebo i nimi obsazená města, Husové vystavali nové zámky (menuje ich, no nie je si istý - H.H.), *chrámy* opevňované". Opiera sa i o Bonfiniho kronikárske záznamy a uvádza, že postavili i domy, kaštiele, násypy na kopcoch, záseky a pod.²⁰ Keďže S. Reuss neudáva prameň, z ktorého čerpal, môžeme za historickú reminiscenciu ústneho charakteru považovať aszda i zmienku o Ilave, pričom v uvedenej práci autor uvádza: "O Jilavě (asi dve míle od Trenčína, na rovine pri Váhu) se zpomíná, že 1431, když Taboritové a Sirotci byli do Uher vtrhli a okolo Bánova pútku zvédli, na cestě své doma z Jihlavy všecko vypúdili vojsko uherské, a v něm se osadili."²¹

Sujetovo rozvinutejšiu podobu má podanie, ktoré J. Polívka zahrnul do Súpisu slovenských rozprávok, zaznamenané v Pokorného práci *Z potulek po Slovensku* a v Sborníku MSS.²² Tú istú látku nachádzame i v Slovenskej čítanke z roku 1938.²³ V týchto verziách ide o motív *vojnovej lsti* (známy z Herodota). Podania sa viažu k vrchu Hradová nad Tisovcom, kde býval kedysi husita Uderský so svojou múdrou dcérou Vandou. Keď nepriatelia hrad obliehali so zámerom vyhladovať ho, Vanda dala z posledných zvyškov múky napiecť veľké chleby a prikázala hádzať ich do nepriateľského tábora. Nepriatelia odišli, predpokladajúc na hrade veľké zásoby potravy. Vo variante, ktorý uvádza S.Klíma, sa podanie uzatvára motívom o zdržaní lakomého vodcu nepriateľov, ktorému Vanda hádzala po ceste dukáty a kým ich Nemeč pozbieral, Vanda sa dostala na hrad Muráň. J.Polívka uvádza i variant, podľa ktorého dala Vanda obrátene okuť kone a potom nepozorovane ušla z hradu. Nepriatelia, vidiac stopy konských podkov smerom k hradu, si mysleli, že obkľúčeným prišli posily a s nimi zásoby, a tak odtiahli z Hradovej.

Bratislavský archivár Ovídius Faust publikoval v roku 1933 prácu pod názvom *Zo starých zápisníc mesta Bratislavy*, kde sa na základe pramenných archívnych materiálov, ale tiež ústnej tradície na viacerých miestach dotýka problematiky husitov vo vzťahu k Bratislave.²⁴ Ako tradíciu uvádza pôsobenie tzv. tajných husitov. Boli to prívrženci husitizmu z radov bratislavských občanov, ktorí sa údajne tajne schádzali na svoje pobožnosti v hlbokých pivniciach *husitského domu* (bývalá Pugačevova ul.). Jednej noci ich prekvapili z podzemnej

chodby a povraždili. O.Faust uvádza konkrétne miesto, na ktorom dom ešte v čase publikovania knihy stál. Ako autor uvádza, ku vzniku tejto tradície mohli dať podnet dva kalichy, vyryté na kamenných stĺpoch južnej časti domu. Práve mestská chudoba a jej spojenie s vidieckym ľudom mali byť sociálnym podložím husitského hnutia. Husitizmus si získal sympatie predovšetkým sociálne najslabších vrstiev v mestách - mestskej chudoby, ale i drobných remeselníkov. Veľké latifundiá, ktoré patrili cirkevným a svetským feudálom, boli dôvodom i pre zemanov, aby sa spájali s vojskami husitských posádok, ako o tom B. Varsik uvádza konkrétne doklady z okolia Topoľčian a Trnavy.²⁵

Negatívny vzťah k pôsobeniu husitov na Spiši je predmetom ústnej tradície, o ktorú sa vo svojej práci Igló város története opiera Münnich. Podanie vyzdvihuje zásluhy obyvateľov Spišskej Novej Vsi, ktorí sa vraj ako jediní na Spiši postavili husitom na odpor. Husiti totiž zaujali novoveské bane a hámre, v ktorých si pre svoju potrebu vyrábali zbrane. Novovešťanom sa podarilo husitov zahnať do lesov, kde ich pri Okrúhlej jame nemilosrdne pobili. J.Špirko, ktorý sa zaoberal pôsobením husitov a bratříkov na Spiši,²⁶ reagoval na Münnichom citovanú ústnu tradíciu kriticky, a to najmä preto, že Münnich ústnu tradíciu postavil na roveň hodnoverného historického prameňa. Podľa Špirka "títo příležitostní spisovatelé (má na mysli aj Münnicha - H.H.) opierali sa o rozličné nezaručené poviedky a nainné rozprávky kolujúce medzi ľudom."²⁷

Husitská tradícia ako súčasť historickej pamäte slovenského etnika v podobe drobných príbehov či stručných zmienok kvázi faktografického charakteru sa prelína s podaniami viazucimi sa k určitým konkrétnym miestam: stavbám, lokalitám. Ako vyplýva z už uvedených záznamov, tieto podania majú len podobu historických reminiscencií a len výnimočne nachádzame podania sujetovo rozvinutejšie. Nazdávam sa, že v takýchto prípadoch je potrebné uvažovať o vplyvoch sprostredkovaných literárnymi spracovaniami.

Jednou z oblastí, kde historiografia, ako i folkloristické výskumy zaznamenali výraznejšie fungovanie husitskej tradície, je podbradlansko-podjavorinský kraj, konkrétne oblasť Myjavy a jej okolia. J. Michálek uvádza, že "na základe historickej literatúry možno doložiť existenciu ľudovej tradície o husitstve v tejto oblasti v priebehu niekoľkých storočí."²⁸ V ústnej tradícii sa často prekrýva pomenovanie prvých osadníkov - *husiti*, *Česi*. Verifikačnú funkciu plnia vysvetlenia na základe českých priezvisk: Kulhánek, Sládek a pod.²⁹ Okrem základných motivických cyklov - husitský pôvod obyvateľstva, husitský pôvod stavieb, predovšetkým kostolov - ako tretí fungujúci v komplexe husitskej tradície na Podbradlansko-Podjavorinsku vyčleňuje J. Michálek *cyklus o chytení Švehlu* - vodcu bratrickej skupiny.³⁰ Ako som už v historickom prehľade uviedla J.Švehla bol veliteľom tábora bratříkov vo Veľkých Kostoľanoch. Tábor zlikvidovali (za účasti Mateja Korvína) po boji v roku 1466. Kapitán Švehla ušiel, snažiac sa dostať na Moravu. Na Starej Turej ho miestni obyvatelia chytili a ako už vieme, jeho život i životy jeho spolubojovníkov sa skončili tragicky. V slovesnom stvárnení sa táto udalosť tematizuje s vysvetľujúcim zámerom. Jednotiacim sémantickým kľúčom je *oslabenie pozície hrdinu*, čo sa v texte prejavuje prostredníctvom motívov: hrdinu chytia keď sa vypytuje na cestu; hrdinu chytia na odpočinku; ženy, perúce na potoku spoznajú hrdinu; hrdinu chytia po prezradení - kôň mal naopak podkovy, aby zmiatol prenasledovateľov, čo však bolo miestnym podozrivé.

Ako som poukázala na inom mieste,³¹ revitalizáciu a resemantizáciu historických tradícií spôsobujú aktuálne potreby spoločenstva predovšetkým s politickým a ideologickým pozadím. I v prípade husitskej tradície aktuálna spoločensko-politická situácia vyvolala novú vlnu jej fungovania. V revolučných rokoch 1848-1849, kedy práve oblasť Myjavy hrala významnú úlohu, predstavitelia slovenského národného hnutia aktualizujú husitskú tradíciu i v širších vrstvách obyvateľstva. Okrem toho, ako uvádza J. Michálek: "... myšlienkovu ju

podnietili sčasti českí dobrovoľníci, ktorí svoje útvary organizovali "po husitsky", ale súčasne oživovali i husitské reminiscencie v ľude." 32

Kontinuita tradície husitského pôvodu obcí Malohontu, Novohradu a Gemera má korene v hľadaní počiatkov evanjelického náboženstva súdobými vzdelancami - napr. Daniel Sinapius-Horčička (1640-1688). Vývojová niť tradície sa ďalej tiahne dielom M.Bela (1683-1749) a L. Bartholomeidesa (1754-1825).³³ Ladislav Bartholomeides v práci *Inclyto superioris Hungariae comitatus Gömöriensis notitia historico-statistica*³⁴ opakuje Belovu tézu, že "kolónie husitských Čechov" v 15. storočí rozmnožili počet Slovanov a vystavali kostoly na spomenutom území Slovenska. Gemerská inteligencia tieto názory tradovala a ako usudzuje I.Sedlák bezpochyby práve vo svojom rodnom prostredí ich spoznával i P.J. Šafárik.³⁵

Výskumy zo začiatku 60-tych rokov 20.storočia, zamerané predovšetkým na zbojnícku tematiku, ktoré vykonala V.Gašpariková v tomto kraji, priniesli i doklady pretrvania viacerých motívov husitskej tematiky v ľudovom rozprávačskom repertoári. V rozprávaniach vystupujú *Česi* alebo *husiti*, ktorí z Muráňa do Muráňčoka (kameňolom) mali podzemnú chodbu, ktorou sa chodili modliť do kostola. Keď ich vyhnali, zakliali tieto miesta na kameň, odkiaľ spod zeme vyviera prameň dobrej vody. K miestu sa viaže i rozšírený motív poverových povestí, ako sa vdova cez pašije ulakomila na poklad, ktorý v podzemí zanechali husiti, vošla s dieťaťom do jaskyne, a keď vynášala poklady von, dieťa nechala dnu. Jaskyňa sa však zavrela, a keď si o rok po dieťa prišla, už bolo rozsypané na prach.³⁶

Tradíciu o založení obce *husitmi - Čechmi - exulantami - bratříkmi* - vo vysvetlení v duchu ľudovej etymológie živia aj také špecifické podmienky, ako bol družobný vzťah hlavného mesta bývalej ČSSR a obce Praha v okrese Lučenec. V dennej tlači bolo zaznamenané kronikárske podanie i ústna tradícia obce, ktorá zároveň poukazuje i na širšie regionálne súvislosti: "Tu sa usadili traja bratříci z Čiech. Jeden založil České Brezovo, druhý Jelšovce, tretí Prahu."³⁷ Nazdávam sa, že v tejto verzii už nastáva sémantický posun, pričom nie je rozhodujúce, či ide o bratříkov, alebo sa títo chápu v zmysle rodinnej príbuznosti prvých osadníkov. Ide o motív frekventovaný: traja bratia ako zakladatelia rodov, miest, lokalít.

Etymologickou povest'ou je podanie o založení obce, kde sa usadili dvaja českí vyhnanci Matúš a Filip, ktorí dali obci názov Praha, aby im pripomínala dedovizeň.³⁸

Väzbu na husitskú tradíciu v reliktnej podobe nachádzame i v pomenovaní jaskyne a hory nad ňou na mieste, kde stál bratřícky tábor pri Haligovciach na Spiši - Aksamitova hora a jaskyňa - Aksamitka. L. Hoffmann vznikom a pretrvaním tejto lokálnej tradície poukazuje na obľúbenosť bratříckeho vodcu Petra Aksamita z Kosova.³⁹

Husitský pôvod osídlenia obcí či osád sa ústnou tradíciou prenášal i v oblasti Modrého Kameňa (napr. Lešť), Trenčína (Moravské Lieskové), tak ako je to zachytené v podkladových materiáloch dotazníkového výskumu Etnografického atlasu Slovenska.

Ojedinelé záznamy predstavujú zmienky o Jánovi Husovi, ktoré však majú minimálnu folklórnu hodnotu a sú pravdepodobne výsledkom pôsobenia náboženskej spisby, resp. poznatkov získaných výučbou. Takéhoto charakteru sú záznamy EAS z Lakšárskej Novej Vsi (okr. Senica), z Kalinova (okr. Lučenec), z Východnej (okr. Liptovský Mikuláš).

V obci Krpeľany som v rámci terénneho výskumu v roku 1987 zaznamenala doznievanie tradície pamiatky Jána Husa (asi 1371-1415) - v obyčajovej tradícii pálenia ohňov na Jána. Staršia generácia vysvetľuje pálenie ohňov v súvislosti s uctením si pamiatky Jána Husa - na jeho mučenícku smrť upálením.⁴⁰ Generácia 50-ročných a mladších informátorov takýto význam pálenia jánskych ohňov vo väčšine prípadov nepozná. Obdobný zvyk uvádza D. Rychnová z obce Javorní v podhorí Bielych Karpát. Na mieste zvanom Dubník sa začiatkom 60-tych rokov 20. storočia konali Husove slávnosti, kde na pamiatku jeho upálenia bola ako súčasť slávností zapálená vatra.⁴¹

Záver

Husitská tradícia kulminovala v 19. storočí a bola exploatovaná na úrovni historických prameňov.

Husitská tradícia má v súčasnosti v slovenskej ľudovej prozaickej tradícii podobu historických reminiscencií. Základnou tematikou je vysvetľovanie pôvodu obcí, osád, obyvateľstva a objektov (kostoly) na husitskom - českom základe.

V textoch dominuje informatívna funkcia, sujet je väčšinou nerozvinutý a prevažne ide o nefabulované podania.

Husitská tradícia je jednou z historických tradícií, pri ktorých v priebehu ich fungovania ustúpil do úzadia ich špeciálnolokálny charakter. Bola jednou z tradícií, ktoré sa stali integračným faktorom spoločenstva na báze protestantského vierovyznania.

V aktualizovaných verziách dominoval po druhej svetovej vojne akcent česko-slovenských vzťahov.

Poznámky

1 *Problematikou historického povedomia a jeho fabulovaných foriem na Slovensku som sa zaoberala v širších súvislostiach v práci:*

Hlôšková, Hana: *Historické ústne tradície ako etnoidentifikačný faktor. Slov. národop.*, 40, 1992, č. 2, s. 131-151.

2 Kol.: *Čsl. vlastivěda, Lidová kultura - Díl III.*, Praha, 1968, s. 619.

3 *Výskumné materiály, uložené vo Vedeckom archíve Slovenskej národopisnej spoločnosti.*

4 *Výskumné materiály uložené v Textovom archíve Ústavu etnológie SAV.*

5 Faust, O.: *Zo starých zápisnic mesta Bratislavy. Bratislava, 1933, s. 71, 77, 271-272.*

6 Varsik, B.: *Ľudáctvo a husitské revolučné hnutie. In: Proti prežitkom ľudáctva. Bratislava, 1954, s. 115-120.*

7 *Valdenci - prívrženci náboženskej herézy, ktorá vznikla v 12. storočí medzi plebejskými masami juhofrancúzskych miest. Hnutie sa šírilo prevažne v románskych krajinách. Preniklo i do Čiech a na Slovensko. Učenie valdencov vyzývalo k obnove prvotného kresťanstva a rovnosti členov náboženských obcí. Na Slovensku sa hnutie šírilo na prelome 14. a 15. storočia v Nitre a v Trnave.*

Pozri bližšie: Kol.: *Encyklopédia Slovenska, zv. VI. Bratislava 1982, s. 237.*

8 Varsik, B.: *Husitské revolučné hnutie a Slovensko. Bratislava, 1965 s. 180.*

9 Ratkoš, P.: *Husitské revolučné hnutie a Slovensko. In: Mezinárodní ohlas husitství. Praha, 1958, s.35.*

10 Macek, J.: *Venovský lid v husitské revoluci. Praha 1953, s. 6.*

11 *Citované podľa: Macek, J.: Národnostní otázka v husitském revolučním hnutí. Čsl. časop. histor. 1955, č. 1, s. 24.*

12 Kol.: *Encyklopédia Slovenska, II. zv., E-J. Bratislava, 1978, s. 366.*

13 Hoffmann, L.: *Bratřici - slavní protifeudální bojovníci 15. století. Praha, 1959, s. 22.*

14 Šmatlák, St.: *Dejiny slovenskej literatúry. Bratislava, 1988, s. 106.*

15 Urbancová, V.: *Gustáv Reuss a Reussovci v slovenskej kultúre. In: G. Reuss: Hviezdoveda. Bratislava, 1974, s. 303.*

16 Varsik, B.: *Zo slovenského stredoveku. Bratislava 1972, s. 423.*

17 *Tamtiež, s. 425.*

18 Hoffmann, L.: *c.p., s. 49.*

19 Reuss, S.: *Eine Abhandlungen über das Privilegium Fori bei den protestanten in Ungarn. 1838. Nepaginovaný rukopis. Archív literatúry a umenia Matice slovenskej sign. M88D4.*

20 *Tamtiež*

- 21 Tamtiež
- 22 Polívka, J.: *Súpis slovenských rozprávok. V.*, s. 229.
- 23 Slovenská čítanka. Časť: St. Klíma: *Vlakem přes Slovensko.* s. 76.
- 24 Faust, O.: *Zo starých zápisnic mesta Bratislavy.* Bratislava, 1933, s. 71, 77, 271-272.
- 25 Varsík, B.: *Ľudáctvo a husitská revolúcia.* In: *Proti prežitkom ľudáctva.* Bratislava, 1954, s. 117.
- 26 Špirko, J.: *Husiti, jiskrovci a bratřici v dejinách Spiša.* Sp. Kapitula, 1937.
- 27 Tamtiež, s. 27.
- 28 Michálek, J.: *Ľudová próza.* In: *Dugáček, M. - Gálik, J.: Myjava.* Bratislava 1985, s. 406.
- 29 Krupková, M.: *O husitoch a Turkoch na Záhorí. Maľovaný kraj,* 19, 1983, s. 15.
- 30 Michálek, J.: *K povesti o chytení Švehlu.* Slovácko, 7-8, 1966-1967, s. 72-78.
- 31 Hlôšková, H.: c.d.
- 32 Michálek, J.: *Udalosti revolučných rokov 1848-1849 v ústnom podaní.* *Musaica XVII. (VI.)* 1966, s. 138.
- 33 Bližšie pozri Horváth, P.: *K niektorým otázkam historických tradícií na Slovensku.* *Slov. národop.*, 34, 1986, č. 1-2, s. 60-65.
- 34 Levoča, 1806-1808.
- 35 Sedlák, I.: *Vplyv prostredia na formovanie ľudského a vedeckého profilu P.J. Šafárika.* *Slov. národop.*, 36, 1988, č. 2, s. 261.
- 36 *Textový archív NÚ SAV, i.č. 400, s. 5. Zberateľ: Gašparíková, V. Informátor: Olexová J., nar. 1897, Nižná Slaná.*
- 37 Polakovič, M.: *Vzdialené miesta blízkych národov.* *Nedeľná Pravda, XXI., č. 43,* 28.10.1988, s. 3.
- 38 Tamtiež
- 39 Hoffmann, L.: *Bratřici - slavní protifeudální bojovníci 15. století.* Praha, 1959.
- 40 Bližšie pozri heslo **výročné ohne** v *Encyclopédii ľudovej kultúry Slovenska.* Bratislava, 1995, zv. 2., s. 323-324.
- 41 Rychnová, D.: *Turecké války v lidovém podání východní Moravy.* *Národop. věstník československý, XXXIII., č. 1-2,* s. 43.

* *Príspevok je prepracovanou verziou časti kandidátskej dizertačnej práce autorky - Historické tradície na Slovensku a ich fabulované formy ako etnokultúrny identifikačný faktor.* Bratislava, 1989

Amerika a americkí Slováci v premenách času - charakteristika problematiky a základné poznatky z výskumu prenosu a transformácie etnickej identity v korelácii s rodovými aspektami.

Eva Riečanská

Pramene uvádzajú, že iba v období medzi 1871-1914 prišlo do USA zo Slovenska asi 500 tisíc imigrantov, ďalšia vlna ekonomickej emigrácie zo Slovenska nasledovala do rokov 1922-1924, kedy vstúpili do platnosti zákonné reštriktívne ustanovenia, ktoré vo výraznej miere obmedzili prisťahovalectvo do USA.¹ V súčasnosti sa k slovenskému pôvodu hlási viac ako 1 mil. obyvateľov USA (STOLARIK 1988:13; ELKS 1995:163; PROFILES OF OUR ANCESTRY 1990:materiál č.CPH-L-149).

Prisťahovalci prichádzali do prostredia, ktoré bolo po mnohých stránkach štrukturálne odlišné od ich domáceho a táto skutočnosť od prvopočiatku predznačila zmeny, ktorými imigrantská komunita v nových podmienkach prechádzala.

Z ekonomického a sociálno-triedneho hľadiska vymenila prevažná väčšina prisťahovalcov rurálne prostredie poľnohospodárskeho vidieka za prácu a život v priemyselných mestách, robotníckych oceliarskych štvrtiach a baníckych kolóniách. Frekventovanými boli aj robotnícke zamestnania na železniciach alebo práca v niektorom z ďalších priemyselných odvetví, ktoré v období prudkého hospodárskeho a najmä industriálneho rozmachu Spojených štátov poskytovali pracovné príležitosti pre väčšinou nekvalifikovaných a polokvalifikovaných imigrantov (napr. stavebníctvo, kožiarsky a garbiarsky priemysel a pod.). Ekonomický tlak, ktorému museli čeliť, prinútil prisťahovalcov hľadať cestu transformácie smerom k novému spôsobu života, prispôbiť sa tak v pracovnej oblasti ako aj v rodinnom a spoločenskom živote.

Ďalšou z určujúcich súčastí novej životnej skutočnosti prisťahovalca bola jazyková bariéra, prelomenie ktorej záviselo nielen od charakteru vykonávanej práce a miesta zamestnania, dostupnosti i záujmu o vzdelávacie možnosti, ale v neposlednom rade aj od generačných a rodových (*gender*) faktorov. Vzťah k materinskému jazyku, miera jeho aktívneho používania a povaha príležitostí, pri ktorých sa slovenčina ako prostriedok intraskupinovej komunikácie používala, boli jednými z prvých viditeľných ukazovateľov akulturácie a transformácie etnickej identity v spoločenstve prisťahovalcov.

Mnohé faktory vnútornej aj vonkajšej transformácie, i rozšírenia názorového a existenčného spektra, vyplynuli z povahy politických a ideových základov amerického štátu, ktorý sa snažil deklarovať a v praxi presadzovať princípy demokracie a slobody jednotlivca. To bola hlavne pre malé národy žijúce v podmienkach národnostnej diskriminácie a útlaku vtedajšej rakúsko-uhorskej politiky nová skúsenosť a bola v niektorých prípadoch nielen dôvodom pre opustenie Európy, ale častokrát ovplyvnila aj rozhodnutie o trvalom usadení sa v USA.² V pomerne krátkom období sa sformovala istá etnická komunita, fungujúca ako zázemie poskytujúce určité stabilné istoty i kultúrne hodnoty a regulátory pre každodenný život svojich členov, pomáhajúc prisťahovalcom v období po príchode do Spojených štátov čeliť tvrdým pracovným podmienkam a biednym životným pomerom.

Z hľadiska majoritnej americkej spoločnosti sa väčšia časť prisťahovalcov (rímskych a gréckych katolíkov) dostala tiež do prostredia inokonfesionálneho, a stali sa nielen kultúrnou a etnickou, ale i nábožensky odlišnou menšinou v prostredí protestantskej Ameriky.³ Napríklad v období po príchode prvej väčšej vlny katolíckych prisťahovalcov z Írska bol

dokonca termín Ír, írsky zamieňaný, či dávaný na jednu rovinu s termínom katolík, katolícky (GLEASON 1982:68, 76).

Kresťanské náboženstvo všeobecne zohrávalo v histórii formovania sa amerického štátu nezastupiteľnú až fundamentálnu rolu a neskoršia konfrontácia americkej modifikácie (či modifikácií) protestantizmu s katolicizmom prispela k formovaniu americkej identity a stala sa tak religiózno-kultúrnym ako aj politicky relevantným faktorom, ktorý spočiatku chápaný v duchu opozície, kontrastu k pôvodnému majoritnému anglo-saskému protestantizmu, nadobúda postupne čoraz väčší spoločenský a politický význam.

V neposlednom rade predstavovala Amerika pre Európanov societu i štátny útvar, ktorý bol historicky a vývojovo oveľa mladší ako ktorékoľvek európske štátne či národné spoločenstvo a jedným zo základných kameňov jej vzniku bola expatriácia náboženských utečencov z Britských ostrovov. Táto skutočnosť v mnohom predurčila charakter americkej spoločnosti a postupne aj spôsob nazerania na "neamerický" pôvod jej príslušníkov.

USA boli v priebehu svojej existencie mnohokrát politicky, filozoficky a sociálne konfrontované so svojimi multietnickými, či už európskymi alebo mimoeurópskymi koreňmi, ktoré vo významnej miere ovplyvňovali a naďalej aj ovplyvňujú formovanie identity jedinca i spoločnosti. V priebehu vývoja vzniklo niekoľko odlišných teórií i ideologických koncepcií viažucich sa k otázke prisťahovalectva a začlenenia sa imigrantov do americkej spoločnosti, či priamo snažiacich sa pomenovať, anticipovať, ale aj usmerniť ďalší vývoj týchto, v mnohých ohľadoch problematických spoločenstiev.

Termín "etnický" (*ethnic*) je do súčasnosti jedným z kľúčových pojmov amerického politického diskurzu i praktickej politiky.⁴

Prílev prisťahovalcov z rôznych krajín Európy a sveta, ich častokrát výrazná kultúrna odlišnosť nielen v kontraste s americkým obyvateľstvom, ale aj vo vzájomnom porovnaní, jazyková diverzita a v nemalej miere i spoločenská a emocionálna vykorenenosť poznačili atmosféru Spojených štátov na prelome storočí, keď pri vstupe do newyorského prístavu vítal davy prisťahovalcov symbol americkej slobody a demokracie a na Ellis Island premieňali imigrační komisári ľudí s dosť barbarským výzorom a hovoriacich im nezrozumiteľnou rečou, na čísla do prisťahovaleckej štatistickej evidencie. Budúcnosť týchto skupín bola neistá.

V roku 1909 uviedol anglický prisťahovalec židovského pôvodu Israel Zangwill v New Yorku divadelnú hru *The Melting Pot* (Taviaci kotol), v ktorej vyjadril svoju víziu imigranta veriaceho, že národnosti *starého sveta* sa vo *svete novom* spoja, zmiešajú, a vytvoria tak novú, nadradenú americkú národnosť (GLEASON 1982:80).

Tak sa mali imigrantské spoločenstvá v blízkej budúcnosti integrovať do americkej spoločnosti, splynúť s ňou na základe nie úplnej asimilácie, ale určitého pretavenia sa do novej kvality. Tieto myšlienky neboli v Amerike na prahu nového storočia nové. Ale práve v situácii masovej imigrácie našli živnú pôdu pre nové ideologické uplatnenie sa a termín *the melting pot* na dlhé obdobie prenikol do každodennej slovnej zásoby a i napriek tomu, že už približne od polovice 20-tych rokov ho politické a vedecké kruhy podrobili kritike a prehodnoteniu, je populárny do súčasnosti.⁵

Zhruba od konca 2. svetovej vojny nastal obrat v nazeraní na charakter amerického národa, ktorý v priebehu 70. rokov prerástol do ideí "etnickej obrody" a "novej etnicity". Myšlienkové hnutie súviselo s novým spoločensko-politickým pohybom a vynorilo sa ako reakcia na jednotiace tendencie i unifikujúce trendy technickej spoločnosti.

Niektoré zo spoločenskovedných teórií, snažiacich sa vysvetliť toto zdanlivo paradoxné oživenie, sa v podstate zhodujú v názore, že homogenizujúce tendencie, založené na imperatívoch univerzálnej vedy a na štandardizácii technológií a jej produktov, viedli k novému uvedomovaniu si vlastných kultúrnych hodnôt, ktoré bolo spojené so snahou uniknúť

neosobnosti metropolitného života a vybudovať si pre seba plnšie emocionálne zázemie (PETERSEN 1982:13, 18).

V tomto období sa začalo výrazne, i keď transformovane, znova prejavovať vedomie, že v Amerike je, ako to výstižne charakterizovali moji informátori, "každý odniekadial",⁶ ktoré latentne existovalo i v minulých obdobiach, bolo však častokrát zámerne potláčané do úzadia. Nové smerovania, súvisiace s obrodou etnickej sebaidentifikácie na politickej i spoločenskej úrovni, vyústili až do akejsi "módnej" vlny pátrania po rodinných koreňoch, oživovania etnických tradícií a všeobecného uvažovania v etnických kategóriách.

Tak sa postupne vynorili tzv. pomlčkoví Američania (*hyphenated Americans*) ako termín vzťahujúci sa najmä na Američanov európskeho pôvodu, vyjadrujúci ich neamerické korene ako aj príslušnosť k americkému národu zároveň.

Cenzus z roku 1980 po prvýkrát obsahoval aj otázku o etnickom pôvode a etnickej sebaidentifikácii obyvateľstva a termíny ako *Italian-American*, *Irish-American* či *German-Welsh-American* a ďalšie podobne odvodené vstúpili do všeobecného povedomia.

V dôsledku niekoľkogeneračnej koexistencie a narúšania princípov etnickej endogamie existujú v súčasnosti minimálne dve generácie obyvateľov USA, ktoré môžu hovoriť o multietnickom, etnicky zmiešanom pôvode (*mixed ancestry*) a môžu sa identifikovať, prípadne aspoň vo svojom rodokmeni zaznamenať viac ako jednu etnickú príslušnosť.

* * *

"Rok 1980 bol poznačený dospievaním etnického dedičstva Spojených štátov" píše senátor Daniel Patrick Moynihan (STOLARIK 1988:10), sám hlásiaci sa k svojim írskym koreňom a autor niekoľkých politologicko-sociologických štúdií k danej problematike.⁷

Napriek tomu, že už koncom 80-tych rokov sa niektorí autori snažili poukázať na zveličenie a ideologizáciu amerického etnického oživenia a "novej etnicity" (podobne ako v predchádzajúcom období bola teória novej etnicity nástrojom na kritiku teórie taviaceho kotla) je zrejmé, že povedomie o kultúrnych a predovšetkým rodinných koreňoch, ktoré najmä v druhej generácii prisťahovalcov (prvej narodenej v Spojených štátoch) bolo zámerne zatláčané do úzadia, zaznamenalo v ďalšej tretej až štvrtej generácii určité vzostupné tendencie.⁸

Výsledky cenzu v rokoch 1980 aj 1990 a následné sociologické výskumy ukázali, že iba malé percento súčasných bielych obyvateľov USA (t.j. obyvateľov európskeho pôvodu) neudáva iný ako iba americký pôvod. Kvalitatívne zamerané štúdie poukázali na dôležitú skutočnosť, že etnická identifikácia sa v súčasných podmienkach stala otázkou voľby, etnickej preferencie, a to predovšetkým v rodinách s heterogénnym etnickým pôvodom, čo svedčí o transformácii, ktorou pocit etnickej príslušnosti, identity prešiel a vyvinul sa do nových, špecifických štrukturálnych i funkčných rozmerov.

Závažným a do popredia výrazne vystupujúcim faktorom je, že etnická identifikácie spočíva najmä v rovine individuálneho vedomia (ktorý sa potvrdil i počas môjho výskumu). Toto zistenie priamo vyplýva z multietnickej povahy americkej spoločnosti a je determinované podmienkami, v ktorých sa etnická identita ako pocit príslušnosti k určitej skupine či spoločenstvu vyvíjala a fungovala a ktoré výrazne ovplyvňujú aj charakter prenosu etnickej relevantnej informácie i manifestáciu etnickej príslušnosti.

• * *

•

Problematike osudov slovenských prisťahovalcov na americkej pôde a ich začlenenie sa do americkej spoločnosti sa z pochopiteľných dôvodov v amerických spoločenských vedách nevenovala taká pozornosť, akej sa tešia skupiny početne väčšie, akými boli Taliani, Poliaci,

Íri, Švédci či Židia. Prevažne zo samotného prostredia potomkov slovenských imigrantov vzišlo niekoľko odborných historických a sociologických prác, zameraných na problematiku amerických Slovákov, ktoré mapujú vývoj ich akulturácie a pomenávajú základné integračno-transformačné činitele.

Medzi základné práce s touto tematikou patria knižné publikácie a štúdie Josefa J. Bartona a Marka M. Stolarika.

Prvý z nich upriamil svoju pozornosť na sociálno-historické porovnávacie štúdium dvoch tesne zviazaných a predsa odlišných generácií talianskych, rumunských a slovenských prisťahovalcov v meste Cleveland, štát Ohio. Zameriava sa na priebeh imigrácie a vzory spoločenskej organizácie, skupinovej previazanosti hlavne na báze cirkevných štruktúr. Ďalej si všima socio-ekonomický vývoj spoločenstva prisťahovalcov, charakter ich zamestnania ako jedného z dôležitých ukazovateľov sociálneho statusu, stupeň dosiahnutého vzdelania a s ním súvisiacu sociálnu mobilitu a ďalšie faktory vývoja skupiny za obdobie 1880-1950. Jedna z početných prác historika Marka Stolarika, patriaca k základným monografickým štúdiám spoločenstva slovenských prisťahovalcov, sa zaoberá charakteristikou spôsobu života a jeho premeny v slovenskej komunite v pennsylvánskom baníckom meste Betlehem.

Vychádzajúc zo spomenutých štúdií ako aj ďalšej publikovanej literatúry s problematikou prisťahovalectva je možné konštatovať, že za hlavné indikátory stupňa integrácie až asimilácie s majoritnou spoločnosťou sa väčšinou považujú:

- etnická endogamia a dodržiavanie jej princípov;⁹
- stupeň aktívneho ovládania materinského jazyka (napr. slovenčiny) a jeho používanie v každodennej komunikácii;
- miera zachovávanie spôsobu života a ďalších kultúrnych ukazovateľov - hlavne spôsob rodinnej koexistencie ako relatívne blízkeho sociálneho i priestorového spoluzitia v niekoľkých generáciách;
- stupeň sociálnej mobility v spoločenskej štruktúre smerom nahor a nárast vzdelanostnej úrovne - tu sa väčšinou sleduje pohyb od nekvalifikovaných alebo polokvalifikovaných robotníckych vrstiev k prieniku do stredných vrstiev, považovaných za základ americkej spoločnosti.¹⁰

Medzi asimilačné faktory sa zaraďuje aj stupeň rezidenčnej segregácie, teda dezintegrácia etnicky kompaktného osídlenia, ktorá bola dlho používaná ako indikátor asimilácie etnických skupín (por. napr. WATERS 1990:97), tento faktor je však veľmi relatívny a nemožno ho ako objektívny a prirodzený uplatniť vo všetkých prípadoch.

Výskumy orientujúce sa na tretiu generáciu Američanov európskeho pôvodu však takmer zhodne konštatujú výrazný rozdiel medzi ústupom, stieraním diferencií v uvedených objektívnych faktoroch medzi potomkami prisťahovalcov a majoritnou spoločnosťou aj medzi jednotlivými etnickými skupinami navzájom a pretrvávajúcou subjektívnou dôležitosťou etnického pôvodu, úlohou, ktorú zohráva v živote mnohých z nich.

"Je prekvapujúce, v akom veľkom množstve sú belosi narodení v Amerike ochotní popísať sa v rámci etnických charakteristík a prisudzovať im určitú dôležitosť, napriek tomu, že pôvod týchto etnických charakteristík leží niekde o dve tri generácie dozadu" (ALBA 1988:291-292).

Transformačný proces, ktorým prešli prisťahovalci a ich potomkovia by sa dal zjednodušene zhrnúť do niekoľkých základných etáp, charakterizujúcich vývoj v jednotlivých generáciách:

V prvej generácii imigrantov, narodených na Slovensku, sa v plnej miere prejavovali tak základné etnokultúrne charakteristiky ako aj primárna snaha o vytvorenie si vlastného etnického zázemia, ktoré v podobe svetského i cirkevného spoločenstva vytváralo elementárny rámec pre každodenné spoluzitie. Skupinové hranice boli vymedzené, určené

jazykom, kultúrnou tradíciou a spôsobom života, sociálnou príslušnosťou a vzdelanostnou úrovňou ako aj teritoriálnym ohraničením, v ktorom etnické spoločenstvo žilo a fungovalo.

V tejto generácii sa pochopiteľne stále prejavuje vysoký stupeň aktívneho ovládania slovenčiny, slovenčina prevažovala ako komunikačný prostriedok v rodine i širšom spoločenstve. Charakteristickým bol život v etnických štvrtiach a kolóniách (*ethnic neighborhood*), v ktorých mali dôležité postavenie etnické cirkevné štruktúry (farnosti) a cirkevné spolky. Dôležitým faktorom udržiavajúcim vnútornú integrovanosť, koherenciu spoločenstva a zároveň i regenerátorom etnickej identity bola vysoká miera etnickej a konfesionalnej endogamie.

Spôsob života tejto generácie v prevažnej miere determinovala aj nízka vzdelanostná úroveň a socio-ekonomická príslušnosť k robotníckej triede, ktorá v istom rozsahu pretrvala aj v generácii nasledujúcej. Josef J. Barton v závere svojej práce konštatuje, že Slováci, pre ktorých etnické spoločenstvo poskytovalo vzory stability a kontinuity zostali vo väčšine prípadov príslušníkmi robotníckej triedy. Hoci prvá generácia (narodená v Európe) získala schopnosti a materiálne zabezpečenie, ktoré mohli odovzdať generácii svojich potomkov, ich vzdelanie a sociálna mobilita neslúžili na prienik do stredných vrstiev, ale skôr boli prostriedkom na vytvorenie stabilizovaného robotníckeho života. Takže, ako uvádza autor, slovenská komunita si vybuďovala sociálne inštitúcie, kladúce dôraz na hodnoty spoločenského poriadku a udržania kontinuity etnickej skupiny (BARTON 1975:172).

Záver a zistenia autora, konštatujúce stabilitu etnickej skupiny a s ňou spojenú etnickej identity, boli pre život druhej generácie prisťahovalcov platné iba čiastočne a dočasne a charakterizovali najmä pevne (teritoriálne i sociálne) integrované komunity. Snažiac sa o väčší prienik do majoritnej spoločnosti sa totiž druhá generácia postupne amerikanizovala, takže výskumy, ktoré obsiahli aj generácie nasledujúce, predovšetkým tretiu (druhú narodenú na americkej pôde), zaznamenávajú nové smerovania.

Mark M. Stolarik uvádza vzostupné trendy v zmysle pracovného statusu v radoch prisťahovalcov v tretej generácii. Zatiaľ čo 2/3 mužov prvej generácie zostalo po celý svoj život v nekvalifikovaných alebo polokvalifikovaných robotníckych povolaniach, iba polovica ich potomkov zotrvala v tejto kategórii a iba malý zlomok príslušníkov tretej generácie bolo možné zaradiť do tejto skupiny (STOLARIK 1988:113).

Vo sfére spoločenského života prevažovali prejavy etnickej solidarity, podobne ako pracovné i mimopracovné kontakty s ľuďmi s rovnakým etnickým pôvodom. V zamestnaniach s vysokou koncentráciou slovenských robotníkov nebolo zriedkavým ani používanie slovenčiny ako prevládajúceho jazyka komunikácie.¹¹

V rovine vedomia sa zachovávala vysoká miera záujmu o Slovensko, často spojená s plánovaným návratom do starej vlasti; v radoch inteligencie prevažovala snaha o spoločenské a politické aktivity smerujúce k celoamerickej integrácii. Vznikajú podporné a záujmové spolky (napr. Sokol), fraternalne organizácie, sociálne poisťovne, peňažné ústavy a ďalšie inštitúcie založené na etnickom princípe.

Prenos informácie o etnickom pôvode bol druhej generácii sprostredkovaný v procese socializácie širokou škálou kanálov nielen v rámci rodiny, ale celého spoločenstva; zároveň s ňou išiel ruka v ruke aj prenos spoločnej skúsenosti etnickej diskriminácie: "Volali nás Hunkies, a hlavne sprostí Hunkies".¹²

V druhej generácii (prvej narodenej v Spojených štátoch) sa postupne prejavila snaha o amerikanizáciu takmer vo všetkých oblastiach života. Prvou výraznou zmenou bolo postupné nahradenie slovenčiny v každodennom živote spoločenstva i v rodine angličtinou. Aktívna znalosť angličtiny bola jednou z nevyhnutných podmienok pre úspešné zaradenie sa do americkej spoločnosti, bola i cestou ako sa vyhnúť vonkajškovej manifestácii etnickej príslušnosti, a tým aj etnickej diskriminácii. Dôležitú úlohu tu zohráva najmä škola, a to tak v zmysle výučby jazyka, ako aj svojím celkovým asimilačným trendom.¹³

Mení sa i spoločenský status mnohých príslušníkov druhej generácie, nastáva postupný pohyb na spoločenskom rebríčku podmienený do určitej miery i konfesionalne (odborné práce uvádzajú rozdiel v sociálnej mobilite katolíkov a evanjelikov pričom katolíci sa často ani v druhej generácii nedostali za hranice robotníckych vrstiev, z dôvodu väčšieho počtu detí v rodinách a aj z dôvodov menšieho dôrazu kladeného na potrebu vzdelania ako u evanjelikov).¹⁴

Zároveň so snahou o začlenenie sa do majoritnej spoločnosti, splynutie s ňou, stráca sa všeobecne výraznejší záujem o prenos etnickej informácie, ako aj o manifestáciu etnicky špecifických prejavov a kultúrnych elementov.

V dôsledku sociálnej mobility, uvoľnenia socio-ekonomických väzieb, reštrukturalizácie amerického priemyslu a urbánneho rozvoja, nastáva postupná dezintegrácia etnických štvrtí. Tak sa oslabujú alebo priamo zanikajú širšie ako rodinné kontakty, uvoľňujú sa princípy etnickej endogamie; ale i naďalej sa za dôležité považuje zachovanie endogamie konfesionalnej, ktorá sa udržuje i v povedomí nasledujúcej generácie.

Etnická príslušnosť prestáva byť určujúcim faktorom tak po stránke ekonomickej, ako aj spoločenskej. Vedomie príslušnosti k určitej skupine sa z oblasti ohraničenej narodením sa do skupiny postupne presúva do roviny selektovanej informácie, stavajúcej na vedomom udržiavaní i potláčaní určitých prvkov. Stabilizáciou spoločenstva v rámci americkej spoločnosti a postupnou spoločenskou i profesnou integráciou stráca sa plošne i všeobecnejší záujem o dianie na teritóriu Slovenska. Zároveň ochabujú kontakty s príbuznými na Slovensku, čo je spôsobené zväčšujúcou sa jazykovou bariérou a v nemalej miere aj nepriaznivým politickým režimom v bývalom Československu.

Na rozdiel od druhej generácie sa prejavuje v tretej až štvrtej generácii súčasných Američanov slovenského pôvodu celý rad čŕt spoločných aj pre ďalšie skupiny obyvateľov európskeho pôvodu, ktoré bezpochyby korelujú s celkovým etnickým oživením.

Tretiu a nasledujúce generácie charakterizuje úplná integrovanosť do americkej spoločnosti, životná a vzdelanostná úroveň zodpovedajúca priemeru americkej strednej vrstvy, široké pole výberu socio-ekonomických aktivít, sociálna a priestorová mobilita. K ďalším charakteristickým znakom patrí selektívny prístup k etnickej sebaidentifikácii a prejavy etnicity na individuálnej, záujmovej úrovni, odrážajúce sa v symbolickom udržiavaní etnických prvkov, ako aj individuálna snaha o prenos etnickej informácie.¹⁵

Otázku "nacionalizmu tretej generácie" (ako pomenoval tento fenomén návratu k etnickým koreňom Marcus Lee Hansen - sám potomok škandinávskych imigrantov), podrobil autor daného termínu analýze už koncom tridsiatych rokov, poukazujúc na skutočnosť, že asimilačné tendencie nie sú jednosmerným, nezvratným procesom. Národné kostoly, podporné spolky, cudzojazyčné noviny a iné nástroje a inštitúcie ustanovené prvou generáciou neboli prekážkou akulturácie druhej generácie. Tá sa pokúšala pomerne rapidným tempom uniknúť "podivnému dualizmu, do ktorého sa narodili" a zbaviť sa čo najväčšieho množstva dôkazov o etnickom pôvode. Známa a populárna je najmä Hansenova myšlienka: "*Čo synovia chceli zabudnúť, to si vnuci chcú pripomínať*"¹⁶ (Hansen, Marcus, L.: *The Problem of the Third Generation Immigrant, 1938* - citované podľa PETERSEN 1982:17).

Stretávame sa tu s procesom, ktorý je pevne zakotvený v povahe americkej spoločnosti a jej dvoch komplementárnych, i keď na prvý pohľad kontradiktívnych a kontrastujúcich stránkach - univerzalizmu životného štýlu, produkcie i spotreby a individualizmu, v zmysle snahy o čo najlepšie uplatnenie sa, presadenie jedinca. Takže kým pre druhú generáciu platilo, že úsilie o akulturáciu s dominujúcou populáciou pramenilo v počiatkovej neistote, nasledujúce generácie, ktoré sú už pevnou súčasťou americkej spoločnosti, túžia špecificky sa vydeliť, odlíšiť sa ako skupina od okolitej, relatívne homogénnej masy, a preto siahajú po možnosti sebadefinície v etnických kategóriách.

Sociologička Mary C. Waters na základe výsledkov svojho výskumu uvádza, že etnická sebaidentifikácia dáva súčasnému Američanovi či Američanke možnosť byť súčasťou majoritnej strednej vrstvy a zároveň sa od nej určitým spôsobom oddeľovať.

"Etnická identita (v zmysle symbolickej etnicity - pozn. E.R.) je čímsi, čo vás robí iným a simultánne súčasťou komunity. Je to niečo, čo získavate ako nedobrovoľné dedičstvo, a zároveň je to vec osobnej voľby." (WATERS 1990:150).

Waters a ďalší (napr. R. Alba) poukazujú na nezanedbateľný vplyv školy, ktorá podobne ako pri akulturácii druhej generácie zohráva teraz dôležitú úlohu pri udržiavaní záujmu o etnický pôvod.

Ďalšou dôležitou inštitúciou prenosu etnických elementov a mediátorom etnického oživenia je cirkev, a to tak priamo prostredníctvom náboženských aktivít (napr. bohoslužby v slovenčine), ako aj pridruženými podujatiami spoločenského rázu, ktoré vytvárajú priestor pre organizované i neformálne etnické kontakty.

Mojí respondenti prejavovali častý záujem o slovenčinu a o zvládnutie aspoň základov jazyka z niekoľkých dôvodov. Niektorí sa pokúšajú aspoň o fragmentárnu komunikáciu v slovenčine s príbuznými a rodinnými príslušníkmi v USA, ale najmä sa snažia ozrejmiť si útržkovito pamätané frázy a výrazy, ktoré sa v detstve naučili od rodičov a hlavne starých a prastarých rodičov. Dôvodom býva i možnosť rozšíriť si vzdelanie štúdiom slovenčiny, ponúkané ako súčasť univerzitných kurzov, pričom impulzom pre zapísanie sa do kurzu je opäť povedomie o slovenských koreňoch. Mnohí sa snažia nadviazať prerušené alebo oslabené kontakty s príbuznými na Slovensku (čo sa môže spájať i s plánmi navštíviť Slovensko). Oživenie záujmu v tomto smere je často odôvodňované uvoľnením politickej situácie v Strednej Európe, pádom "železnej opony" a možnosťou cestovania.

Zároveň sa najmä u mladšej generácie prejavuje obnovenie záujmu o aktuálne dianie na Slovensku, ako aj interes o stretávanie sa v kluboch a záujmových skupinách (napr. folklórnych krúžkoch a súboroch), organizovanie "etnických" dní, seminárov a ďalších spoločenských podujatí, ktoré sú zviazané s neformálnymi priateľskými kontaktmi ľudí s rovnakým etnickým pôvodom. Pretrváva záujem o združovanie sa v starších slovenských kluboch, fraternalných organizáciách a združeniach, z ktorých mnohé majú charakter benefičných, svojpomocných organizácií a podporných združení či poisťovní.

A v neposlednom rade sa reziduálne stále uchovávajú každodenné kontakty na báze teritoriálnej. V lokalitách, kde naďalej existujú fragmenty etnických štvrtí, sú stále živé kontakty širšej rodiny a pretrvávajú aj susedské kontakty obyvateľov s rovnakým etnickým pôvodom, pôsobiace na voľbu etnickej sebaidentifikácie.

Prejavy etnickej identifikácie majú výrazný selektívny a symbolický charakter a manifestne sa realizujú skôr pri určitých príležitostiach, hlavne sviatočnej povahy, než v rovine každodenného spôsobu života. Ak o druhej generácii platí konštatovanie, že sa narodila do podivnej etnickej duality, ktorej sa snažila zbaviť, generácie nasledujúce túto dualitu v mnohých prípadoch zámerne vyhľadávajú. Hranice oddeľujúce jednotlivé skupiny sa zotrelí. Stratou bariér (od jazykových po sociálne) sa prejavy etnickej identifikácie preniesli do oblasti individuálnej inklinácie ku skupinovým etnickým charakteristikám, ich zámernému udržiavaniu a demonštrovaniu na základe voľby a preferencie pri súčasnom pôsobení stabilne dominujúcej americkej identity.¹⁷

• * * *

Pri koncipovaní projektu výskumu, nazvaného pracovne "rod a etnicita" (*gender and ethnicity*), som vychádzala z myšlienok o rodových (*gender*) vzťahoch v kultúre a spoločnosti, s nimi spojených a z nich plynúcich sociálnych statusoch a sociálnych rolách, ktoré v takomto kontexte neboli doposiaľ v našej vede detailne rozpracované, hoci ich niektoré výskumy implicitne zahŕňali a zohľadňovali.

Termín "*gender*", označujúci v anglickej lingvistickej terminológii gramatický rod, poukazuje v spoločenskovedných disciplínach na mužský a ženský princíp v kultúre a spoločnosti, t.j. mužskosť a ženskosť ako síce biologicky podmienené, no v skutočnosti kultúrne a sociálne podložené fenomény, na základe ktorých sa budujú a fungujú mnohé bazálne spoločenské vzťahy, diferencie až opozície. Termín vyjadruje tak rozdielnosť ako aj prepojenosť socio-kultúrnych mužsko-ženských sfér, reprezentujúcich určitú dualitu, založenú na komplementarite i hierarchickom usporiadaní elementov.

Termín "rod" (*gender*) preto, na rozdiel od termínu "pohlavie"¹⁸ (*sex*), nevyjadruje iba biologickú danosť a jej fyziologické prejavy, ale v prvom rade kultúrny pojem, kultúrny "výtvor" v zmysle kultúrnej kategórie a označuje predovšetkým súhrn naučených vzorov všeobecne očakávaného a vyžadovaného správania, (ktoré je určované kultúrnou tradíciou a v mnohom perpetuované všeobecne ustálenými a prijatými stereotypmi), ako aj ďalšie sociálne, kultúrne a psychologické aspekty pripisované maskulinite a femininite v konkrétnom sociálnom a kultúrnom kontexte.

Potom rodové roly, označované i termínom pohlavné roly (*sex roles*) poukazujú na postoje a správanie sa, očakávané u príslušníkov spoločnosti. A tak rodové roly zahŕňajú tie práva a povinnosti, ktoré sú pre jednotlivé rody v danej spoločnosti normatívne (LINDSEY 1986:3).

Z pohľadu kultúrnej antropológie sa ku štúdiu rodu pristupuje z dvoch základných perspektív: rod ako symbolický koncept alebo ako spoločenská relácia (MOORE 1988:13).

Prvý z nich nazerá na štúdium rodových rozdielov na základe analýzy rodových symbolov a stereotypov, pričom sa orientuje na štúdium významov kultúrnych atribútov a determinantov rodových rolí a statusov. Tento prístup definovala americká antropológička Sherry Ortner, vychádzajúc z myšlienky, že biologické rozdiely medzi mužmi a ženami nadobúdajú svoj platný kultúrny význam iba v rámci určitého kultúrneho poľa, predpokladajúceho isté kultúrne definovateľné obsahy, hodnotový systém, ako aj ideológiu a existenciu symboliky. Toto prostredie potom vytvára rámec pre fungovanie rodov, ich kultúrno-sociálne postavenie a významy, ktorých sú nositeľmi, oveľa viac ako iba biologická predestinácia (ORTNER 1974:71).

V prístupe k rodom ako k sociálnemu vzťahovému poľu sa akcentuje najmä pohľad na rozdelenie mužských a ženských aktivít, spoločenských rolí a postavenia, deľby práce a ďalších sfér a činností. Oba prístupy sa však nielenže navzájom nevyklučujú, ale sa dopĺňajú a v mnohých sférach i prelínajú (MOORE 1988:30-31).

Všeobecne by sa dalo konštatovať, že z hľadiska rodu sa potom muži a ženy skúmajú ako dve relatívne osobitné, samostatné kategórie, v rámci ktorých ich biologicky determinovaná príslušnosť k pohlaviu určuje a ohraničuje ich kultúrny a spoločenský potenciál, vplyv, aktivitu, priority i vzájomné vzťahy.

Kultúrne i spoločensky podloženým faktom je, že sa ženy a muži čiastočne pohybujú v rozdielnych kultúrno-spoločenských sférach, a preto sú aj ich socio-kultúrne role a aktivity odlišné, podobne ako je v mnohom odlišné (vedome i nevedome) aj ich nazeranie na svet a ich hodnotová orientácia.

V našej kultúre (podobne ako v mnohých ďalších) je ženám ako prioritné miesto ich aktivity a záujmu pripisovaná domáca sféra a ženská socializácia sa zameriava predovšetkým na osvojenie si role matky, manželky, osoby "starajúcej sa", zodpovednej za chod domácnosti a jej fungovanie, osoby zabezpečujúcej blaho, pohodlie a emocionálne zázemie členov svojej rodiny. Tak sa žene priraduje (bez ohľadu na vzdelanie a jej aktivity vo sfére spoločenskej/vonkajšej, ktoré sa hodnotia ako suplementárne a primárne nedominujúce) predovšetkým záujem o sféru privátnu/vnútornú, na rozdiel od muža ako "obstarávateľa" t.j. živiteľa rodiny, ktorý sa prioritne pohybuje vo sfére spoločenskej, výrobnjej a riadiaco-rozhodovacej.

Aj keď tieto pravidlá nie sú striktne vymedzené a hranice sa postupne s čoraz väčšou štruktúrovanosťou a komplexnosťou najmä kultúry západoeurópskeho typu stierajú, žena stále automaticky (pretože jej to stanovujú prevládajúce kultúrno-spoločenské normy) preberá na seba úlohy plynúce so starostlivosťou o rodinu a domácnosť, ktoré sú čoraz menej exkluzívne a stále viac sa spájajú s aktivitami viazanými na jej profesionálne uplatnenie sa. Mnohé výskumy poukazujú na skutočnosť, že žena pri prieniku do sféry vonkajšej, zamestnaneckej, profesionálnej neprestáva byť zároveň primárne zodpovednou za starostlivosť a výchovu detí, chod domácnosti, vykonávanie domácich prác a ďalších so sférou rodiny pridružených činností a povinností. Takže rodina i naďalej zostáva, prinajmenšom z pohľadu všeobecne prijatého normatívneho správania, prvoradou sférou ženskej aktivity.¹⁹

Z tohto hľadiska majú potom muži a ženy nielen rozdielny podiel na socializácii jedinca, ale napr. aj na prenose etnicky relevantnej informácie, kultúrnych elementov a aktivít ako aj celkového etnicky viazaného povedomia či už v latentnej alebo manifestnej podobe.

I vo sfére spoločenskej sa potom oblasti mužských a ženských aktivít a vplyvov (alebo toho, čo sa pod nimi rozumie a spája sa s nimi) rôznia, takže je možné sledovať ich variabilitu, podobne ako aj odlišnosti vo formách sociálneho a kultúrneho správania sa vzhľadom na rozdielne roly a statusy. V prípade zamerania môjho výskumu sa to dotýkalo napr. oblasti voľného času, mimoprofesionálnej činnosti, záujmových foriem spoločenskej komunikácie a pod.

V západoeurópskych sociálnych vedách je rodový aspekt pohľadu na kultúru a spoločnosť pomerne frekventovaný a i v prípadoch, keď sa priamo neakcentuje, berie sa do úvahy ako jeden z dôležitých činiteľov spolupodieľajúcich sa na vytváraní základných kultúrno-spoločenských vzťahov a fenoménov.

Podobne sa aj v niektorých prácach venujúcich sa štúdiu etnicity, prípadne zaoberajúcich sa sociálnou históriou prisťahovalectva, zohľadňuje rodový prístup ku skúmaným faktom.

Corene Azen Krause vymedzuje čas, miesto, etnickú kultúru, triedu a rod ako podstatné faktory a zároveň i koordináty, určujúce postavenie jedinca v spoločenstve a jeho konkrétnu sociálnu skúsenosť. Jej práca sa zameriava na orálnu históriu troch generácií imigrantských žien v rodinách talianskeho, židovského a bližšie nešpecifikovaného slovanského pôvodu,²⁰ na ich odlišnú i príbuznú životnú skúsenosť a na rozdiely a zmeny v spôsobe života, spoločenskej i rodinnej pozícii a sebareflexii (KRAUSE 1991).

Ďalším zo spolupôsobiacich faktorov je vzťah medzi rodom a konfesiou a z nich plynúce ďalšie súvislosti.

Mark M. Stolarik v už spomínanej práci o živote troch generácií Slovákov v meste Bethlehem uvádza zaujímavý príklad korelácie medzi stupňom dosiahnutého vzdelania (a tým aj triednou príslušnosťou), konfesiou a rodom, keď hodnotí sociálnu mobilitu a dosiahnutý pracovný status mužov a žien. V prípade žien prvej generácie nie sú takmer žiadne rozdiely v ich pracovnom zaradení - takmer všetky pracovali v domácnosti po celý svoj život. V druhej generácii však už prišiel k zaujímavému zisteniu, že zatiaľ čo 75% rímsko-katolíckych žien pracovalo v nekvalifikovaných alebo polokvalifikovaných zamestnaniach, platí táto skutočnosť iba v prípade 38% luteránskych žien. Situácia sa čiastočne upravila v tretej generácii, keď sa počet katolíckych žien na kvalifikovaných pracovných miestach a žien na odborných postoch vyrovnáva, evanjelické ženy sú však i tu o približne 15% vpredu. Príčiny tohto stavu vidí autor predovšetkým vo viacdtnosti katolíckych rodín. Tie potom z pochopiteľných príčin nemohli investovať do zvyšovania vzdelania svojich dcér, ktoré namiesto toho nastúpili do robotníckych povolání, aby mohli ešte ako slobodné prispievať do rodinného rozpočtu (STOLARIK 1985:113-115).

Podľa môjho názoru tu zároveň zohral svoju úlohu i fakt, že vzdelaniu žien sa celkovo neprikladala veľká dôležitosť a nepovažovalo sa za nevyhnutnú potrebu pre život ženy. To pochopiteľne nezostalo bez dôsledkov na jej spôsob života a možnosť výberu jej sociálnych

rolí, ktoré sa v podstate obmedzovali na pomerne úzky okruh rodiny a sociálneho sveta, v ktorom sa v rámci svojich možností pohybovala. S postupujúcim uvoľňovaním sa kultúrnych noriem a preberaním nových vzorov stierajú sa rozdiely v prístupe konfesii k otázkam vzdelania, profesionálneho uplatnenia sa žien a zároveň i katolícke rodiny preberajú všeobecný vzor máloдетných rodín.

Zameranie na rodové aspekty je aj reakciou na vylúčenie alebo vynechanie zástoja žien v kultúre, spoločnosti a jej histórii, na nedostatočné zhodnotenie ženského podielu na vytváraní socio-kultúrnych hodnôt a inštitúcií, na úlohu žien v živote a fungovaní spoločenstva, ako aj (v prípade konkrétneho zamerania môjho výskumu) ich miesta napr. v akulturačnom procese alebo pri transmisii etnickej či kultúrnej identity.

Je zrejmé, že pri určitej rodovej dualite a odlišnosti aktivít i hodnotovej orientácie budú aj ukazovatele charakterizujúce vývoj a zmeny v skupine odlišné v prípade mužov a žien. Tým, že mužská práca, zamestnanie a z neho plynúci status určovali triedne zaradenie rodiny a celkové spoločenské postavenie jej príslušníkov, považujú sa všeobecne za reprezentatívne údaje o mužskej časti populácie. Najmä pri sledovaní problematiky sociálnej mobility a vzdelanostnej úrovne sa berú do úvahy muži ako základná kategória. Ženy a ich socio-ekonomické postavenie či pracovná skúsenosť a pod. sú odvodené od mužských kategórií; vytvárajú tak akúsi derivovanú veličinu aj v štúdiách, ktoré rodové rozdelenie a špecifiká zohľadňujú. V prácach staršieho dáta sa ženám nevenuje iba malá pozornosť. Napr. Josef Barton hovorí takmer výlučne o "otcoch a synoch", ich práci a ďalších faktoroch, "matky a dcéry", ktoré tu nepochybne prítomné boli a tvorili minimálne polovicu populácie danej komunity, v jeho vedeckej práci zdanlivo neexistujú; vo svete jeho imigrantského spoločenstva výrazne dominuje maskulínny element.

I z toho dôvodu sa niektoré autorky sústredili práve na zachytenie a analýzu ženského sveta a jeho determinantov, ako už spomínaná práca Corine Krause využívajúca metódu orálnej histórie, alebo publikácie najmä z oblasti sociálnej histórie, či už monografického alebo syntetizujúceho zamerania,²¹ ktoré naznačujú, že životná skúsenosť ženy-prisťahovalkyne bola v mnohom odlišná od skúsenosti ich mužských protipólov.

Je však zrejmé, že táto problematika nielenže nie je ani zďaleka vyčerpaná, ale ešte stále čaká na podrobnejšie vedecké rozpracovanie.

• * * *

•

Prisťahovalkyne prechádzali často zložitým adaptačným procesom, pretože boli menej ako muži pripravené flexibilne reagovať na zmenené podmienky a pohybovať sa vo svete, v ktorom stratili istoty domáceho spoločenstva. Tým, že ženská socializácia, a najmä v tradičnej roľníckej kultúre, z ktorej drvivá väčšina prisťahovalcov oboch pohlaví pochádzala, pripravovala ženu predovšetkým na fungovanie v domácej, rodinnej sfére, museli imigrantky pri prieniku do americkej spoločnosti veľakrát prekonať silnejšie putá zväzujúcich spoločenských noriem. Zároveň mala imigrantská žena v novej spoločnosti spočiatku menej akulturačných možností a príležitostí.

Ak berieme do úvahy, že jednými z najdôležitejších akulturačných činiteľov a zároveň i ukazovateľov je zamestnanie, tak predovšetkým ženy v prvej generácii, a najmä vydaté ženy, zriedkakedy pracovali mimo domácnosti. Popri starostlivosti o často početnú rodinu sa väčšinou starali o tzv. *boarding houses*, domáce ubytovne pre prichádzajúcich, ešte neusadených robotníkov, prípadne dopĺňali rodinný rozpočet prácou v bohatších domácnostiach, praním a pod.

Ženy sa teda v menšej miere ako muži pohybovali vo vonkajšej sfére, sfére práce a širších spoločenských kontaktov. Táto skutočnosť potom ovplyvňovala napríklad aj mieru ich aktívneho ovládania anglického jazyka. Opakovane som dostala informáciu o menších až

takmer nijakých znalostiach angličtiny u žien prvej generácie, čo bolo dôsledkom ich zúženého sociálneho poľa, redukovaného na vlastnú etnickú skupinu. I v prípade, že pracovali napr. ako pomocnice v anglo-saských domácnostiach, ich potreba aktívneho ovládania jazyka sa obmedzila iba na zvládnutie jeho základov, lebo ostatné stránky života a fungovania rodiny, ktoré si vyžadovali vyšší stupeň jazykovej kompetencie, spadali pod zodpovednosť muža.

Keďže práca mimo domácnosti bola pre robotnícke ženy v amerických podmienkach ekonomickou nevyhnutnosťou, už v ďalšej generácii sa zvýšil počet najmä slobodných žien pracujúcich prevažne v robotníckych povolaniach, často v ľahkom priemysle (textilnom a odevnom, obuvníckom, tabakovom) a v službách (chyžné, upratovačky, servírky v hoteloch, predavačky a pod.). Mnohé z nich zostávali po vydaji v domácnosti, ale nezriedka po určitom čase nastúpili opäť do zamestnania, prevažne na čiastočný úväzok. V tejto generácii však vďaka väčším vzdelávacím možnostiam i subjektívnemu príklonu ku vzdelaniu už nie je výnimkou ani postupný vzostup na zamestnanecké posty v administratíve a pod.

Zamestnanosť žien a zvýšenie ich vzdelanostnej úrovne boli pravdepodobne dve rozhodujúce skutočnosti, ktoré vo výraznej miere vplývali na štruktúru rodiny, charakter vzťahov medzi jej členmi a boli nielen mediátorom ale aj generátorom prieniku ženskej časti imigrantskej society do širších vrstiev spoločnosti.

Ak práca a škola fungovali ako sily etno-kultúrnej transformácie až akulturácie dostredivo k americkej spoločnosti, tak rodina a cirkev pôsobili a pôsobia čiastočne v opačnom, odstredivom smere.

I keď niektorí súčasní vedci spochybňujú význam a vplyv cirkvi na udržanie a fungovanie povedomia o etnickom pôvode,²² je v súčasnosti stále možné konštatovať, že cirkev (a to takmer bez ohľadu na konfesiu) i naďalej zostáva pevným článkom v reťazi etnicky príznakových, etnicky orientovaných a etnicky charakterizovateľných aktivít v niekoľkých smeroch. Používanie slovenčiny počas bohoslužieb poskytuje príležitosť pre kontakt s jazykom²³ a zároveň je návšteva kostola príležitosťou pre opakované spoločenské kontakty ľudí s rovnakým etnickým pôvodom.

Spoločenský význam cirkvi pri udržiavaní etnických kontaktov a organizácii etnicky viazaných kultúrnych aktivít je badateľný aj v činnosti rozličných združení pôsobiacich v jednotlivých farnostiach, ktoré sú aktívne pri poriadaní stretnutí a slovenských dní (tieto poskytujú napr. možnosť ochutnať a kúpiť si slovenské jedlá a pod.).

V rozličných cirkevných združeníach a spolkoch, z ktorých mnohé sú zamerané na benefičné akcie a získavanie finančných fondov pre ďalšie cirkevné aktivity, hrajú nezastupiteľnú úlohu práve ženy, častokrát asociované v samostatných ženských organizáciách.

Sú to väčšinou ženy, ktoré v rodine dbajú na dodržiavanie náboženských praktík, najmä v katolíckom prostredí. Ženy sú častokrát i nositeľkami a sprostredkovateľkami nielen konfesionalnej kontinuity, ale aj ďalších náboženských a cirkevných aktivít.

Nie náhodou som zaznamenala niekoľko výpovedí, charakterizujúcich pittsburghských amerických Slovákov ako "veľmi nábožensky založených a výrazne rodinne orientovaných".

A práve rodina zohráva jednu z kľúčových úloh pri prenose a udržiavaní etnického povedomia. Najmä po rozpade kompaktných etnických štvrtí (kde bola etnická informácia obsiahnutá už v ich samotnej podstate)²⁴ a pri postupnom oslabovaní vplyvu cirkvi, keď aktívne praktizovanie náboženstva prestáva byť spoločenskou normou a presúva sa viac do roviny individuálnej voľby a osobnostného príklonu, je rodina základnou inštitúciou formujúcou vzťah k etnickým koreňom a poskytujúca primárne prostredie pre sprostredkovanie a prípadnú kultiváciu etnickej informácie.

Etnická informácia, tak ako ju chápem v rámci môjho výskumu, sa skladá z niekoľkých vzájomne prepojených zložiek a vrstiev, pričom nie všetky musia byť vždy v každom jednotlivom prípade prítomné.

Tvorí ju predovšetkým:

- vedomie o etnickom pôvode a o rodinnej histórii imigrácie (ktoré je najfrekvencovanejšou zložkou, častokrát aktívnou aj u informátorov, nepodieľajúcich sa na žiadnych iných etnicky viazaných aktivitách);
- zložka jazykovej informácie;
- paradigma kultúrnych charakteristík až stereotypov viažúcich sa k Slovákom a slovenskosti;
- paradigma kultúrnych prvkov a prejavov považovaných za etnicky príznakové (slovenské).

Pri prenose spomínaných a prípadných ďalších informačných zložiek má rodina postavenie primárnej dôležitosti. Okrem informačnej, v podstate latentnej stránky, totiž sprostredkováva aj manifestnú podobu mnohých elementov, a to najmä prostredníctvom rodinného sviatkovania (okrem iného napr. pri príprave etnickej signifikantnej stravy, pre ktorú sa v anglo-saskej literatúre používa termín etnická strava). Rodinné stretnutia upevňujú väzby so širšou rodinou a častokrát vytvárajú priestor pre rozprávanie a spomienky staršej generácie, sú aj príležitosťou na čítanie korešpondencie od príbuzných na Slovensku a pod.

Z predbežných výsledkov hodnotenia výskumu sa ukazuje, že v rámci rodiny sú ženy skôr nositeľkami manifestných kultúrnych prejavov, organizátorkami sviatkov, stretnutí, realizátorkami ich materiálnych a spoločenských zložiek. Výrazný je ich podiel na udržiavaní kontaktov medzi príbuznými tak v Amerike, ako aj v zámorí. Muži zasa viac inklinujú k zachovávaniu a odovzdávaniu informácie o rodinnej histórii a genealógii. Toto delenie pochopiteľne nie je absolútne, v mnohých smeroch sa spomínané zložky záujmu môžu prekrývať. Keďže však je napríklad etnická strava jedným z najdôležitejších a najčastejších sa vyskytujúcich prvkov konkrétnej etnickej skúsenosti (pozri napr. ALBA 1990:298), je podiel žien, v kompetencii ktorých v prevažnej miere stále zostáva príprava stravy, pri zachovávaní kontinuity prenosu týchto elementov naďalej dominantný. Nezanedbateľným momentom je spoločenské a emocionálne zázemie, ktoré rodina jednotlivcovi poskytuje a jeho častokrát rozhodujúci vplyv na príklon k etnickým koreňom až po voľbu etnickej sebaidentifikácie. Uvedené skutočnosti zaznamenali mnohé výskumy a jednoznačne sa potvrdili i v mojom materiále. Rozhodujúca je preto intenzita a frekvencia rodinných vzťahov a kontaktov, ako aj prítomnosť určitého priameho mediátora - nositeľa rodinných informácií (starý rodič alebo iný príbuzný), ktorý viac ako ostatní členovia rodiny pôsobí v tomto smere na nasledujúce generácie.

Medzi faktormi ovplyvňujúcimi výber línie etnického pôvodu uvádza Mary C. Waters predovšetkým dostatočnú vedomostnú bázu o predkoch, na rozsah ktorej vplyva najmä socio-ekonomický status rodiny, determinovaný predovšetkým vzdelaním - množstvo vedomostí o pôvode a záujem oň (a teda aj miera deklarovanej etnickej identifikácie) je ku vzdelanostnej úrovni vo vzťahu priamej úmery. Ďalšou dôležitou zložkou je rodinná štruktúra, podmienená geografickou mobilitou a ďalšími skutočnosťami (rozvod, úmrtie a pod.) pôsobiacimi na intenzitu rodinných kontaktov. Nezanedbateľný vplyv má aj počet generácií, počas ktorých rodina žije v USA (WATERS 1990:57).

V rámci rodiny sa na základe bezprostredných každodenných kontaktov vytvára primárny emocionálny vzťah k vlastnému pôvodu a kultúrnym hodnotám a práve emocionálne väzby vytvárajú podhubie pre rozvoj záujmu o prvky etnickej kultúry.

"Proces prijímania kultúrnych tradícií, a možno ešte dôležitejšie, spoločne prežívaný pocit, že niečie etnické dedičstvo je hodné pozornosti a hodnotné sa začína doma (KEEFE 1992:40).

Signifikantný je vplyv individuálneho emocionálneho príklonu k určitej vetve rodiny v rodinách so zmiešaným etnickým zázemím, kde sa v priebehu výskumu jednoznačne ukázala korelácia medzi emocionálnou väzbou a voľbou etnickej identifikácie.²⁵

Inštitúcia rodiny mala dôležitú funkciu aj pri formovaní sa slovenskej etnickej komunity v USA. Predovšetkým v prvej generácii rozhodlo jej založenie na pôde Spojených štátov často s konečnou platnosťou o tom, či zostať alebo nie. Pre ženy, ktoré sa ťažšie vyrovnávali s vystaňovaleckou skúsenosťou, bola rodina kompenzáciou frustrácie z túžby po starom domove v zámorí.

Novovytvorené väzby na novom kontinente sa mohli stať až predmetom emocionálneho vydierania. Jedna z mojich informátoriek spomína na opakovaný návrat svojej prastarej matky na Slovensko, ktorá "veľmi nemala rada Ameriku a vždy sa chcela vrátiť naspäť. Aj niekoľkokrát išla na Slovensko, ale jej muž si vždy zadržal jedno z jej detí, jedno vždy muselo zostať s ním, aby mal záruku, že sa vráti naspäť." ²⁶

Väzby s príbuznými na Slovensku zasa pôsobili ako premostujúci a stmelujúci prvok medzi starým a novým domovom a ich udržiavanie bolo pre mnohých dôležitou súčasťou hodnotového spektra. V súčasnosti je jedným z plošne sa prejavujúcich znakov etnického oživenia snaha o zintenzívnenie zoslabených či znovunadviazanie prerušených kontaktov so slovenskými príbuznými.

• * * *

•
Predbežné hodnotenie výsledkov výskumu v prostredí amerických Slovákov naznačuje, že slovenská etnická komunita prešla v hospodársky, etnicky, kultúrne i konfesijné odlišnom prostredí cestou výraznej premeny a procesom akulturačného vývoja.

Podmienky života v americkej spoločnosti mali podstatný vplyv na transformáciu spoločenstva i priebeh formovania jeho identity v priebehu niekoľkých generácií, pričom v živote každej z nich sa prejavili určité špecifické črty a charakteristiky. Napriek asimilačným tlakom si americký Slováci ako celok udržali vlastné špecifiká, ktoré ich odlišujú od majoritného anglo-saského spoločenstva (hoci sú v súčasnosti jeho pevnou a integrovanou súčasťou) i od ďalších, podobným spôsobom sa vyvíjajúcich etnických skupín.

Etnická identita ako jeden z dôležitých hybných momentov etnicity, bola pôvodne nedeliteľnou a prirodzenou súčasťou identity jednotlivca ako príslušníka určitej etnokultúrnej definovateľnej skupiny, sa postupne vyvinula v smere individuálneho etnického povedomia, etnického a kultúrneho sebazpoznania a zámerej voľby, výberu etnicky príznakových prvkov, spoluvytvárajúcich komplexnú identitu jedinca v súčasnej multikultúrnej postindustriálnej spoločnosti.

Tu sa v plnej miere prejavuje zámernosť, sloboda a dobrovoľnosť príklonu k vlastnému etnickému pôvodu.

Etnická identita sa v americkom prostredí "taviaceho kotla" stala procesom, nie fixne stanovenou skutočnosťou, vecou postupného budovania individuálnej identity a jedným z jej prvkov i prejavov.

Etnologické štúdium jednotlivých aspektov etnickej identity, postojov, preferencií, vedomia existenčných premien i mechanizmov transmisie etnokultúrnych elementov poukazuje na diferencie podmienené generačne, vzdelanostne a v neposlednom rade i rodovo. Medzi hlavné činitele, ktoré pôsobia medzi individuom a spoločenstvom, patrí rodina a cirkev na jednej strane a škola a profesionálne zameranie na strane druhej. Spomenuté inštitúcie potom vytvárajú základný referenčný rámec, v ktorom je možné pozorovať tak proces premien, ako aj kanály prenosu etnickej informácie a z nej vychádzajúce prvky etnickej sebaidentifikácie.

Poznámky

- 1 Po tomto období sa emigranti orientovali na iné štáty Severnej i Južnej Ameriky, najmä Kanadu a Argentínu. Menšie percento obyvateľov Slovenska sa vysťahovalo do Spojených Štátov aj v období po 2. svetovej vojne predovšetkým v dôsledku politickej emigrácie.
- 2 V úvode ku svojej knihe, ktorá je považovaná za manifest hnutia etnickej obrody, píše známy americký politológ a teoretik teológie Michael Novak: "Oproti útlaku, ktorý Slováci zakúsili v rukách Rakúsko-Uhorského cisárstva bola pre nich ziskom sloboda, oproti relatívnej chudobe, príležitosť, oproti starému svetu, nová nádej." (NOVAK 1972:xxi).
- 3 O skúsenosti katolíkov v americkom anglo-saskom protestantskom prostredí, o vývine myšlienky tolerancie aj o prieniku neprotestantskej, hlavne katolíckej inteligencie do vyšších intelektuálnych aj politických kruhov píše autor slovenského pôvodu Michael Novak v diele "The Rise of the Unmeltable Ethnics".
- 4 Termín ethnic nesie v Amerike rozdielny význam ako v našom zaužívanom použití. Znamená aj menšinový, kultúrne odlišný, partikulárny ako opozícia k termínu national, teda národný, ktorý zahŕňa celý americký národ v politickom zmysle, t.j. všetkých obyvateľov Spojených Štátov, ktorí majú volebné právo a podliehajú americkým zákonom a ústave. Z pohľadu federálnej vlády je americký národ homogénnou skupinou voličov, o ktorej sa predpokladá, že budú konať ako etnicky nediferencovaní, jednotní Američania (PETERSEN 1982:67).
- V bežnej reči sa v súčasnosti používa najmä na označenie obyvateľov hispánskeho pôvodu a ďalších neeurópskych skupín, ako adjektívum sa uplatňuje i v odborne zameraných prácach na označenie menšinových kultúrnych prejavov, ako napr. ethnic food, ethnic festival (etnická strava, festival etnickej kultúry). V odbornej, najmä sociologickej, antropologickej a politologickej literatúre 70-tych a 80-tych rokov je pomerne frekventovaný termín white ethnic na označenie obyvateľov európskeho pôvodu.
- 5 Okrem toho, že filozofiu "taviaceho kotla" nahradila nová sociálno-politická koncepcia kultúrneho pluralizmu, zaoberali sa touto problematikou najmä práce vychádzajúce z konkrétneho stavu americkej spoločnosti, analyzujúce pretrvávanie etnickej identifikácie a etnických štruktúr, ktoré sa prejavilo tak na elementárnej rovine každodenného života a kultúry, ako aj na úrovni presadzovania skupinových záujmov a politických aspirácií; napr. v jednej z ranných prác Beyond the Melting Pot (Za taviacim kotlom), zaoberajúcej sa židovským, talianskym a portorikánskym spoločenstvom v New Yorku, konštatujú autori publikácie Nathan Glazer and Daniel Patric Moynihan skutočnosť, že taviaci kotol "sa nekonal".
- 6 Ako to častokrát definovali moji informátori.
R.Alba vo svojej práci uvádza:
"Napieť tomu, že neexistuje žiadny špecifický záväzok, aby sa človek identifikoval v etnických termínoch, všeobecne sa akceptuje etnická identita v zmysle osobnej voľby a uznáva sa sloboda jednotlivca definovať rozsah jeho alebo jej etnických väzieb" (a teda predpokladá sa prítomnosť istého etnicky definovateľného zázemia, pozn. E.R.)
Podobná skutočnosť platí v súvislosti s náboženstvom, keď sa v americkej spoločnosti predpokladá, že každý je (alebo by mal byť) veriaci (ALBA 1990:304).
- 7 Napríklad Nathan Glazer and Daniel Patric Moynihan: Beyond the Melting Pot. New York, 1970.
- 8 Na ilustráciu uvediem úryvok jednej z výpovedí, dotýkajúcich sa tohto bodu: M.K., 32 rokov, zdravotná sestra, Pittsburgh:...moji starí rodičia vždy chceli, aby bolo všetko americké. To bola veľká vec, nechceli byť Slovácki v tých časoch. Chceli ste byť tak

- americký, ako sa len dalo, zapadnúť...čo starí rodičia chceli zabudnúť, to si ich vnuci teraz chcú pripomínať..."použijúc populárny výrok o návrate tretej generácie k etnickým kategóriám, ktorý prvýkrát použil Marcus Lee Hansen.
- 9 Richard Alba považuje stupeň dodržiavania etnickej endogamie za najdôležitejší objektívny ukazovateľ zmien a miery integrácie: "Kvôli intimite manželstva a jeho implikáciám na rodinné väzby a deti, zostáva [etnická endogamia] citlivým prostriedkom na určenie etnických hraníc alebo sociálnych hraníc akéhokoľvek druhu (ALBA 1988:291).
- 10 Mark Stolarik v práci *The Slovak Americans* (STOLARIK 1988) zdôrazňuje aj úspešný prienik časti amerických Slovákov do radov inteligencie.
- 11 Vznikali dokonca i situácie, keď slovenčinu ovládali i príslušníci iných etník, pracujúci so slovenskými robotníkmi. Takýto príklad, týkajúci sa konkrétne amerických černocho pracujúcich v baniach, uvádzajú obyvatelia banického mesta Brownsville, štát Pennsylvania.
- 12 (A.M. 75 ročný, bývalý baník, Brownsville, Pennsylvania)
Určité povedomie o etnickej diskriminácii, už nie ako o živom aktuálnom jave, ale ako súčasť celkovej etnickej informácie, je stále prítomné a niekoľko informátorov druhej a tretej generácie ju uvádzalo na ilustrovanie kontrastu medzi životom a postavením prvých prisťahovalcov a vlastnou situáciou.
- 13 Na druhej strane boli najmä cirkevné školy miestom, kde sa vo výučbe udržalo používanie slovenčiny.
- 14 D.H., 35 rokov, VŠ vzdelanie, katolík, uvádzal príklad svojej rozvetvenej rodiny, v ktorej ani jeden zo strýkov (bratov jeho otca) a ani jeho otec nemá ukončené stredoškolské vzdelanie, ktoré sa v súčasnosti považuje za všeobecný základ.
- 15 Stretla som sa napr. s niekoľkými prípadmi viacdetných rodín, kde iba jeden zo súrodencov prejavil záujem o svoj etnický pôvod a o udržiavanie určitých kultúrnych zvyklostí, prípadne o štúdium slovenčiny.
- 16 Uvedenú tézu spomínali aj niektorí z mojich informátorov na charakterizovanie svojich postojov k etnickým koreňom, čo svedčí o popularite a všeobecnom rozšírení myšlienky, pozri aj pozn. č.9.
- 17 Jeden z informátorov odpovedal na otázku, či by sám seba označil termínom "etnický" (ethnic) nasledovne: "...pravdepodobne teoreticky áno, ale som veľmi silno Američan, tu som sa narodil a tu som bol vychovaný, a toto je do veľkej miery všetko, čo poznám... takže v určitom zmysle nie a v určitom zmysle áno, ale v zmysle tej základnej otázky, že odkiaľ pochádzam..." (P.K., 31 rokov, VŠ študent).
- 18 Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska pod heslom "pohlavie" hovorí o vytváraní "pohlavnej identifikácie s mužskou a ženskou modalitou človeka" v priebehu socializácie. V súčasnej vo svete zaužívanej terminológii hovoríme o rodovej identifikácii, vytváraní rodovej mužskej alebo ženskej identity.
- Podobne už v detstve začínala nie "pohlavná" ale "rodová" diferenciacia (keďže pohlavná diferenciacia vzniká v priebehu biologického vývoja jedinca), ktorá sa prejavovala "v oblasti pracovnej činnosti a spoločenského správania"... Potom aj "Diferenciacia sociálnych statusov a rol podľa rodu (namiesto "pohlavia") predstavuje v každej kultúre stále prítomné pozadie sociálneho správania" (ELKS 1995:54).
- 19 Najnovšie sociologické výskumy v Českej republike napr. ukázali rozdiely v hodnotení pôsobenia žien a mužov vo verejnej sfére, kde ženy výrazne podceňujú nielen tieto aktivity, ale aj možnosť pôsobenia na verejnosti (a tým aj na verejnosť) mimo okruhu rodiny.
- "Rodina byla a zůstala pro ženy primárním sociálním světem" (VODÁKOVÁ 1995:45).

- 20 V tomto prípade ide pravdepodobne o zámerné nerozlišovanie konkrétneho etnického pôvodu, reflektujúce všeobecne užívaný termín *slavish*, zahŕňajúci rozličné etnické skupiny slovanského pôvodu.
- 21 Tak napr. práca *Annegret S. Ogden Great American Housewife*, sledujúca dvestoročnú históriu amerických žien (a žien v Amerike) a vývoj ideí spojených s rolou ženy ako "udržiavateľky rodinného krbu" a osoby primárne sa starajúcej o chod domácnosti (OGDEN 1986); ďalej aj napr. *Susan Estabrook Kennedy: If All We Did Was To Weep at Home: A History of White Working Class Women in America* (Bloomington: Indiana University Press, 1979) alebo *S.J. Kleinberg: The Shadows of the Mills: Working Class Families in Pittsburgh* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1989) a ďalšie.
- 22 Napr. R.D. Alba (ALBA 1990:304) sa stavia zdržanlivo k vplyvu náboženstva a cirvi a celkovému prepojeniu religiozity a etnicity, podotýka však, že celý problém by si zaslúžil hlbšiu pozornosť.
- 23 Tento vplyv výstižne charakterizoval jeden z mojich informátorov vetou "bol som vystavený slovenčine" [D.H., 35 r., katolík, postgraduálny študent na Pittsburskej univerzite]. Mal na mysli tak vplyv základnej cirkevnej školy ako aj do súčasnosti pretrvávajúce slovenské bohoslužby, ktoré sa v jednotlivých farnostiach v Pittsburghu konajú pravidelne každý týždeň.
- 24 Mimoriadne ilustratívny príklad je výpoveď jedného informátora o tom, ako bol v detstve presvedčený, že čím bude starší, tým bude automaticky vedieť lepšie hovoriť po slovensky, lebo všetci starí obyvatelia pittsburského priemyselného predmestia, v ktorom vyrastal hovorili plynulou slovenčinou na rozdiel už od nasledujúcich mladších generácií, kde sa ovládanie jazyka úmerne k veku zmenšovalo (J.G., 50r., stavebný inžinier).
- 25 Medzi mojimi informátormi, ktorí sa hlásia k slovenskému pôvodu a boli v niektorých prípadoch aj aktívnymi v určitých etnických spolkoch a združeniach, boli napríklad muži i ženy so slovensko-poľským, slovensko-talianšským, slovensko-nemeckým a pod. rodinným pôvodom.
- 26 M.K., 32 rokov, VŠ vzdelanie zdravotná sestra.

Literatúra

- Alba, Richard D.: 1990. *Ethnic Identity. The Transformation of White America*. Yale University Press: New Haven and London.
- Barton, Josef J.: 1975. *Peasants and Strangers: Italians, Rumanians and Slovaks in an American City, 1890-1950*. Cambridge, Massachusetts, 1975.
- ELKS - pozri Encyklopédia ľudovej...
- Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, 1995, 1.a 2.zväzok, Veda, vydavateľstvo SAV, Bratislava.
- Gleason, Philip: 1982. *American Identity and Americanization*. In: *Concepts of Ethnicity: Dimensions of Ethnicity. A Series of Selection from the Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England.
- Keefe, Susan E.: 1992. *Ethnic Identity: The Domain of Perception of and Attachment to Ethnic Groups and Cultures*. *Human Organization*, Vol. 51, No. 1, Spring 1992, s. 35-43.
- Krause, Corine A.: 1991. *Grandmothers, Mothers and Daughters. Oral History of Three Generations of Ethnic American Women*. Twayne Publishers. Boston.
- Lindsay, Linda L.: 1986. *Gender Roles. A Sociological Perspective*. Prentice Hall: Englewood Cliffs, New Jersey.
- Moore, Henrietta L.: 1988. *Feminism and Anthropology*. Polity Press: Cambridge and Oxford, England.

- Novak, Michael: 1972. *The Rise of the Unmeltable Ethnics. Politics and Culture in the Seventies.* The McMillan Company: New York, N.Y.
- Ogden, Annegret S.: 1986. *The Great American Housewife. From Helpmate to Wage Earner, 1776-1986.* Greenwood Press: Westport, Connecticut. London, England.
- Ortner, Sherry: 1974. *Is Female to Male as Nature to Culture?* In: Rosaldo, M. and Lamphere, L (eds.): *Woman, Culture and Society*, 67-88. Stanford: Stanford University Press.
- Petersen William: 1982. *Concepts of Ethnicity.* In: *Concepts of Ethnicity: Dimensions of Ethnicity. A Series of Selection from the Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups.* The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts. London, England.
- Profiles of Our Ancestry.* 1990. *Selected Characteristics by Ancestry Group. Ethnic and Hispanic Branch, Population Division.* U.S. Bureau of the Census, materiál č. CPH-L-149, Washington, DC 1990
- Stolarik, Mark M.: 1985. *Growing up on the South Side. Three Generations of Slovaks in Bethlehem, Pennsylvania, 1880-1976.* Lewisburg: Bucknell University Press, London and Toronto: Associated University Press.
- Stolarik, Mark M.: 1988. *The Slovak Americans,* Chelsea House Publishers: New York, Philadelphia.
- Vodáková, Alena: 1995. *Hodnotový svět ženy a jeho paradoxy.* Sociologický časopis, ročník 31, číslo 1, březen 1995, s. 39-47.
- Waters, Mary C.: 1990. *Ethnic Options. (Choosing Identities in America).* University of California Press: Berkeley, Los Angeles, Oxford.

Význam mlieka v živote Ľudí v oblasti Javorníkov. (Na príklade obce Papradno)

Rastislava Stoličná

Papradno leží na juhovýchodnom svahu pohoria Javorníkov, v doline potoka Papradnianka. Obec leží vo výške 400 m n.m. a chotár sa dvíha až nad 1 000 m n.m. Prevládajú v ňom hnedé, lesné pôdy a nesúvislé lesné porasty. Dedina bola založená v 16. storočí a patrila panstvu Bytča.

Klimatické a pôdne podmienky, nevytvárali dobré predpoklady pre rozvoj poľnohospodárstva. Preto si obyvateľstvo Papradna hľadalo aj iné zdroje obživy. Muži väčšinou pracovali v okolitých lesoch a pri spracovaní dreva na pílach, ženy si privyrábali výšivkárstvom, pracovali najmä na objednávky spolku Izabella. V dedine bolo rozvinuté tkanie plátna i súkna a šitie niektorých odevných súčastí a súkenných krpcov, na predaj. V prvej polovici 20. storočia bola v obci rozšírená aj výroba perleťových, neskôr hliníkových spôn a spínadiel na tradičný odev. Za 1. ČSR sa veľká časť obyvateľstva živila aj sezónnymi poľnohospodárskymi prácami v južných častiach krajiny. Po 2. svetovej vojne veľa obyvateľstva odišlo pracovať do priemyselných závodov na Moravu, do Považskej Bystrice alebo Púchova. Napriek nekvalitnej pôde i pomerne drsným klimatickým podmienkam, sa obyvateľstvo Javorníkov vždy snažilo hospodáriť tak, aby si zabezpečilo svoju každodennú obživu. Z obilnín sa tu pestovala raž, jačmeň a ovos, z ktorých sa pripravovali najmä kaše, placky a chlieb. Zo strukovín sa vysievala fazuľa a v menšom rozsahu hrach. Fazuľa tu však často nedozrela, a tak sa spolu s ostatnými strukovinami nakupovala. Zo zeleniny sa pestoval v záhradách pri dome len petržlen, cesnak, menej cibuľa. Veľký rozsah malo pestovanie zemiakov, základ rastlinnej stravy tamojšieho obyvateľstva. Dost' sa pestovalo aj kapusty, ktorá sa nakladala do sudov a kvaka, odroda konzumnej repy, ktorá sa v strave pripravovala podobne ako zemiaky. V tejto oblasti sa kvaka pestuje sporadicky do súčasnosti. V strave sa zúžitkovalo aj sušené ovocie, najmä jablká, hrušky a slivky, ale často len z planých stromov, ktoré rástli po chotári. Veľká bola spotreba aj sušených húb, ktorých výskyt je v oblasti Javorníkov veľký. Strava bola vždy dopĺňaná aj ďalšími divo rastúcimi plodinami, najmä lesným ovocím - malinami, černicami, čučoriedkami.

Neveľká rozmanitosť rastlinnej stravy a jej nedostatočné výnosy, nútili obyvateľstvo Javorníkov hľadať aj ďalšie zdroje svojej výživy. Veľká pozornosť bola teda upriamená na chov hospodárskych zvierat, predovšetkým na ich mliečnu produkciu. Chovali sa najmä kravy a ovce, chudobnejšie rodiny, ktoré nemali ani dostatok pasienkov, len kozy. Ošípané chovali len tí ľudia, ktorí pre ne mohli zabezpečiť dostatok krmovín, predovšetkým ovos a zemiaky.

V súvislosti s chovom zvierat, rozvinula sa tu tradícia intenzívneho chovu kráv a oviec na tzv. bačovoch, v chotári obce. Bačov bola letná maštal', v ktorej sa od mája do septembra, teda v mesiacoch v ktorých bola najproduktívnejšia dojivosť, zvieratá ustajňovali. Bačovy boli väčšinou dvojpriestorové stavby. Tvorila ich samotná maštal' a druhým priestorom bola izba s pecou, v ktorej sa spávalo i varilo. Vchod bol situovaný do maštale, kde po oboch stranách stáli zvieratá (väčšinou kravy na jednej a ovce na druhej strane), z nej sa išlo do izby. V súvislosti s bačovmi je zaujímavé, že tieto letné maštale, sa niekedy stali trvalým obydľím. Stávalo sa to vtedy, keď sa rodina rozrástla a v dome nebolo dost' miesta. Vtedy si zvyčajne mladá rodina pri bačove "vykučovala" zem, prispôsobila si bývanie pre svoje potreby a zostala tam trvalo bývať. Tak postupne vznikali v chotári obce roztratené obydlia, ktoré sú pre túto oblasť typické.

V sezónnych bačovoch bývali počas leta zvyčajne dve - tri mladé ženy, buď dcéry alebo nevesty a mladší chlapec - "past'jer". Ženy skoro ráno kravy podojili a chlapec ich vyhnal na

pastvu. Kravy i ovce sa znova dojili večer, po príchode z pasienkov. Po podojení sa mlieko nechalo "skýšiť" a zo smotany sa ručne "mútilo" maslo, v drevenej "žbenke". Na túto namáhavú prácu prichádzali vypomáhať aj ostatné ženy z rodiny. Stlčené maslo sa upravilo varechou do tvaru gule alebo veľkého vajca a ozdobilo sa vrypmi pomocou lyžice. Niektoré rodiny mali aj drevené vyrezávané maselníčky, obdĺžnikového tvaru. Vytvarované maslo sa držalo v studničkách v blízkosti bačova, pokým sa neodnieslo do dediny. Zabalené v kapustných listoch sa chodilo predávať pešo na Moravu do Karlovíc, i na trhy do Považskej Bystrice a Bytče.

V domácnostiach, kde chovali viacej kôz, robilo sa aj kozie maslo. Farbilo sa mrkvovou šťavou, aby bolo žlté a mohlo sa predať ako maslo kravské. Často sa predával aj tvaroh. Peniaze za maslo a tvaroh sa zužitkovali na kúpu iných nevyhnutných potravín alebo potrieb pre domácnosť.

Využitie kravského i ovčieho mlieka bolo v strave Papradčanov veľmi široké a pri nedostatku mäsitých jedál, kompenzovalo prísun bielkovín do ľudského organizmu. Najmä v letných mesiacoch, keď ho bolo dostatok, sa sladké i kyslé, pilo od smädu. Za pochúťku bolo považované uvarené ovčie mlieko, ktoré sa často s chlebom jedlo ako jeden z chodov jedenia. Prevarené ovčie mlieko sa dávalo aj novorodencom, ak matka nemohla dojčiť. Z kyslého kravského mlieka sa varila celá škála kyslých polievok, do ktorých sa pridávali najmä huby, strukoviny a zemiaky. Mliekom sa polievali aj múčne a krúповé obilninové kaše a vtedy splňalo vlastne funkciu omastku. Z mlieka a múky sa robila "omáčka". Polievala sa ňou zemiakovo-múčna placka - "kabáč", ktorý sa piekol na kapustnom alebo javorovom liste. Natrhany na kúsky sa zalieval "omáčkou", omastil sa maslom prípadne slaninou a jedol sa lyžicami z jednej misy ako hlavné jedlo dňa. Kyslé mlieko sa často podávalo k uvareným zemiakom alebo ku chlebu, či plackám na večeru. V strave sa využívalo aj prv, mlieko po otelení kravy - "mlezivo". Zmiešané s múkou sa pieklo na plechu ako koláč. Keď nebola k dispozícii múka, nechalo sa varením zraziť, a tak sa konzumovalo. Maslo sa využívalo v strave Papradčanov najmä v čase pôstov, kedy sa nesmeli masť ani bravčovou masťou a bolo dostupnejšie, ako inde využívané rastlinné oleje. Aj štedrovečerná kapustnica sa mastila maslom, zatiaľ čo sa bežne mastila nasolenou vyškvařenou slaninou. Tak isto "ježíškova kaša" uvarená z ryže, ktorá sa podávala na večeru v "posný dzeň" sa varila v mlieku a mastila sa maslom. Na štedrovečernú večeru sa aj tradičné "pupáky" polievali mliekom alebo smotanou a sypali sa tvarohom. Bežne sa jedával aj tvaroh, buď čerstvý alebo sušený. Pred sušením sa vymiesil so soľou a vytvaroval sa do formy malého koláčika. Ten sa dal na pec sušiť. Pred spotrebovaním sa dával rozmnožiť a mohol sa použiť ako tvaroh čerstvý. Sušené "kabáčky" tvarohu sa kedysi rozdávali prizeračím sa ľudom pred kostolom, keď novomanželia vyšli von po sobáš. Mali tu rovnakú funkciu, ako inde koláče alebo pečivo.

Dôležitý význam, aký mával pre obyvateľov Papradna úspešný chov kráv a oviec, sa premietol aj do mnohých zachovaných zvykov a magických praktík. Tie mali chov zvierat a s ním spojené mliečnu produkciu pozitívne ovplyvniť a pomôcť v prípade nežiaducich javov. Veľmi výrazne sa to prejavovalo najmä v komplexe tunajšej vianočnej obradovosti. Ešte pred večerou na "posný dzeň" chodila gazdiná na potok pre "bežnú" vodu, do ktorej dala kúsok chleba, petržlen a peniaze. ňou postupne vykropila celý dom a samozrejme aj maštale so zvieratami. Pri samotnej štedrej večeri z každého jedla, z ktorého sa skladala, odložila gazdiná prvé tri sústa do vedra a po jej skončení išla do maštale, kde jedlo podala kravám. Hneď ráno na Božie narodenie chodili do domov "poľazníci", ktorí na otázku: "Čo nosíš?", odpovedali zvyčajne takto: "Vysokú penu, hrubú smotanu, tvarohy ako pec a maslo po lachec". Aj v tomto vinši sa jasne odráža význam, aký malo mliečne hospodárenie pre Papradčanov. Poľazeniu sa venovala osobitná pozornosť. Keď sa niekomu začalo zle vodiť s kravami alebo s ovcami, hneď sa ľudia pýtali: "Ktože vám poľazil?". Poľaziť sa preto volali len známymi mužmi,

najčastejšie niekto z rodiny, napríklad najstarší zať. Poľazník musel prísť do domu ako prvý, ak by ho niekto predbehol, bolo by to zlé znamenie. Ľazilo sa aj na Nový rok. Po zavinšovaní gazdiná poľazníka pomadzila" - medom s kúskom oblátky mu urobila krížik na čele. Poľazníka ponúkali zvyškami od "posnej večere", upraženým mäsom s chlebom a dali mu vypiť. Na Božie narodenie i na Nový rok bolo zvykom pustiť do izby aj ovce a jahniatka, aby "poľazili" a zabezpečili aj takto prosperitu a dobrý chov zvierat. Ak mal niekto koňa a bolo to možné, nechali aj koňa poľaziť po izbe. Aj zvieratám za "poľazenie" ponúkli chlieb a "pomadzili" ich. Zdá sa, že v tomto zvyku prežívajú veľmi staré rituály spojené s kultom zvierat.

Keď sa piekol pred vianočnými sviatkami v rodinách chlieb, zo zvyšku cesta sa urobil "postruhel", ktorý splňal významné funkcie pri ochrane kráv. Do jeho cesta sa pridalo "splávie" - vodná zelina, ktorá rastie prichytená na kameňoch v potoku, rozmrvené struky svätajánskeho chleba a zázvor, ktoré sa nazývali "krám". Do cesta ďalej prišli omrvinky - "ocerinky" z vianočného chleba a koláčov a rôzne zeliny. Do "postruhľa" sa nedávali len tradičné magické prostriedky, ale pre zvýšenie jeho účinku aj exotické cudzie koreniny, ktoré sa kupovali na jarmokoch. "Postruhel" sa spracoval do tvaru malého koláčika a nechal sa na peci vysušiť. Každá gazdiná si ho robila sama a používala ho na okiadzanie kráv. Jeho príprave i obsahu bola venovaná mimoriadna pozornosť, pretože vo vzťahu človeka a zvieratá splňal veľmi dôležitú magicko-profylaktickú funkciu.

Významným dňom v živote Papradčanov bol deň vyhánania kráv prvý raz po zime na pašu. Na prah maštale sa vtedy kládla "mača" - kúsok zeme aj s trávou - a pod ňu žihľava. V maštali sa kravy najprv okiadzali "postruhľom" a zelinami. Potom sa zvykli potierať vajcom, aby boli hladké ako vajčisko a keď bol chlieb, zvykli sa ním "poscierať", aby boli oblé a okrúhle. Potom sa vrbovým prútikom vyhnali z maštale tak, aby museli prejsť cez "maču". Prútik potom zastrčili do hnoja. Tak, to rituálne vyhánanie kráv sa robilo preto, aby sa ich chovu darilo a aby kravy "nedostali úreky", "aby im z očí neprišlo". Robili sa aj praktiky proti urieknutiu nadojeného mlieka, napríklad tým, že sa nádoba s ním vždy zakrývala obrúskom a z toho istého dôvodu sa nikdy po západe slnka nedávalo mlieko von z domu.

V praktikách na ochranu zvierat zohrávala dôležitú úlohu aj voda zo sútoku viacerých prameňov, ktorá sa nazývala "schodzeľnica". Používala sa najmä pri strate mlieka u kráv (ale aj u dojčiacich žien), a to tak, že sa ňou umývalo celé telo a dala sa piť. Aj pri prvej orbe sa kravy v záprahu okurovali "postruhľom" a kropili vodou zo "schodzeľnice".

Ako je z uvedeného materiálu zrejmé, bol v Papradne i v okolitých dedinách Javorníkov zo strany miestneho obyvateľstva kladený veľký dôraz na chov a prosperitu hospodárskych zvierat. Je to pochopiteľné, keďže rastlinná produkcia tu nemohla dosahovať žiaduce kvalitatívne ani kvantitatívne výsledky. Dôraz bol kladený preto na chov kráv, oviec a kôz, ktorý zabezpečoval v štruktúre stravovacieho systému mlieko, mliečne výrobky a v menšom rozsahu aj mäso. Najmä mliečne produkty kompenzovali tak kalorickú a výživnú hodnotu miestnej stravy, ktorá by bola inak veľmi nízka. Z týchto príčin sa tu stretávame s rozvinutým komplexom zvykov a rituálnych praktík, spojených s chovom zvierat a to napriek tomu, že sa jedná len o okrajov, územie karpatského pastierskeho regiónu a poľnohospodárska produkcia tu má kombinovaný roľnícko-pastiersky charakter. Rozvinutý komplex obradov a zvykov spojených s chovom hospodárskych zvierat, ako aj veľký význam, ktorý bol prikladaný mliečnej strave, sa uchováva v tomto regióne aj v súčasnosti, najmä u staršieho obyvateľstva, ktoré tu súkromne hospodári. táto významná časť miestnej tradičnej kultúry nebola viditeľne narušená ani pomerne rozsiahlymi interregionálnymi i interetnickými kontaktmi, ktoré, sú pre tieto dediny typické už pomerne dlhé obdobia.

Poznámky

1 Vlastivedný slovník obcí, II. Veda, Bratislava 1977, s. 369.

2 Interpretovaný materiál pochádza z výskumu, ktorý autorka realizovala v roku 1988.

Rukopisná zbierka receptov Boženy Slančíkovej-Timravy ako prameň regionálnych národopisných informácií

Dita Nociarová

Impulzom k začiatku výskumu ľudovej stravy v Novohrade bol dopyt po regionálnych, resp. lokálnych špecifikách, ktoré môžu zatriktívni ponuky zariadení cestovného ruchu v meste Lučenec a jeho okolí. Cieľom výskumu bolo získa čo najviac pôvodných receptov, využiť získané poznatky na študijné, publikačné, expozičné, snáď i komerčné aktivity Novohradského múzea. Treba podotknúť, že Novohrad je vo vzťahu k zvolenej problematike "poľom neoraným" a výsledky môžu slúžiť ako východiská pri sledovaní interetnických vzťahov, problémov etnickej identifikácie obyvateľstva, asimilačného procesu, zvykoslovia a pod.

Rukopisná zbierka receptov spisovateľky Boženy Slančíkovej - Timravy poslúžila ako jeden z prameňov informácií k uvedenej téme. Jedná sa o súbor 512 rukopisných záznamov v koženej väzbe, ktorý je súčasťou pozostalosti deponovanej v pamätnom dome spisovateľky v obci Ábelová. V strede titulného listu je nápis Kuchárska kniha, v pravom hornom rohu podpis Boženy Slančíkovej. Termín kuchárska kniha presne nevystihuje obsah, pretože záznamy možno kvôli prehľadnosti rozdeliť do štyroch skupín:

1. stravovanie,
2. ľudové liečenie,
3. kozmetika a hygiena,
4. rady pre domácnosť.

Vierohodnosť rukopisnej zbierky ako etnografického prameňa treba posudzovať vzhľadom na okolnosť, že "Timrava počas celého tvorivého obdobia svojho života - až na vari dve krátke výnimky - bola doslova pripútaná k rodnému Polichnu a susednej Ábelovej. Tieto dediny poznala nielen globálne alebo epizodicky, ale priamo v ich sociálnej, morálnej i citovej mikroštruktúre. Takéto poznanie - odhliadnuc od Timravíných osobných vlastností - už samo dosť obmedzuje, ak nie vylučuje v prístupe akýkoľvek sentiment, idealizáciu a idylizáciu a do popredia tlačí nekompromisnú pravdu."¹

Etnografické javy neboli v Timravinom živote a tvorbe v centre pozornosti. Poznala ich však detailne a zároveň hlbkovo od detstva (nar. 1867 v Polichne).² Boli súčasťou jej každodenného života a neodmysliteľnou kulisou jej tvorby. Práve preto im nemožno uprie značnú výpovednú hodnotu. Uvedené konštatovanie platí aj pre jej "kuchársku knihu". Treba upozorniť, že táto verne odzrkadľuje povahové črty pisateľky všeobecne známe z dostupných biografii. Záznamy sú nesystematické, niekedy neúplné bez názvu, s gramatickými chybami, strany nečíslované, asi v dvadsiatich prípadoch sa zápisy opakujú, chýba akékoľvek záchytné datovanie. Vznik zápisov možno odhadom ohraničiť posledným desaťročím 19. storočia po štyridsiate roky 20. storočia (1951 - rok úmrtia Timravy).³ Lokalizácia pôvodu je uvedená v jedinom prípade, ktorým je Medovník z Tisovníka, v prípade receptu na lučenské pečivo je lokalizácia súčasťou názvu, podobne Linczi (linecká) torta, Poszony patkó (Bratislavská podkova) a pod.

346 zápisov je slovenských, 87 v maďarskom jazyku, 59 v nemeckom. Množstvo cudzojazyčných zápisov je v súkromných písomnostiach spisovateľky, ako významnej osobnosti slovenskej národnej literatúry, prekvapivo vysoké. Text obsahuje veľa nárečových termínov, často sa javí ako fonetický prepis rozprávania ábelovskej, či polichňanskej

informátorky. Čas receptov je evidentne prevzatá z dobovej tlače (napr. "Pampúšky z Dennici"). Pri obsahovej analýze bolo nutné isté systémové rozčlenenie. Najpočetnejšie zastúpenie majú záznamy týkajúce sa **stravovania**.

Terénny výskum - výpovede informátoriek z Ábelovej v roku 1993 - potvrdil, že veľká čas v knihe zapísaných receptov sa zhoduje s receptami dodnes známymi a používanými (recept na prípravu bryndze, kysnutý bryndzovník, pečenie chleba s parom atď.). V zbierke sú zastúpené jedlá varené i pečené, recepty archaické ľudové i novšie, používané v meštianskych kuchyniach od začiatku 20. storočia. Päť záznamov sa týka chleba ("luskoviny do chleba upotrebením hrachovej a bôbovej múky, večné droždie, pečenie chleba s parom, pečenie chleba, dobrý chlieb"). Bohatý je register kašovitých jedál ("polenta, pohančaná kaša, kaša krumpľová, kaša z ovsaných vločiek, kaša z majzeny, orechová kaša, kulaška"). Nechýbajú koláče z kysnutého cesta ("Tvarohový okružník, Višňovec, Makovy okružník, Radostník, buchty"). Štyri recepty ("vianočné oblátky, fašangové pampúšky, veľkonočný platnec, veľmi dobré pampúšky") reprezentujú príležitostné jedlá.

Zeleninové a mliečne pokrmy sú zastúpené minimálne. Z mäsitých jedál je väčšina zameraná na bravčové mäso ("najchutnejšia údenina, pacovanie šunvok, robenie kľbás, robenie huriek. Do krvavíkov..., Do šajtu..., Šunky za dlhý čas čerstvé udržať..."). Výnimkou je "plnienka do barančat'a".

Nealkoholické nápoje nie sú zastúpené, o to viac je návodov na prípravu alkoholických nápojov ("ríbezľové víno, černicovo víno, šípkové víno, figové víno, likör vaniliový, narančový, hruškový, rascový, kávový, jahodový").

Veľký priestor je venovaný uskladňovaniu potravín ("nakladanie uhoriek do súdka, Šunky na dlhý čas čerstvé udrža..., Opatri cibuľu na zimu..., Sľuvky v octe, Okurky na dlhý čas svieže, Zaváraná tekvica na prívarok, Zaváraná tekvica sladká, Ako udržíme čerstvé hrozno...").

V druhej polovici zbierky receptov - čo logicky zodpovedá neskoršiemu dátumu zápisov - prevažujú recepty na prípravu pokrmov pre meštianske domácnosti ("Salonne cukríky čokoládové, kávové, lieskové, vaniliové, Pálená orechová torta, Rumová orechová torta, Mandľová torta...") rôzne druhy nákypov, krémov a zákuskov.

Druhú tematickú skupinu tvorí 19 zápisov týkajúcich sa ľudového liečenia. Veľkým negatívom je znovu absencia údajov o pôvode receptu, či liečebného postupu. Konkrétne sa jedná o tieto zápisy: "proti žltacky, proti opareniu alebo popáleniu, proti infekcii, na porezaninu, proti hrdla boleniu, čaj na žalúdok, cintária proti hnačky, keď deti majú hnačku, na opareninu, proti obličkových chorôb, proti močovej nemoci, proti zatvrdline, proti krvácaniu, keď sa zadrie trieska..., kto nemá apetít..., na radu keď pes uhriže, keď nás bodne včela..., keď sa popáliš..., kto zbadá že má vandrovania...". Zápisy preferujú racionálne prírodné spôsoby liečenia, využívajúce liečivé rastliny alebo časti rastlín vo forme čerstvých obkladov, štiav, čajov, liehových extraktov i práškov zo sušených semien, či listov. Viac rás sa opakuje použitie cesnaku, cibule a medu, ako univerzálnych liečebných prostriedkov. Odporúča sa odvar z korienu žihľavy, z lopúchových koreňov, tekvicových jadier, čaj zo sušených šípok, cibuľových šupiek a frekventované je odporúčanie malého pravidelne podávaného množstva destilátov (slivovica, rožovka). Uvádza sa využitie surovín živočíšneho pôvodu - bravčovej masti, zajačieho sadla, vaječného bielka i rastlinných olejov.

S ľudovým liečením bezprostredne súvisí tretia tematická skupina dvanástich zápisov, ktorú tvoria **kozmetické a hygienické rady**. Podľa surovín (glycerín, rybí tuk, petrolej, fosfor a pod.), ktoré recepty odporúčajú je pravdepodobné, že informácie boli čerpané z dobovej tlače, aj keď štylizácia a frekventovanosť nárečových termínov v texte nasvedčujú tomu, že sa nejedná o doslovný prepis. Návody sú zamerané na skrášľovanie tváre, vlasov, zubov, alebo sú to všeobecné hygienické a dezinfekčné opatrenia ("pranie bielizne petrolejom, dobrý spôsob udržiavania vlasov..., Kerie vlasy nedajú sa rozčesať..., Prostriedok k zachovaniu

zubov, Mastička na tvár a ruky že by sa nepopukali, Proti pehám, Proti uhorčenia, Proti letkám v hlave, Keď vlasy vyplchnu..., Krása tváre dá sa zachovať..., popukané ruky, Mydlo bez lúhového kameňa").

Z rastlín, ktoré figurujú v uvedených receptoch sa opakuje koreň puškvorca, koreň žihľavy, v radách na udržanie a skrášlenie pleti sa uvádza citrónová šťava, cukor, med, glycerín a vosk. Na údržbu vlasov sa odporúča zemiaková múčka ako prípravok na rozčesanie, ocot pre lesk, odvar zo žihľavy a odvar z lopúchového koreňa, na zhutnutie vlasov rožovka a aníz.

Kozmetické a hygienické rady pisateľka uzatvára vetou: "Umívať vôbec treba sa aspon dva razi dňa a sapúnu netreba sa báť". Fakt, že tento poznatok bolo potrebné si zapísať aj relatívne vzdelanej žene signalizuje, že hygienické návyky boli na dedinách na nízkej úrovni.

Poslednou skupinou je osem záznamov, ktoré môžeme súhrnne nazvať **radý pre domácnosť**, zároveň sa však znova jedná o hygienické odporúčania ("Prostriedok proti domácomu hmizu, Prostriedok proti švábom, Konopný olej proti cudzopasníkom na dobytku, Vápanú vodu na okalenia stromoviach..., Dobrá a lacná dlážka, Lakírky udržiava..., Páchnúce mäso v lete..., Meso čerstvé udržať"). Všetky uvedené návody majú racionálne jadro. Odporúčajú ocot, cibuľu, vápno alebo špiritús ako všeobecne známe dezinfekčné prostriedky. Konopný olej a petrolej sa odporúča "proti cudzopasníkom na znečistený dobytok".

Záverom treba povedať, že obdobné písomnosti z pozostalostí významných osobností by si zasluhovali zo strany etnografov viac pozornosti. Napriek tomu, že údaje sú často kusé, možno i zavádzajúce a neúplné, môžu slúžiť ako doplnok k sledovanej problematike, ale aj naopak, ako inšpirujúci základ, ktorý nás nasmeruje k širokému spektru myšlienkových prepojení alebo k ďalším prameňom informácií.

Poznámky

- 1 NOGE, J.: *Novohradská dedina a Timrava. Zborník referátov z konferencie o živote a diele Boženy Slančíkovej - Timravy a Kolomana Banšela*, s. 22. Martin 1990.
- 2 *Encyklopédia slovenských spisovateľov 2. zv.*, s. 193. Bratislava 1984.
- 3 *Encyklopédia slovenských spisovateľov 2. zv.*, s. 193. Bratislava 1984.

Sú Rusíni-Ukrajinci jednou alebo dvoma národnostnými menšinami?*

Mikuláš Mušinka

Vari žiadna národnostná menšina v strednej Európe nevyvolala po páde totalitných režimov v tejto oblasti toľko sporov a diskusií, ako Rusíni-Ukrajinci.

Najdiskutovanejšou otázkou je: sú Rusíni samostatným národom alebo súčasťou iného národa? Na túto otázku všetky vedecké kapacity, zapodievajúc sa výskumom tejto etnickej komunity, vrátane súčasného ideológa "rusínstva" prof. P. R. Magocsiho, odpovedajú: nie sú.

Napriek takému svornému a jednoznačnému konštatovaniu vedcov, značná čas verejnosti, predovšetkým na Slovensku, politikov nevynímajúc, považuje Rusínov za samostatný slovanský národ. Ako samostatný národ sú Rusíni často predstavovaní aj v masovoinformačných prostriedkoch Slovenska, pričom jedni ich považujú za súčasť východných Slovanov, druhí ich pôvod nachádzajú na Balkáne a považujú ich za súčasť južných Slovanov, tretí, vychádzajúc z ich dlhodobého spolužitia so Slováckmi a Poliackmi, považujú ich za súčasť západných Slovanov a v poslednej dobe sa vyskytujú aj názory, že Rusíni nepatria ani k východným, ani k západným, ani k južným Slovanom, ale tvoria samostatnú skupinu tzv. "centrálnych" Slovanov. Pozrime sa teda na túto otázku z historického aspektu.

Je treba zdôrazni, že etnonym Rusín nie je novodobým termínom. Písomne je doložený už v X. storočí. Je odvodený od územného celku Rus (Kyjevská Rus, Haličská Rus). Pôvodne ním boli označovaní **všetci východní Slovania**, ktorí sa postupne rozdelili na tri skupiny: Rusi (Veľkorusi), Bielorusi a Rusíni (Malorusi). Na označenie Rusínov, v záujme ich odlišenia od Rusov, sa postupne udomácnilo etnonym Ukrajinec, odvodené od územného celku Ukrajina. V XVII. storočí sa východná Ukrajina stala súčasťou Ruska. Ruská vláda postupne likvidovala všetky znaky samostatnosti Ukrajiny. Takmer do vzniku Ukrajinskej národnej republiky (22.1.1918) vláda popierala samostatnosť ukrajinského národa, považujúc ho za "južnú vetvu" Veľkorusov. Vláda prísne zakázala používanie termínov Ukrajinec - ukrajinský. Úradnými názvami boli Malorus a maloruský. Zvláštnym nariadením (Emský ukaz z 15.5.1876 r.) bolo na území Ruska zakázané používanie ukrajinského spisovného jazyka, tlačenie ukrajinských kníh a ich dovážanie zo zahraničia. Akýkoľvek pokus o uznanie národnej či územnej svojbytnosti Ukrajincov bol brutálne potlačený. Tisíce národne uvedomelých Ukrajincov, medzi nimi aj najväčší syn ukrajinského národa Taras Ševčenko, sa ocitli vo vyhnanstve. Národná svojbytnosť Rusínov-Ukrajincov bola rešpektovaná iba za hranicami Ruska. Ukrajinci v cárskom Rusku boli predurčení na totálnu asimiláciu, ktorá v zastarenej forme pokračovala aj počas sovietskeho obdobia.

Cárska ruská vláda vyvíjala predovšetkým v zahraničí obrovské úsilie na ospravedlnenie imperialistickej politiky voči neruským národom svojej krajiny. Darilo sa jej to v nie malej miere. Mimo jej pozornosti nezostávali ani Rusíni, žijúci mimo územia Ruska - v Haliči, na Bukovine a predovšetkým v Uhorsku. Starobylé pomenovanie Rusín sa tu zachovalo najdlhšie. Uhorskí Rusíni boli izolovaní od ukrajinského hnutia v Rusku a s hrdosťou sa hlásili práve k ruskému národu, jeho kultúre a náboženstvu východného rítu, demonštrujúc takto svoj negatívny postoj voči maďarizačným tendenciám uhorskej vlády. Nemalú úlohu tu zohral fakt, že východoslovanské jazyky nepoznajú adjektívum "rusínsky". Prídavné meno od slova Rusín je "ruský" (v ukrajínčine s mäkkým "s", v ruštine - s dvoma "ss"), ktoré sa na Západe bežne stotožňuje s prídavným menom odvodeným od slova Rusko (Rosija). Uhorskí

Rusíni nachádzali vo svojich národnostných snaženiach pochopenie u slovenskej inteligencie, predovšetkým u štúrovcov.

Vznik samostatného Ukrajinského štátu v januári 1918 prebudil stáročiami umelo potlačované povedomie nielen Ukrajincov v bývalom cárskom Rusku, v Haliči a na Bukovine, ale aj ich súkmeňovcov v Uhorsku. Je príznačné, že prvé Rusínske národné rady v Starej Ľubovni (8.11.1918), Sihoti (18.12.1918) a Chuste (21.1.1919) žiadali pripojenie Zakarpatska, vrátane gréckokatolíckeho obyvateľstva východného Slovenska ("Od Popradu po Tisu"), k Ukrajine. V roku 1918-1919 boľševická Červená armáda zlikvidovala samostatnú Ukrajinskú národnú republiku a víťazné veľmoci z prvej svetovej vojny v záujme oslabenia boľševického Ruska pričlenili Bukovinu k Rumunsku, Halič k Poľsku a Zakarpatskú Ukrajinu k Československu. Vo všetkých týchto krajinách sa vo vládnucich kruhoch udomácnila nevraživosť voči ukrajinskej národnej orientácii miestneho obyvateľstva a naďalej bola podporovaná veľkoruská orientácia. Na Zakarpatskej Ukrajine československá vláda úradne zakázala používanie termínov Ukrajinec - ukrajinský. Používa sa mohli len termíny Rus - ruský, Rusín - rusínsky alebo Malorus - maloruský. To platilo aj vo vzťahu k Rusnákom východného Slovenska.

Vzťah československej vlády k jazyku podkarpatských Rusínov bol iný, ako vzťah k ich národnosti. V decembri roku 1919 zvolala vláda ČSR prostredníctvom Československej akadémie vied poradu ("anketu") najvýznamnejších vedcov, ktorí jednoznačne určili, že podkarpatskí Rusíni nie sú samostatným národom, ale patria k národu ukrajinskému (maloruskému) a ich živá reč je súčasou ukrajinského jazyka. Títo nestranní odborníci neodporúčali vytvára štvrtý samostatný rusínsky jazyk, ale používa spisovnú ukrajinčinu (maloruštinu). V záujme zachovania tradície odporúčali používa namiesto fonetického pravopisu uzákoneného na Ukrajine, starý etymologický pravopis používaný v bývalom Rakúsko-Uhorsku.

Na základe tohto odporúčania vypracoval prof. Ivan Paňkevič s prihliadnutím na miestne nárečia Gramatiku Rusínskeho nárečia, ktorá vyšla v troch vydaniach (1922, 1927, 1936) a zohrala dôležitú úlohu predovšetkým v štátnych školách Zakarpatskej Ukrajiny a východného Slovenska. Fonetický pravopis, t.j. spisovnú ukrajinčinu, používali od polovice 20. rokov vo svojich vydaniach niektoré politické strany a záujmové organizácie. V mnohých školách, ako aj vo vydavateľskej činnosti, sa aj naďalej preferovala spisovná ruština s predrevolučným pravopisom. Pokusy vytvoriť samostatný "karpatoruský" jazyk na základe cirkevnej slovančiny, ruštiny a miestnych nárečí (tzv. "jazyčije") boli neúspešné. Štatistické výkazy pri sčítaní obyvateľstva uvádzali Karpatorusov, Rusínov, Malorusov a Ukrajincov v spoločnej rubrike ako jednu národnosť.

Po vzniku Karpatskej Ukrajiny v rokoch 1938-39 (zo začiatku ako autonómnej časti Československa, neskôr samostatného štátu, na Zakarpatsku zvíťazila ukrajinská orientácia. Toto obdobie, žiaľ, bolo veľmi krátke. Po ňom nasledovala Mníchovská dohoda, maďarská okupácia, Slovenský štát a druhá svetová vojna. Ešte počas vojny delegáti narýchlo zvolaného zjazdu Národných výborov Zakarpatskej Ukrajiny 26.11.1944 v Mukačeve sa vyslovili za pripojenie svojho kraja k Ukrajine. Zmluva medzi ČSR a ZSSR z 29.6.1945 o vystúpení Zakarpatska zo zväzku Československa iba akceptovala želanie prevažnej časti zakarpatského obyvateľstva ži v spoločnom štátnom zväzku s ukrajinským národom.

Delegáti obdobného zjazdu, zvolaného Ukrajinskou národnou radou Prjaševščiny 1.3.1945 v Prešove, sa vyslovili za zotrvanie vo zväzku Československa.

Na Zakarpatskej Ukrajine zvíťazila po jej pripojení k USSR ukrajinská orientácia. Národnostná orientácia UNRP, ktorá bola jedinou politickou reprezentantkou všetkého obyvateľstva (mala svojich reprezentantov v SNR aj NZ), bola rozporuplná. Podľa názvu bola ukrajinskou, avšak v skutočnosti stála na antiukrajinských pozíciách, presadzujúc výraznú rusofilskú politiku. Jej zásluhou bol na povereníctve školstva v Bratislave zriadený referát

ukrajinských škôl, v kompetencii ktorého bolo v roku 1947 272 ľudových, 25 meštianskych a 5 stredných odborných škôl a gymnázií, všetky s vyučovacím jazykom ruským. V spisovnej ruštine vychádzali takmer všetky knihy a časopisy, v ruštine sa hrala prevažná väčšina hier profesionálneho ukrajinského národného divadla v Prešove, obyvateľstvu sa vštepovalo presvedčenie, že je ruskej národnosti. Rusínska národnosť v povojnovom období na Slovensku neexistovala, i keď niektorí verejní činitelia, najmä z radov duchovenstva, sa snažili priblížiť "prostoľudiju" tzv. "jazyčijem", t.j. miešaninou cirkevnej slovančiny, ruštiny a miestnych nárečí.

Po februárovom puči v roku 1948 nastal obrat aj v národnostnej politike. Uznesením stranických a štátnych orgánov v roku 1950 bol vyučovacím jazyk vo všetkých ruských školách zmenený na ukrajinský. Toto vo svojej podstate správne rozhodnutie (na východnom Slovensku nijakých aborigénnych Rusov nebolo a Rusíni Zakarpatskej Ukrajiny, Haliče a Bukoviny sa už dávno predtým stotožnili s ukrajinskou národnosťou) bolo realizované nesprávnymi metódami, bez patričnej prípravy. To viedlo k tomu, že značná časť obyvateľstva sa zo strachu pred násilným vystáňovaním na Ukrajinu (ako sa to uskutočnilo v susednom Poľsku) pri sčítaní ľudu hlásila k slovenskej národnosti.

Napriek tomu prechod z ruskej na ukrajinskú orientáciu zohral pozitívnu úlohu v živote obyvateľstva. Ukrajinské školy vychovali celú generáciu mladých ľudí, ktorí úspešne pokračovali v štúdiu na stredných a vysokých školách Slovenska, Čiech a ZSSR a stali sa dobrými odborníkmi v mnohých odvetviach. Svedčí o tom skutočnosť, že počet Ukrajincov so stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním ďaleko prevyšoval celoštátny priemer.

V 50.-80. rokoch sa na východnom Slovensku rozvíjala ukrajinská literatúra, značný úspech zaznamenal vedecký výskum v oblasti histórie, literárnej vedy, jazykovedy, národopisu, pedagogiky, úspešne sa rozvíjali také profesionálne telesá, ako Ukrajinské národné divadlo, Poddukelský ukrajinský ľudový súbor, Ukrajinské štúdio Slovenského rozhlasu, Múzeum ukrajinskej kultúry, ukrajinské vydavateľstvo (vydalo viac ako tisíc ukrajinských kníh); v spisovnej ukrajinčine vychádzali noviny a časopisy, mimoriadny úspech zaznamenal rozvoj ľudovej umeleckej tvorivosti, najmä festivaly piesní a tancov. Je pravdou, že všetko toto bolo poplatné vtedajšej komunistckej ideológii, ale takou bola celá kultúra Československa.

Po tzv. "nežnej revolúcii" v roku 1989 bolo 40-ročné obdobie totality podrobené oprávnenej kritike. Na východnom Slovensku vznikli organizácie dištancujúce sa od národnostnej politiky minulého režimu a považujúce prechod na ukrajinskú národnostnú orientáciu za najtemnejšie obdobie v živote Rusínov-Ukrajincov. V prostriedkoch masovej informácie, najmä slovenských, prevládajú názory, akoby tzv. "ukrajinizácia" bola hrobárom rusínskej národnosti a rusínskej kultúry.

Skutočnosť je však iná. Pred zmenou jazykovej orientácie na začiatku 50. rokov, ako už bolo zdôraznené, na východnom Slovensku nebolo rusínskych škôl, ani rusínskych kníh, ani rusínskych časopisov, ale boli školy, knihy a časopisy ruské. Obyvateľstvo sa hlásilo nie k rusínskej, ale k ruskej národnosti. Východné Slovensko bolo poslednou baštou reakčného rusofilstva, ignorujúceho samostatnosť ukrajinského národa.

Tak ako v medzivojnovom období, aj pri sčítaní ľudu v roku 1991 sa obyvatelia mohli dobrovoľne prihlásiť k tej či inej národnosti. K ukrajinskej národnosti sa na Slovensku prihlásilo 13.847, k rusínskej 16.937 - spolu 30.784 ľudí. (V skutočnosti je to iba štvrtina všetkých Rusínov-Ukrajincov.) Pri tom istom sčítaní 49 tisíc obyvateľov uviedlo rusínsky jazyk ako svoj materinský, ale iba 10 tisíc za svoj materinský jazyk považuje ukrajinčinu.

Sú teda Rusíni a Ukrajinci na východnom Slovensku dvoma národnosťami? Nie sú. Je to jedna národnosť v dvoch slovných vyjadreniach. Termíny Rusín a Ukrajinec sú synonymné. Aj jedni, aj druhí sú deťmi tých istých rodičov, majú ten istý pôvod, používajú tú istú reč, spievajú tie isté piesne, vyznávajú to isté náboženstvo, žijú na tom istom území. Ako teda

môžu patri k dvom odlišným národnostiam? Štatistický údaj o materinskom jazyku znamená, že Rusíni-Ukrajinci na východnom Slovensku neovládajú spisovnú ukrajinčinu, ale hovoria východoslovenským lemkovským nárečím, patriacim bez akýchkoľvek pochybností do ukrajinského jazyka, podobne ako východoslovenskí Slováci nehovoria spisovnou slovenčinou, ale šarišským, zemplínskym či spišským nárečím, patriacim do jazyka slovenského.

V žiadnej krajine sveta Rusíni nie sú považovaní (ba ani sami sa nepovažujú) za samostatný národ. Ani odborná literatúra ich nikdy netradovala a netraduje ako samostatný národ.

Odporúčanie expertnej pracovnej skupiny medzinárodného sympózia o menšinách v strednej Európe (Bratislava 1991) vláde Slovenskej republiky "Akceptovať rozdelenie rusínskeho obyvateľstva na Rusínov a Ukrajincov" (Minority v politike, Bratislava 1992, s. 251) považujem za chybné. Vláda Slovenska by sa mala usilovať nie o rozdelenie, ale o zjednotenie jednej z najmenších národnostných skupín na svojom území, ktorá je skutočne na hranici úplnej asimilácie.

Východoslovenskí Rusíni nemôžu by považovaní za samostatnú národnostnú menšinu (minoritu) už len preto, že rusínsky národ ako "majorita" neexistuje. Historický vývoj tejto komunity na všetkých ňou obývaných územiach smeroval od rusínskej identity k identite ukrajinskej. Tento vývoj nemôže by iný ani na Slovensku: alebo Rusíni prijímú ukrajinskú identitu (so zachovaním svojho tradičného názvu, ako to urobili Rusíni Juhoslávie už v 20. rokoch nášho storočia), alebo sa asimilujú s majoritnou národnosťou (ako sa stalo s Rusínmi v Maďarsku, USA, Kanade a iných krajinách). Inej cesty niet.

Súčasnú snahu oživiť separátnu rusínsku národnosť ako protipól národnosti ukrajinskej sú iba cestou k urýchleniu asimilácie obyvateľstva, ktoré si po stáročia zachovalo svoju národnú identitu. To sa dotýka aj kodifikácie rusínskeho spisovného jazyka na antiukrajinskom základe, vytvárania inštitútov rusínskej kultúry atď. V súčasnej dobe, keď sa Ukrajina po stáročiach poroby stala samostatným nezávislým štátom, takýto separatizmus je zjavným anachronizmom, ktorý neprospeje ani samotnému obyvateľstvu, ani slovensko-ukrajinským vzťahom. Rusíni-Ukrajinci na Slovensku nie sú dvoma, ale jednou národnostnou menšinou. Najlepším spôsobom vyjadrenia tejto jednoty je používanie termínu Rusíni-Ukrajinci - cez pomlčku, ktorá v tomto prípade nie je "rozdeľovníkom", ale "spojovníkom". Ani toto slovné spojenie nie je ničím novým a neobvyklým. Termín Rusíni-Ukrajinci, resp. Ukrajinci-Rusíni sa používal už v XVII. st. Za Rusína-Ukrajince (cez pomlčku) sa považoval aj jeden z najvýznamnejších rusínskych dejateľov XIX. st. Antolij Kralickýj, rodák z Čabín pri Medzilaborciach.

Najlepším svedectvom toho, že Rusíni karpatského regiónu sa nikdy nepovažovali a ani neboli považovaní za samostatný národ a vždy sa cítili súčasou širšieho východoslovenského spoločenstva je skutočnosť, že etnonym Rusíni a Rusi vždy spájali s adjektívom na bližšie určenie: uhorskí Rusíni, podkarpatskí Rusíni, prešovskí Rusíni, haličskí Rusíni, naddneprianski Rusíni, Uhrorosi, Karpatorosi atď. Výzvu A. Duchnoviča "Podkarpatskije Rusiny, ostavte hlubokij son" na rozdiel od súčasných "rusinológov" nikto nechápal ako výzvu k regionálnemu separatizmu, ale vždy ako výzvu k jednote s materinským ukrajinským (rusínskym) národom: prebuďme sa a buďme takí ako iní naši súkmeňovci!

Takto by sa termín Rusín mal chápať aj v súčasnosti.

* Referát prednesený na XIII. konferencii národnostných menšín susedných krajín v Bratislave 16. októbra 1993.

Rusínska obroda

Vasil' Turok

Rusíni žijú v súčasnom období v šiestich štátoch strednej a juhovýchodnej Európy. Na severovýchodnom Slovensku, kde ich je podľa posledného sčítania ľudu vyše 17 000, avšak ako rusínsku materinskú reč si uviedlo vyše 49 000 ľudí. Tento zdanlivý rozpor má svoje korene v 50-tych rokoch tohto storočia, keď prebehla politická totalitná akcia násilnej ukrajinizácie a pravoslavizácie, ktorú z dôvodov všeobecnej známosti teraz nebudem hodnotiť. Rusíni mali vtedy na výber len dve možnosti - buď si zapísať slovenskú národnosť alebo ukrajinskú. 80 % Rusínov si zapísalo slovenskú reč, čo z hľadiska vtedajšej geopolitickej situácie považujem za absolútne logické. Aj preto po revolúcii v roku 1989 na jar 1990 vznikla Rusínska obroda, aby pomohla napraviť túto historickú skrivodlivosť spáchanú stalinským režimom na našej národnostnej menšine.

Ináč Rusíni žijú ešte v juhovýchodnom a západnom Poľsku (asi 60 tisíc), na Podkarpatskej Rusi, teraz je to Zakarpatská oblasť Ukrajiny (asi 800 tisíc), v severovýchodnom Maďarsku (od 3 do 5 tisíc), v Srbsku - Vojvodina (asi 30 tisíc), v Rumunsku (asi 60 tisíc) a enklávy Rusínov sú aj v Chorvátsku. Rusíni žijú v diaspore okrem Českej republiky (2000-3000) v USA, Kanade, Brazílii a Argentíne - spolu asi 1 milión ľudí. Bieda, vojny, existenčné problémy rozptýlili Rusínov po svete, ale o tom by mohli niečo povedať aj bratia Slováci, aj iné národy a národnosti. Rusíni nemajú svoju materinskú zem, preto ich jedinou šancou na prežitie je maximálna miera spolupráce, tolerancie a lojality voči tým národom a krajinám, v ktorých žijú. Pravda za predpokladu, že tieto vlády a krajiny ich uznajú ako svojbytný národnostný subjekt s vlastnou kultúrou a jazykom. Toto urobili vlády a národy všetkých európskych štátov, kde žije naša menšina. Až na jednu vládu, ale dúfam, že i tam čoskoro dôjde k náprave. Rusíni na Slovensku sú ochotní spolupracovať so všetkými a každým, kto o to prejaví záujem. Teší nás, že máme porozumenie pre našu činnosť u našich vládných a parlamentných činiteľov a vieme, že toto porozumenie pre kultúrne aktivity a pre svoje potreby má každá z národnostných menšín, žijúcich na Slovensku. Myslím, že nám - všetkým národnostným menšinám chýba len jedno, viac trpezlivosti a porozumenia pri riešení našich, nie domnelých, ale skutočných problémov.

Počítačové informačné databázy a systémy v Ústave etnológie SAV (Súčasný východiská, možnosti tvorby a používania)

Juraj Zajonc

Základným prvkom procesu poznávania okolitého sveta sú údaje, správy, dáta, v našom odbornom slangu nazývané jednoducho aj materiál. Všetky tieto termíny chápané ako synonymá možno nahradiť pojmom *informácia*, ktorá je podľa jednej z definícií každým takým vyjadrením skutočnosti alebo idey, ktoré je schopné prenosu alebo spracovania technickými prostriedkami (MAJEROVÁ 1980:10). Jedným zo znakov súčasnej doby je prudký vývoj informačných technológií, ktoré umožňujú získava a využíva v kratšom čase stále viac informácií. Avšak za podmienky, že do určitej miery zvládneme nástroje a spôsoby, ktoré nám to umožnia. A práve "kľúčom k celému spektru informačných technológií dneška i zajtrajška je nesporne základná znalosť počítačov" (KOUBSKÝ 1994:8).

Ešte začiatkom tohto storočia vystačil etnograf v teréne s notesom, ceruzkou, prípadne s fotoaparátom. Dnes sa etnológ pri zbere informácií nezaobíde bez diktafónu alebo videokamery. Všetky nové prostriedky a spôsoby umožňujú nášmu vednému oboru získava stále viac a presnejších poznatkov. Otázny však ostáva, či sme v súčasnej dobe schopní informácie aj rovnako rýchlo a presne spracovať, uchovať a spätne vyhľadať. Pretože iba včas poskytnuté, presné a komplexné informácie sú základom správneho a objektívneho uvažovania a rozhodovania. Na zabezpečenie všetkých uvedených požiadaviek je potrebné vytvoriť vhodný *informačný systém* ako "súbor činností, ktoré zabezpečujú zber, prenos, ukladanie, výber, spracúvanie, distribúciu a prezentáciu informácií pre potrebu rozhodovania" (MAJEROVÁ 1980:18).

Prax ukazuje, že súčasná podoba dokumentačno-prezentačnej zložky informačného systému Ústavu etnológie SAV nedosahuje úroveň časti zabezpečujúcej zber a prenos údajov. Jej vývoj nemá presnejšiu orientáciu a potrebnú dynamiku budovania informačných systémov viacerých iných etnografických, etnologických pracovísk na Slovensku, hlavne múzeí (DÍTE 1991, MRUŠKOVIČ 1993, GAŠPARÍK 1994, ŠTEFANEC 1994). Uvedomujeme si, že kým hlavnou funkciou múzeí je zhromažďovať, uchováva a všestranne využíva hmotné doklady (teda informácie) vývinu prírody a spoločnosti (GREGOROVÁ 1984:208), ÚE SAV je v prvom rade výskumným a vedeckým pracoviskom. No ani ono nemôže existovať bez zodpovedajúceho informačného systému. Jeho nedostatočná obsahová, ale i funkčná úroveň môže s výhľadom do budúcnosti spôsobiť, že nebude schopné plniť kvalitatívne i kvantitatívne rastúce potreby vedy, čo sa môže prejaviť v jej výsledkoch. Klasické, doteraz všeobecne prevládajúce spôsoby dokumentácie a prezentácie informácií sú pomerne časovo, priestorovo a personálne náročné, pričom výsledný efekt je neúmerne vynaloženému úsiliu. Lístkové kartotéky umožňujú vyhľadáva údaje naraz len podľa jedného kritéria, selekcia podľa viacerých je zdĺhavá. Pri hľadaní sa často pracuje s informáciami, ktoré sa môžu zo systému nenávratne stratiť (karta, výskumná správa), čím sa stáva nekompletným. Pri spracovávaní údajov často unikajú v monotematických komplexoch jednotlivosti z iných oblastí bez vyznačenia ich prítomnosti v komplexe. Pri sústreďovaní informácií k viacerým témam používame často ten istý prameň (napr. monografie), ktorý musíme študovať vždy znova a znova, ak nebol vopred dostatočne obsahovo analyzovaný, napr. do formy indexu a pod. Často sa strácajú aj informácie už raz sústredené k určitej problematike. Ak nie sú uvedené v prameňoch výslednej práce alebo bola využitá len ich čas, musí každý, kto chce v danej problematike pokračovať celý proces hľadania, prezerania a štúdia materiálov

absolvovať od začiatku. A tak venujeme čas hľadaniu informácií, ktoré aj tak nie sú kompletne. V prípade, že je času málo, k dispozícii je ešte tzv. výberový prístup (čo nájdeme, to vyberieme). A ak sa aj rozhodneme informácie uchovať, pribúdajú krabice s listkami, ktorým často rozumie len ten, kto ich zhromaždil a pre iných sú neprístupné.

Všetky tieto a mnohé iné problémy pozná každý, kto zbiera, triedi, pokúša sa v akomkoľvek systéme uchovať a znova použiť určité poznatky. Každý však narazí na časové i priestorové hranice, ktoré nie je možné manuálne ani použitím mechanických prostriedkov prekonať. Riešením tejto situácie je vybudovanie *automatizovaného informačného systému* s využitím výpočtovej techniky. Myšlienka začleniť výpočtovú techniku do informačného systému sa objavila v bývalom NÚ SAV už v roku 1987, keď sa ako jedna z priorit jeho zamerania v nasledujúcom období určilo "vybudovanie ústredného informačného centra o ľudovej kultúre Slovenska za využitia výpočtovej techniky" (BENŽA 1992:4). Reálne predpoklady na zavedenie výpočtovej techniky do dokumentačnej práce, ktoré malo posunú spracovávanie informácií na kvalitatívne vyššiu úroveň a zabezpečiť intenzívnejšie využívanie informácií, boli vytvorené koncom 80-tych rokov. Prvou overovacou vzorkou bol súbor textových a obrazových materiálov o svadbe (KALAVSKÁ-TOVÁREK 1991). Jedným z ďalších krokov bolo aj nainštalovanie prvého osobného počítača (ďalej PC) v NÚ SAV. V tomto období však ešte stále nebola vytvorená celková koncepcia automatizovaného informačného systému NÚ SAV a zároveň sa maximálna kapacita pracoviska venovala tvorbe Encyklopédie ľudovej kultúry Slovenska (ďalej ELKS). Preto bolo rozhodnuté využiť PC pri tvorbe tohto diela, čo malo nemalý význam pre jeho konečnú obsahovú i formálnu kvalitu, ako aj pre celkové teoretické vymedzenie i praktické overenie viacerých možností aplikácie PC v našej disciplíne (ZAJONC 1994). V roku 1989 sa začala v Oddelení vedeckých informácií budovať (v súčasnosti fungujúca) báza dát o etnickej a konfesionalnej príslušnosti obyvateľov Slovenska, ktorá je dôležitým samostatným, no i komplementárnym databázovým systémom k ostatným informačným fondom i ďalšej výskumnej a vedeckej činnosti pracoviska (JURZOVÁ-KALAVSKÁ 1992). V roku 1991 publikoval M. Benža návrh koncepcie (BENŽA 1991) a v roku 1992 predložil projekt Integrovaného informačného systému národopisnej vedy (IIS), ktorý vypracoval spolu s pracovníkmi vtedajšieho Oddelenia vedeckých informácií NÚ SAV. Na jeho základe sa mal vytvoriť taký integrovaný automatizovaný informačný systém, ktorý by združoval všetky druhy dokumentačných fondov všetkých ústredných národopisných pracovísk na Slovensku (NÚ SAV, SNM-Etnografické múzeum, Katedra etnológie FiF UK, ÚEUV, SNS pri NÚ SAV), ku ktorým by sa mohli pripojiť aj ďalšie inštitúcie (BENŽA 1992:4-5). K jeho praktickej realizácii však doteraz nedošlo. Jedným z problémov ostáva aj fakt, že projekt má integrovať vrcholné etnologické a etnografické inštitúcie, teda spoji rozličné doterajšie systémy dokumentačnej a prezentačnej práce, ktoré sú teoreticky i metodologicky špecifikované a majú rozličné úlohy a zameranie. To naznačuje, že ide o úlohu veľmi náročnú vo všetkých oblastiach (materiálnej, odbornej, personálnej a pod.) a nevieme, či realizovateľnú v plnom rozsahu. Oveľa reálnejším a funkčnejším sa ukazuje budovanie informačného systému zloženého z menších, relatívne samostatných, no vzájomne prepojitelných databáz. Potvrďuje to aj fakt, že v ÚE SAV bolo doteraz vytvorených niekoľko takýchto báz dát, ako výsledok doterajšieho vývoja a potrieb.

Ako už bolo uvedené, prvý databázový systém obsahoval údaje o svadbe z fotografických a textových materiálov (275 čiernobielych fotografií, 8 textových materiálov s celkovým rozsahom cca 375 strán) z fondov NÚ SAV (KALAVSKÁ-TOVÁREK 1991). Jeho hlavným cieľom bolo zistiť možnosti automatizovaného spracovania informácií s konečným zameraním na tvorbu všeobecného informačného systému. Bolo potrebné určiť, ktoré vstupné dáta a v akej forme je vzhľadom na reálne potreby výstupov nutné do databázy zaradiť. Tvorba systému teda nebola cieľom, ale nenahraditeľným prostriedkom umožňujúcim vznik ďalších databázových systémov. Na spracovanie dát i prípravu výstupných zostáv, čo sa realizovalo

vo Výpočtovom stredisku SAV v spolupráci s pracovníkmi Ústavu technickej kybernetiky SAV, boli použité algoritmy systému SEKOR (tamže; 89). Skutočnosti, že v NÚ SAV bolo používanie výpočtovej techniky len v začiatkoch a že v nasledujúcom období tu boli inštalované osobné počítače s odlišným programovým vybavením, aké bolo použité pri súbore SVADBA spôsobili, že údaje z neho sa ďalej nepoužívali.

Druhým databázovým systémom vytvoreným v NÚ SAV je už vyššie spomenutý Demografický archív (ďalej DA). Jeho tvorba vyšla (aj v súvislosti s prácami na predošlom systéme) z potreby disponovať komplexnými informáciami o celkovom kvantitatívnom, etnickom a konfesijnom zložení obyvateľstva Slovenska v 20. storočí (JURZOVÁ-KALAVSKÁ 1992:224). Druhým cieľom, ktorý však ostal len v etape projektovej prípravy, bola tvorba systému umožňujúceho identifikáciu historických názvov lokalít, miestnych častí a ich zaradenia do vtedajších i dnešných správnych celkov. Prvá vetva DA nazvaná ETKON (etnicita konfesijnosť), ktorá je výsledkom spolupráce NÚ SAV a bývalého Informačného centra SAV (ďalej IC SAV), doposiaľ zahrnuje údaje zo sčítaní obyvateľstva Slovenska z rokov 1930 a 1970. Rozpracované je rozšírenie databázy o údaje z rokov 1900 a 1910. Má tri programové moduly (pre vkladanie a opravu údajov, pre výstup údajov a pre údržbu databázových súborov), ktoré fungujú pod databázovým systémom DBASE IV. V DA je možné vybrať údaje podľa územnej jednotky, podľa časových kritérií, výber typu číselného údaju (absolútny, relatívny počet) a výber podľa etnickej a konfesijného príslušnosti. Demografický archív je *bankou dát* - komplexom databáz a programov na ich riadenie (MAJEROVÁ:24), ktorá obsahuje okrem uvedených databáz s údajmi o počtoch obyvateľov aj databázy lokalít a miestnych častí s ich zaradením do okresov, krajov a žúp. Databázy vychádzajú z Jednotného číselníku prostorových jednotiek (1980) doplneného v NÚ SAV údajmi o župnej príslušnosti. S týmito databázami súvisí aj druhá vetva DA nazvaná HINAZ (historické názvy), ktorú je však potrebné naplniť potrebnými údajmi, t.j. historickými názvami obcí.¹

Tretí databázový systém vznikol ako produkt práce na ELKS. V novembri 1990 bolo rozhodnuté o tzv. veľkej verzii použitia PC pri tvorbe tohto diela, v ktorej sa všetky jeho časti (texty hesiel, register, zoznamy hesiel a ich autorov ai.), ako i ostatné pomocné práce (prehľady spracovania, evidencia autorov atď.) spracovávali na PC. V spolupráci s pracovníkmi bývalého IC SAV boli vytvorené databázy a niekoľko špeciálnych programov na vpisovanie, kontrolu, korigovanie, tlač a zisťovanie rozsahu textov (ZAJONC 1994:208-209). Celý databázový systém, ktorý bol v prvom rade určený na tvorbu ELKS v knižnej podobe, prípadne na CD ROM (na disku), však naďalej umožňuje využívať každú jeho časť na tlač hesiel, vyhľadávanie informácií v registri atď., s možnosťou kontinuálneho dopĺňania informácií a prípravy aktuálnych výstupov. Pri vhodnej koncepcii budovania informačného systému v ÚE SAV môže systém ELKS ako komplex systemizovaných údajov výrazne skvalitniť jeho informačné zdroje pre vnútornú i vonkajšiu potrebu. Celý systém funguje v riadiacom systéme DBASE IV s využitím špeciálnych programov GREP a GSRT (bližšie tamže:209). Spracovanie ELKS použitím PC bolo aj dôležitým krokom v procese skúmania možnosti aplikácie počítačov v národopise/etnológii. A to na úrovni, ktorú by nebolo možné dosiahnuť na skúšobných súboroch dát, pretože pri tvorbe ELKS bolo sústredené a naraz použité pravdepodobne doteraz najväčšie množstvo poznatkov v rámci nášho odboru.

V nadväznosti na predošlé snahy vybudovať špecializované archívy folklórnych žánrov a v spojitosti s rozšírením využívania PC v dokumentačnej práci vznikol v novembri 1991 projekt Centrálného archívu ľudovej prózy v NÚ SA. Jeho autori si položili za cieľ zhromaždiť folklórne texty z územia Slovenska i od slovenských menších v zahraničí. Informácie o tomto materiálovom súbore chceli spracovať do databázového systému, čo malo urýchliť orientáciu v ňom a umožniť jeho vyžívanie podľa požiadaviek bádateľov (KILIÁNOVÁ 1991:153-154). Metodicky i formálne vychádzal projekt zo skúseností spracovávaného súboru SVADBA. Už

počas koncipovania projektu sa začalo so sústreďovaním kópií textov do archívu. Po dokončení projektu vrátane registrov bol opäť v spolupráci s IC SAV vytvorený v systéme DBASE IV prvý variant programu na vpisovanie dát a na tvorbu výstupov. No k ich ďalšiemu overeniu ani praktickému využitiu nedošlo. V súčasnosti sa centrálny archív buduje a využíva ako súbor textov rozčlenených podľa žánrov (piesne, balady, rozprávania, povesti atď.) do skupín. V nich sú zoradené fyzicky podľa prírastkových čísel so spracovanými lístkovými katalógmi (lokálnym a tematickým). Počítačové spracovanie Centrálného archívu, ktoré môže nadviazať na doterajšie práce kontinuálne, by možnosťou jeho využitia podstatne rozšírilo.

Nepriamym produktom ELKS je systém FOPO - databáza a fond fotopozitívov (VIDOVÁ-ZAJONC 1993). Vznikol koncom roka 1992 s cieľom vytvoriť prehľadný systém, umožňujúci rýchlu orientáciu a ciele vyhládavanie fotografií, sústredených pôvodne na zostavenie ilustračnej časti, uložených podľa tematických, abecedne utriedených hesiel. Údaje o fotografiách sú uložené v databáze vytvorenej v systéme DBASE IV bez špeciálneho programu na vpisovanie alebo vyhládavanie dát. Význam FOPO sa dotýka aj všeobecnejších otázok budovania systémov triedenia informácií, spresňovania jednotnej odbornej terminológie vo vzťahu k terminológii nárečovej. Možno z neho vychádza pri tvorbe terminologických databáz.

V roku 1994 bol dokončený návrh (z júla 1992) a overené fungovanie databázy MONO, ktorá má sústrediť údaje o územných monografiách z teritória Slovenska. Po vložení dát o dodnes vydaných monografiách lokalít a oblastí by mala by špeciálnou databázou poskytujúcou čiastkové údaje o obsahu i celkovej štruktúre tohto materiálového prameňa. Je vytvorená v systéme DBASE VI bez špeciálneho programového modulu (ZAJONC 1995). Jej tvorba bola úzko spätá aj s riešením otázky výstavby vyšších úrovní komplexnej odbornej systematiky v etnológii.

Ďalšiu sériu databáz predstavuje systém CDS/ISIS (Computerized Documentation Service/Integrated Sed of Information System). Okrem evidencie knižničných a publikačných jednotiek pre interné potreby ÚE SAV a ÚK SAV bude v tomto systéme pripravená Bibliografia etnografie a folkloristiky za roky 1991-1995. Perspektívne by mala bibliografická databáza obsiahnuť aj staršie bibliografie zostavené M. Kubovou, prednostne tie, ktoré už v knižnej podobe nie sú dostupné. Databázový systém by mal uľahčiť spracovanie bibliografických údajov, umožniť ich šírenie prostredníctvom diskiet a rešeršovanie podľa rôznych kritérií (MAKULOVÁ-KIMLIČKA 1993).

Uvedené fungujúce i rozpracované databázy a databázové systémy môžu by na pôde ÚE SAV základom pre tvorbu bohatej a obsažnej banky dát o Slovensku, jeho obyvateľoch, kultúre a histórii. Ich vzájomné prepojenie v prípade potreby umožňuje aj použitie rovnakého riadiaceho systému DBASE IV. Tvorba a používanie databázových systémov umožňuje sledovať a pokúsi sa vymedziť optimálne postupy tvorby automatizovaného informačného systému ako súčasť vedeckých metód práce jednej zo spoločenských vied s prihliadnutím na jej špecifiká. Tvorbu informačných databáz treba chápať ako permanentý proces, ktorý je neoddeliteľný od vývoja ostatných stránok vedy a je fázou smerovania k využitiu PC v odbornom analytickom, syntetickom, komparatívnom a iných prístupoch k informáciám, ktorú nemožno preskočiť. Doterajšie praktické skúsenosti ukazujú, že prezentované databázy sú použiteľné nie len v rámci ÚE SAV a etnológie ako vedy, čo opäť dokazuje reálnu potrebu ich existencie. Okrem toho pomohli bližšie špecifikovať, ako má odborník-etnológ pristupovať k informáciám, aby ich mohol dokumentačne spracovať a ďalej odborne prostredníctvom PC využiť.

Poznámky

1 Historické názvy slovenských obcí na PC ponúka firma PV-DATA z Trenčína. Databáza obsahuje 34 321 súčasných názvov obcí, osád, skupín domov a lokalít, historicky overené

názvy s udaným rokom ich prvého výskytu a cudzojazyčné názvy. Druhou časťou je databáza matrik zozbieraných v oblastných archívoch (spolu 10 000 matrik), obsahujúca ich identifikačné údaje - ktorý cirkevný úrad a kedy matriku viedol, ktoré obce zahrňal matričný obvod.

(Údaje z ponukového listu firmy PV-DATA na predaj databáz alebo ich častí a výstupov.)

Literatúra

- BENŽA, M.: 1991. Návrh koncepcie integrovaného informačného systému pre národopisnú vedu. *Múzeum*, 36, č. 2, s. 19-20.
- BENŽA, M. a kol.: 1992. *Integrovaný informačný systém národopisnej vedy*. Bratislava, NÚ SAV. 40 s. + prílohy.
- DÍTE, T.: 1991. *Národopis v kontexte zavádzania automatizovaného múzejného informačného systému*. *Múzeum*, 36, č. 2., s. 17-18.
- GAŠPARÍK, L.: 1994. *Informačný systém - nič jednoduchšie?* *Múzeum*, 39, č. 1, s. 7-8.
- GREGOROVÁ, A.: 1984. *Múzeá a múzejníctvo*. Martin, MS. 308 s.
- JEDNOTNÝ číselník prostorových jednotek. Praha, Federální statistický úřad 1980. 209 s.
- JURZOVÁ, M. - KALAVSKÁ, V.: 1992. *Demografický archív*. *Slov. národop.*, 40, s. 224-228.
- KALAVSKÁ, V. - TOVÁREK, L.: 1991. *Automatizované spracovanie dokumentačných fondov národopisného ústavu SAV - súbor "SVADBA"*. *Slov. národop.*, 39, 1991, s. 86-97.
- KILIÁNOVÁ, G.: 1991. *Centrálny archív ľudovej prózy a jeho počítačové spracovanie*. In: *Folklórne žánre-archívy-katalógy*. Bratislava, NÚ SAV, s. 151-169.
- KOUBSKÝ, P.: 1994. *Počítače pro každého*. Praha, Grada. 152 s.
- MAJEROVÁ, E.: 1980. *Počítače v systéme spracovania informácií*. Bratislava, Alfa. 256 s.
- MAKULOVÁ, S. - KIMLIČKA, Š.: 1993. *Úvod do informačných technológií II*. Bratislava 1993. 92 s.
- MRUŠKOVIČ, Š.: 1993. *Automatizovaný systém etnograficko-muzeálnych informácií*. In: *MRUŠKOVIČ, Š. a kol.: Etnomuzeológia. Teória, metodológia, prax*. Martin, SNM, s. 85-90.
- ŠTEFANEC, P.: 1994. *Automatizovaný múzejný informačný systém*. *Múzeum*, 39, č. 1, s. 4-6.
- VIDOVÁ, R. - ZAJONC, J.: 1993. *Tvorba, použitie a význam systému FOPO - databázy a fondu čiernobielych fotografických pozitívov v NÚ SAV*. *Slov. národop.*, 41, s. 80-83.
- ZAJONC, J.: 1994. *Vznik a miesto Encyklopédie ľudovej kultúry Slovenska v procese skúmania vývoja tradičnej kultúry a formovania národopisu/etnológie na Slovensku*. *Slov. národop.*, 42, s. 207-213.
- ZAJONC, J.: 1995. *MONO - databáza informácií o územných monografiách v Ústave etnológie SAV*. (14 rkp. s.).

Etnický konflikt v globálnych súvislostiach

Juraj Podoba

Globálne problémy ľudstva sa v priebehu posledných decénií 20. storočia postupne dostávajú do stredobodu záujmu i tých vedných disciplín, ktoré sa ešte donedávna vyhýbali ich začleneniu do zorného poľa svojho bádania a kontinuujú skôr ustálené, dávnejšie vyskúšané vedecké prístupy. Tento proces je samozrejme podmienený potrebou (nutnosťou) reagovať na objektívny spoločenský vývoj, na aktuálne problémy meniaceho sa sveta. Predovšetkým v otvorených politicko-spoločenských systémoch decízna sféra i verejnosť očakávajú od vedy a výskumu ich vlastný vklad k riešeniu globálnej problematiky a aktuálnych spoločenských problémov. Snáď nie je potrebné zdôrazniť, že táto situácia prináša nové nároky do oblasti vedeckého bádania a naráža na ustálené stereotypy teoretického a metodologického myslenia i odpor či prirodzenú nedôveru voči novátorským témam, problémom a prístupom. A to i na tých akademických pracoviskách, kde originálnosť vedeckého myslenia a modernosť či nápaditosť prístupov je považovaná skôr za podmienku, než za prekážku vo vedeckej práci. Orientácia na globálne problémy je aj tu viac hľadáním a experimentovaním, ako stabilnou súčasťou vedeckého bádania akademických inštitúcií.

Pád železnej opony, rozpad sovietskeho impéria, ukončenie studenej vojny a bipolárneho rozdelenia sveta (znovu) nastolilo problémy, ktoré vývoj medzinárodnej situácie po druhej svetovej vojne buď odsunul do úzadia, alebo naopak sú jeho produktom. Predovšetkým v posttotalitných regiónoch sveta, v ktorých prebiehajú procesy politickej, ekonomickej a spoločenskej tranzície vznikajú konfliktné situácie, vyvolávajúce nebezpečenstvo destabilizácie nielen lokálneho, ale často až globálneho charakteru. Záujem o dopad lokálnych a regionálnych konfliktov na globálne problémy inšpiroval na prelome 80. a 90. rokov britského "globalistu": historika, antropológa-afrikanistu a politológa dr. Gwyna Prinsa k založeniu vedeckého programu, zaoberajúceho sa problematikou komplexných prístupov pri riešení konfliktných problémov a situácií vo svete po ukončení studenej vojny.

Global Security Programme (GSP) je administratívne pričlenený k Fakulte sociálnych a politických vied University of Cambridge. Orientuje sa na konfliktné problémy a konfliktné teritória v rôznych častiach sveta. Od politických konfliktov cez ekonomické, etnické a konfesijné až po konflikty zapríčinené devastáciou životného prostredia. Od Južnej Afriky až po krajiny strednej, juhovýchodnej a východnej Európy, prežívajúce chaos prechodu od komunistickej totality neznámo kam.

Šírka a komplexnosť problematiky predurčili multidisciplinárny charakter projektu a polyetnický pôvod participantov na projektoch GSP, veľkú diferencovanosť ich vzdelania a profesionálnych skúseností. Keďže program je finančne krytý najmä z neštátnych zdrojov, tím stabilných pracovníkov GSP je veľmi obmedzený. Stabilnú zostavu na kratšie obdobie (spravidla na jeden rok) dopĺňa niekoľko britských i zahraničných "visiting fellows". Okrem toho tu študuje väčší počet postgraduálnych študentov z rôznych európskych krajín a zo Severnej Ameriky. Od roku 1993 na základe grantu udeleného súkromnou americkou nadáciou Pew Charitable Trusts pracuje v rámci GSP pod vedením dr. Jacka Shepherdá vedecký program, nazvaný Global Security Fellow Initiative (GSFI). Orientuje sa na aktuálne a konfliktné problémy v dvoch posttotalitných oblastiach sveta: v južnej Afrike a v stredovýchodnej Európe. Okrem amerického vedenia a anglo-amerických administratívnych pracovníčok je vedecko-výskumná stránka projektu personálne zabezpečená cez "visiting fellows" z týchto dvoch regiónov. Keďže som mal možnosť by jedným z nich a v období od

apríla 1994 do marca 1995 pracovať ako "visiting fellow" na jednom zo štyroch projektov GSFI, dovolil som si venovať niekoľko poznámok cieľom i forme a spôsobu práce tohto, aj v rámci University of Cambridge nezvyčajného projektu.

Global Security Fellow Initiative sa skladá zo štyroch projektov (tzv. Focus Area (FA) 1 až 4). Na každom projekte pracuje (pracovalo) približne jeden rok osem "visiting fellows" z regiónu, na problematiku ktorého sa projekt orientuje. Prvý projekt sa zaoberá environmentálnou problematikou v oblasti s výrazne devastovaným životným prostredím a s tým súvisiacimi sociálnymi problémami. Ide o oblasť tzv. čierneho trojuholníka, geograficky vymedzeného severnými Čechami, južnou časťou bývalej NDR a priľahlými oblasťami Poľska. Druhý projekt, v rámci ktorého som pracoval aj ja, je orientovaný na jeden z najpálčivejších problémov postkomunistického sveta - na etnický konflikt v stredovýchodnej Európe. FA 3 sa zaoberá problematikou migrácií súvisiacich s ekonomickými otázkami a politickými premenami juhoafrického regiónu po skončení apartheidu, FA 4 problémami regionálneho ekonomického rozvoja s dôrazom na perspektívy trvalo udržateľného rozvoja v južnej Afrike.

Veľmi špecifický spôsob práce štyroch tímov GSFI sa utváral v závislosti od konkrétnych podmienok a možností a predovšetkým od cieľov celého programu i jednotlivých projektov. Nie bezvýznamne ho ovplyvnili aj predstavy riaditeľa GSFI o zameraní a charaktere programu, ktoré neboli vždy kompatibilné s očakávaniami stredo a východoeurópskych i afrických "fellows". Je treba zdôrazniť, že charakter i ciele programu neboli výsostne vedecké, ale mali aj aplikačný rozmer. Súčasťou výstupov tímov i jednotlivcov mali byť aj "policy prescriptions", čiže návrhy na riešenie problémov, ktorými sa projekt zaoberal, i alternatívy budúceho vývoja v regióne. Vedenie GSP i GSFI, ako i externí poradcovia a nezávislí hodnotitelia z Pew Foundation zdôrazňovali i prípravu jednotlivých participantov na vedúce a riadiace postavenie v materských krajinách, ktoré nás podľa názoru oboch riaditeľov i členov "advisory board" - rady poradcov - v blízkej budúcnosti očakáva. Vlastne aj tento ich postoj formoval kritériá výberu jednotlivých "fellows" v konkurzoch. Výber sa orientoval na perspektívnych príslušníkov mladšej strednej generácie (približne tridsať až štyridsaťročných) predovšetkým z akademických pracovísk, ktorí majú za sebou popri akceptovateľných vedeckých a publikačných výsledkoch (vrátane titulu PhD. a jeho východoeurópskeho pendantu) i aktivitu v spoločensko-občianskej, prípadne i v politickej alebo diplomatickej oblasti. Nie u každého sa však pri výbere tieto kritériá zohľadnili, čo ešte zvyšovalo i tak veľkú vnútornú pestrosť a diferencovanosť jednotlivých tímov.

Časovo bola práca na projektoch GSFI rozdelená do troch základných fáz. Prvých desať týždňov sme strávili v Cambridge. Podľa predstavy vedenia programu nás tu očakávali tri hlavné úlohy. Prvou bol "team building". Jeho cieľom bolo sformovať funkčný tím z ôsmich ľudí s odlišným etnickým pôvodom, vzdelaním i životnými a pracovnými skúsenosťami, ktorí sa dovedy nikdy nestretli. Ten náš, zaoberajúci sa etnickým konfliktom v regióne, ktorý sme pracovne vymedzili pod označením "Central Carpathian Region", tvorili tri Poľky, dvaja Ukrajinci, jedna Maďarka (pôvodom Sikulka z Transylvánie, ktorá sa iba koncom osemdesiatych rokov presťahovala do Budapešti), jedného Čecha pôsobiaceho na Slovensku a jedného Slováka. Profesionálna diferencovanosť bola ešte väčšia: dvaja geografi, z toho jeden fyzický, druhý orientovaný na humánnu geografiu, sociologička, politologička, filológ - folklorista, etnológ. Dve kolegyne prišli do Cambridge z mimoakademického prostredia. Jedna s ekonomickým vzdelaním pôsobí na sekretariáte Karpatského Euroregiónu v Sanoku, druhá pracuje ako nezávislá žurnalistka a v rámci rôznych občianskych iniciatív sa zaoberá problematikou etnických menšín v strednej Európe.

Druhou profilovou úlohou bolo počas prvého spoločného pobytu hlbšie preniknúť do problematiky inter-etnických vzťahov a etnického konfliktu. Slúžilo na to množstvo prednášok, seminárov, diskusií a workshopov. Súčasťou prvého pobytu v U.K. bol aj výborne

pripravený kurz "Case study Northern Ireland", počas ktorého sme sa podrobne zaoberali tragickým severoírskym konfliktom. Prvý týždeň kurzu prebehol na Churchill College v Cambridge a bol orientovaný na získanie prehľadu a základných informácií o probléme. Ďalších jedenásť dní sme strávili na Maggie College v rozdelenom meste Londonderry. Tu sme na pozadí po zuby ozbrojených policajných a vojenských hliadok a nočných detonácií mali možnosť priamo analyzovať konfliktnú situáciu a diskutovať s reprezentantmi rôznych inštitúcií, organizácií a iniciatív, nejakým spôsobom angažovaných v konflikte - po celý čas bedlivo sledovaní oboma znepriatelenými stranami.

Tréningom k "leadershipu" a osobnej angažovanosti v riešení konfliktných situácií boli semináre a workshopy venované vyjednávaniu, mediovaniu a riešeniu konfliktných situácií. Prednášky, semináre a workshopy boli dopĺňané množstvom anglickej literatúry určenej na samoštúdium. Takže ani po príchode domov vo večerných hodinách a v nedeľu sme sa nenudili. Súčasou pobytu v Cambridge bol aj intenzívny kurz angličtiny. Raz do týždňa, zväčša v nedeľu podvečer, sa uskutočnil seminár navštevovaný aj pracovníkmi a študentmi GSP. Vždy jeden z ôsmich "fellows" predniesol referát venovaný problematike nejakým spôsobom súvisiacej s témou projektu alebo s problematikou etnického konfliktu ako takej. Semináre boli spojené so živou diskúziou a nasledované spoločným "dinnerom", ktorý pripravil niekto z nášho tímu alebo z kmeňových pracovníkov. Práca počas desiatich týždňov prvého pobytu v Anglicku smerovala k vytvoreniu spoločného projektu a ôsmich individuálnych projektov, nejakým spôsobom súvisiacich s etnickým konfliktom a inter-etnickými vzťahmi v stredovýchodnej Európe. Vyvrcholením desaťtýždňovej prípravy bol dvojdňový seminár, počas ktorého členovia tímu prezentovali a obhajovali spoločný projekt i svoje individuálne projekty pred auditóriom zloženým nielen z oboch riaditeľov programu, jeho pracovníkov a postgraduálnych študentov, ale i z poradcov pochádzajúcich priamo z Regiónu a hodnotiteľov z Pew Charitable Trusts. Úspešné obhájenie projektov umožnilo pokračovanie programu. Americké nadácie totiž po udelení grantu neposkytujú finančné prostriedky na celé plánované obdobie trvania projektu, ale nimi najatí nezávislí hodnotitelia (evaluators), zväčša známe osobnosti verejného alebo vedeckého života z USA v pravidelných intervaloch hodnotia progres v práci na projektoch, činnosť riaditeľa programu a pracovné výsledky jednotlivých pracovníkov. Na odporúčanie hodnotiteľa môže vedenie nadácie kedykoľvek zastaviť finančnú podporu, čo sa rovná zastaveniu práce a teda faktickej likvidácii programu.

Ale aby som nehovoril iba o robote, spomenul by som i príjemnejšie stránky pobytu. Keďže cieľom tohto príspevku nie je charakteristika britského systému vzdelávania a organizácie vedy, ani jeho špecifik na pôde starobylých elitných univerzít, akou je Cambridge, sústredím sa skôr na zaujímavosti akademického života na Univerzite. Okrem toho GSFI "fellows" pracujúci v meste iba krátky čas sa ocitli v určitej izolácii od univerzitného života, uzavretí viac v tomto "americkom" programe. Jeho najväčším negatívom bol práve nezáujem vedenia GSFI využíva ohromný intelektuálny potenciál University of Cambridge. Toto mesto je totiž skutočnou továrňou na mozgy, mestom akademikov z celého sveta, najrôznejšieho rasového pôvodu a etnickej príslušnosti, ktoré žije svojou vlastnou, veľmi špecifickou akademickou atmosférou i denným rytmom. Na rozdiel od strednej Európy sa vrstva anglickej akademickej inteligencie od ostatného obyvateľstva nevyčleňuje iba svojou vzdelanosťou a špecifickou profesionálnou orientáciou, ale si vytvorila vlastné zvyklosti a akademické rituály, vlastnú subkultúru i životný štýl, ako i symboliku svojho spoločenského statusu. Na pôde starobylej University of Cambridge túto skutočnosť zvyrazňujú staré akademické tradície, siahajúce často až do stredovekých počiatkov prvých kolídzov. Nezabudnuteľným zážitkom bola "kulisa", v rámci ktorej sa odohráva vedecký a akademický život - mesto Cambridge. Možno ho označiť za jeden z architektonických klenotov Anglicka, kde vyniká predovšetkým architektúra univerzitných

ako sakrálnych, tak aj profánnych budov. Popri špecializovaných pracoviskách Univerzity (fakulty a departmenty) sa vedecká aktivita a čiastočne i edukačné programy odohrávajú v kolidžoch. Predovšetkým sa tu však sústreďuje bohatý akademický spoločenský, kultúrny a športový život. Kolidže sú výberové spoločenstvá akademických funkcionárov, univerzitných profesorov, učiteľov a vedeckých pracovníkov, "visiting fellows" a študentov. Mnohé kolidže sú majetné, vyvíjajú vlastnú ekonomickú aktivitu. V závislosti od ekonomickej situácie organizujú zaujímavé vedecké a edukačné programy, tie bohatšie prispievajú študentom na stravu, na výdavky spojené so štúdiom a vedeckým bádáním a pod. Zabezpečujú bývanie študentom i slobodným akademikom vo vlastných budovách (areáloch), ktoré často predstavujú skvosty dobovej i modernej architektúry. Samozrejme každý kolidž má vlastnú bohatú knižnicu a okrem nej aj vlastný kostol, často i s vlastným speváckym zborom. A samozrejme aj vlastný klub (pub), kde najmä počas piatkovej a sobotnej noci pivo i iné tekutiny tečú prúdom. Organizujú vlastný kultúrny, predovšetkým bohatý hudobný a literárny život, poskytujú študentom i akademikom možnosť pestovať rôzne v Anglicku obľúbené športy. Spoločenský život komunity sa realizuje najmä prostredníctvom tzv. "formal dinners", s ktorými sú spojené rôzne tradičné akademické zvyklosti a rituály - samozrejme v závislosti od toho, nakoľko sa ten-ktorý kolidž usiluje zachovávať tradície. Vnútoraná diferenciácia medzi jednotlivými pracoviskami i kolidžami je na Univerzite skutočne veľká, čo je podmienené ich výrazným autonómnym postavením a nezávislosťou. Mužská čas nášho tímu bola počas prvého pobytu prijatá v kategórii "visiting scholar" do "Wolfson College". Je to mladý a veľmi liberálny kolidž, kde neexistuje "high table" a rôzne iné tradičné formality sú eliminované na minimum. Počas druhého pobytu nás prichýlil Pembroke College, ktorý i vzhľadom k svojmu veku (je o jeden rok starší ako Univerzita Karlova) oveľa viac ľpie na tradičných zvyklostiach. Pre toto mesto je charakteristické prelínanie často stredovekých tradícií s najprogresívnejšími technológiami a najnovšími poznatkami britskej i svetovej vedy. Pobyt v Cambridge tak nebol iba intelektuálnym zážitkom spojeným s výrazným odborným prínosom, ale i zaujímavým kultúrnym zážitkom.

Mimoriadne zaujímavým momentom našej práce v GSFI bol "vnútrotímový" život počas pobytov v Cambridge. Pre každého z nás to bola jedinečná životná situácia. Pracovať v zmiešanom tíme ľudí zo štyroch stredo a východoeurópskych krajín pod americkým vedením, s anglickým "programme managerom" a v rámci vedeckého programu vedeného Britom na anglickej univerzite... To je situácia, v ktorej sa ocitne iba máloktoľý bádateľ. Napriek množstvu problémov a kolízií, ktoré prinášala táto ojedinelá situácia, priniesol život v tejto komunite i veľa zaujímavých poznatkov a humorných momentov. Pre mňa bolo veľmi zaujímavé sledovať spôsob reagovania jednotlivých kolegov na britskú realitu a akademický život v Cambridge i spôsob hodnotenia tejto reality, tak ako aj adaptačné stratégie jednotlivých "fellows" na vzniknuté situácie. Zaujímavý bol aj vývoj vzťahov v rámci tímu, napr. vytváranie komunikačného jazyka, ktorým bola v oficiálnom styku výlučne angličtina, v neoficiálnom veľmi špecifická zmes "východoeurópskej angličtiny" a niečoho ako "slovanský pidgin". Naša maďarská kolegyňa sa tak pochopiteľne cítila diskriminovaná a neustále zdôrazňovala: "Don't speak so much Polish!"

Po desiatich týždňoch v Spojenom kráľovstve nás čakalo šesť mesiacov individuálnej výskumnej práce v regióne. Okrem individuálnych výskumov sa zrealizoval aj anketový výskum vo všetkých štyroch krajinách. V zásade si však prácu doma organizoval každý sám v závislosti od tematického zamerania svojho individuálneho projektu a od úloh, vyplývajúcich z jeho participácie na kolektívnom projekte. V rámci tímu sa vytvorilo niekoľko menších skupín, ktoré spolu užšie kooperovali a viac či menej pravidelne sa stretávali. Po troch mesiacoch pobytu v regióne sa uskutočnilo spoločné stretnutie vo Vysokých Tatrách. Členovia tímu tu za prítomnosti vedenia, hodnotiteľ a regionálnych poradcov prezentovali

priebežné výsledky práce na projekte, diskutovalo sa o rezervách a nedostatkoch i o pracovnom pláne na budúce mesiace.

Posledná a zároveň rozhodujúca desaťtýždňová fáza sa opäť konala v Cambridge. Mala však zásadne iný cieľ a priebeh ako prvý pobyt. Dôraz sa kládol na individuálnu prácu, predovšetkým na spoločnom projekte. Stretávali sme sa iba dva-tri krát do týždňa na povinných i nepovinných prednáškach a seminároch, ako i na tímových diskusiách o pracovných problémoch a spoločnej práci na projekte. Skutočnosť, že okrem nášho tímu boli v Cambridge prítomní aj členovia tímu FA 4 fellows, inšpirovala nášho riaditeľa k myšlienke tzv. "Open topic" seminárov (seminárov "na voľnú tému"). Konali sa v nedeľných podvečerných hodinách. Zväčša jeden člen afrického a jeden člen východoeurópskeho tímu predniesli vstupné referáty, týkajúce sa problému spoločného pre oba regióny. Nasledovala diskusia zameraná na identifikáciu a charakterizáciu spoločných a odlišných črt a problémov v oboch regiónoch. Diskusia voľne prerástla do spoločného "dinneru", čo vytváralo vhodné podmienky na jej neformálne predĺženie do neskorých večerných hodín.

Voľnejšia časová organizácia vytvárala viac priestoru na návštevu knižníc a samoštúdium problematiky, ako i časový priestor na nadviazanie osobného kontaktu s akademikmi, pracujúcimi na Univerzite. Vďaka tomu sa mi podarilo osobne komunikovať s viacerými antropológmi z Department of Social Anthropology. Antropológia v Cambridge je pre "spoločenskoveda" z nášho regiónu zaujímavejšia ako antropológia na väčšine britských univerzít. Predovšetkým v súvislosti s tunajším dlhodobým pôsobením prof. E. Gellnera sa väčšina antropológov orientuje na východnú Európu. Nejde tu pritom o folkloristické alebo kulturologické štúdie so slavistickou alebo ugrofinistickou orientáciou, ale o bádanie v britskej vede označované ako "anthropology of socialism", o problémy nacionalizmu a inter-etnických vzťahov, politickú a ekonomickú antropológiu atď.

Diferencovanosť profesionálnej orientácie členov nášho tímu vyústila i do diferencovaného formulovania bádateľských zámerov a práce v regióne, orientácie individuálneho projektu a vlastného vkladu do spoločného projektu. Cieľom mala by komplementarita čiastkových individuálnych prístupov, ktorá by vyústila do plastického zobrazenia pozadia, príčin, charakteru a priebehu etnického napätia v stredovýchodnej Európe a návrhov na jeho preklopenie či riešenie. Samozrejme, takto vysoko položenej latke pôvodného zámeru nezodpovedala ani doba trvania projektu (najmä nie doba určená na prácu v regióne) a v podstate ani príprava počas prvého pobytu v Cambridge a kritériá konkurzného výberu členov tímu. Veľkým problémom sa stalo kolektívne formulovanie a formovanie spoločného projektu a jeho "výroba", kde sa výrazne, často veľmi negatívne prejavilo nielen odlišné vzdelanie a profesionálne, kultúrne a etnomentálne pozadie jednotlivých "fellows", ale i individuálna schopnosť a pripravenosť participovať na kolektívnom diele. S podobnými problémami však zápasili aj ostatné tri tímy. Náš snáď viac vyčleňovala výraznejšia citlivosť a "háklivosť" témy a väčšia nutnosť komplexného chápania historických, etnických, kultúrnych a politických súvislostí. Nakoniec sa však podarilo včas ukončiť rozsiahly rukopis spoločnej publikácie. Jeho prvý variant je okrem úvodu, záverov a príloh rozčlenený do troch základných častí, obsahujúcich spolu deväť kapitol. Po ukončení jeho konečnej verzie a redakčných úprav by mal byť publikovaný v anglickom jazyku v Cambridge University Press. Publikovanie individuálnych výstupov projektu viac závisí na dohode medzi jednotlivými členmi tímu a riaditeľom programu.

Vyvrcholením nášho druhého pobytu v Anglicku a nakoniec i celej niekoľkomesačnej práce bol dvojdňový seminár, ktorý sa začiatkom marca 1995 uskutočnil v Pembroke College. Každý "fellow" vystúpil s dvoma referátmi na témy, ktoré vychádzali z jeho práce a problémovo súviseli so spoločným projektom. Auditóriom boli opäť popri pracovníkoch a študentoch programu, "GSFI fellows" z afrického tímu a záujemcoch z Univerzity aj hodnotitelia, regionálni poradcovia i členovia "advisory board" programu. Vo veľmi živej a

poľemickej diskusii bývalo náročné obháji vlastný názor. Vzhľadom na naše nesporné pokroky v pasívnej i aktívnej znalosti anglického jazyka a na aklimatizovanosť na anglosaský spôsob vedenia akademických diskusií to nakoniec skončilo k spokojnosti nášho riaditeľa, čiže dobre. Oveľa náročnejšou úlohou bolo lúčenie s krásnym mestom na rieke Cam a so zaujímavými ľuďmi zo starej Anglie i zo všetkých kontinentov sveta, s ktorými sme sa tu stretli.

Spolupráca slovenského a maďarského múzea - skúsenosti a potreby

Dita Nociarová

Môj prvý kontakt so zbierkami Múzea modrotlače v Maďarskej Pápe sa viaže k začiatku roka 1993, kedy Novohradské múzeum v Lučenci spolu s ďalšími štyrmi slovenskými múzeami dostalo ponuku vystaviť kolekciu historických modrotlačí a prác renomovanej textilnej výtvarníčky Bódy Irén. Kvalita i kvantita vystavovaného materiálu ma príjemne prekvapila. Výstavu prišla inštalovať pani riaditeľka Gabriella Tóthová a dlhoročný spolupracovník múzea výtvarník, sochár a grafik István Éziás. Napriek nanajvyš problematickým podmienkam pri realizácii (výstavná sieň je vlastne loď bývalého kostola, vitríny sú fixné, celosklenené atď.) spoločnými silami sa nám podarilo "vykúzi" výstavu na veľmi slušnej úrovni.

Je známe, že spoločné prekonávanie problémov ľudí spája. V našom prípade vydarená práca zmenila kolegiálny vzťah na priateľský, ktorý priniesol svoje ovocie okrem iného aj v podobe reciprocity výstavy Novohradského múzea v Pápe. Podmienkou bolo vystaviť textilný materiál, preto voľba padla na ľudový textil. Mimochodom výstava, ktorá trvala od marca do novembra 1994, nazvaná Krása ľudového textilu, mala rekordnú návštevnosť - 55 tisíc divákov.

Pre základnú orientáciu - mesto Pápa leží v Maďarskej republike asi 40 km od Györu a veľkosťou i počtom obyvateľstva zodpovedá nášmu okresnému mestu. Samotné múzeum je umiestnené v centre mesta, v budove bývalej modrotlačiarkej dielne rodiny Kluge, založenej v roku 1783. Múzeum funguje od r. 1962 a jeho súčasou zostalo celé výrobné zariadenie. Podarilo sa zachráni všetky stroje (podotýkam, že sú prevádzky schopné a príležitostne využívané), tisíce foriem a kompletnú dokumentáciu obchodnej činnosti dielne. Postupne múzeum rozširovalo škálu záujmov, získavalo do zbierok textílie a modrotlačové odevy z územia celého Maďarska a sústreďovalo dokumenty o modrotlačiarstvom remesle. Od roku 1984 začalo sériu výstav prezentujúcich tvorbu ešte fungujúcich dielní. V súčasnosti je v Maďarsku činných 8 dielní. Práve múzeum pripravuje pravidelné stretnutia modrotlačiarov, ale majstri prichádzajú do múzea, ako do svojej domovskej inštitúcie aj mimo dohodovaných termínov, čoho som bola náhodným svedkom. Múzeum disponuje vlastnými ubytovacími priestormi s kompletným hygienickým vybavením priamo v centrálnej budove, čo je v takýchto prípadoch veľmi praktické. Uvítali sme to i my pri inštalácii výstavy, pretože takéto riešenie umožňuje časovú neviazanosť a pre malé inštitúcie znamená i finančnú úsporu.

Vnútorňú atmosféru v múzeu by som charakterizovala ako srdečnú, až familiárnu. Spolahlivosť a zodpovednosť vyplýva i zo samotného faktu, že stáli zamestnanci sú vlastne len dvaja - už spomínaná riaditeľka, ktorá je dušou celej inštitúcie a zároveň jedinou odbornou pracovníčkou a ekonómka, ktorá vykonáva všetky administratívne a manažérske práce. Na všetky ostatné činnosti, počnúc lektorovaním výstav až po záhradníka, si najímajú remeselníkov, dôchodcov, či študentov. Dovolím si na tomto mieste môj postreh, že vítaná by tu bola stála mužská pracovná sila a odborná posila v osobe etnografa, a samozrejme i väčšia finančná injekcia na údržbu a obnovu historických objektov (táto poznámka sa môže rovnako vzahovať aj na väčšinu malých slovenských múzeí).

Jednoznačne treba vyzdvihnúť kus práce maďarských kolegov, čoho dokladom je jedinečná expozícia monumentálnych výtvarných prác Irén Bódyovej, zhotovených technikou tlače pomocou foriem na plátno, zamat i hodváb. Originálne je umiestnenie veľkoplošných textílií v bývalej sušiarňi. Za zmienku stojí celková štýlová jednota, v našich múzeách zatiaľ taká

vzácná. Od vkusných upomienkových predmetov z modrotlače, cez pravidelnú prezentáciu súčasných módných tvorcov spojenú s predajom (tiež dominuje modrotlač ako východiskový materiál), až po vizitky pracovníkov, či slávnostný odev a prestieranie počas vernisáže.

Záverom si dovoľím konštatovať, že Múzeum modrotlače v Pápe, ako jediné s týmto zameraním v Európe, je dôkazom, že aj za obmedzených podmienok je možné dopracovať sa k výsledkom, ktoré si zaslúžia uznanie. V určitom smere by táto inštitúcia mohla slúžiť ako vzor udávajúci cestu smerovania činnosti múzeí. Spojenie so živou výrobou a priama náväznosť na tradície sa javia ako perspektívne zdroje príjmu. Vzťahy, ktoré sa nám podarilo vybudovať, sú príslubom budúcej spolupráce. Zostáva dúfať, že rovnakú cestu porozumenia sa podarí nadviazať čo najväčšiemu počtu inštitúcií. Veď poznávanie a pochopenie kultúry, toho čo nás spája a čo odlišuje, je mostom k zblíženiu národov, v dnešnej dobe tak potrebným.

Oxford - mesto vzdelanosti

Rastislava Stoličná

V auguste 1995 som mala možnosť stráviť 4 týždne v Oxforde, v rámci projektu Oxford Colleges Hospitality Scheme for East European Scholars, ktor, na Slovensku organizoval Open Society Fund. Vznik tejto inštitúcie bol inšpirovaný Dr. Z.A. Pelczynskim už v roku 1982, keď pôsobil ako lektor politických vied na Penbroke College. Spolu s vedením ďalších škôl zorganizoval grant na podporu študijných pobytov poľských vedcov. Od roku 1992 sa táto inštitúcia rozšírila aj pre ostatné bývalé krajiny východného bloku, a tak majú možnosť v Oxforde študovať aj vedci zo Slovenska. Prvé kolo ich výberu sa vždy koná v domácej krajine a konečný výber sa uskutočňuje v Oxforde. Tam si jednotlivé colleges vyberú, ktorého vedca pozvú, pretože oni zabezpečujú jeho bývanie a stravu a je aj dočasným členom college so všetkými právami, ktoré k tomu patria. Bolo pre mňa veľkou cťou, že ma na základe vypracovaného študijného plánu, vybrala jedna z najväčších škôl, Jesus College. Moja intuícia mi vraví, že to bolo pravdepodobne preto, že človekom, ktorý o tom v tejto college v súčasnosti rozhoduje, je historička Dr. Felicity Heal.

Jesus College bola založená v roku 1571, ako jediná v alžbetínskom období v Oxforde. Tradične na nej študovali a dodnes študujú poslucháči z Walesu. Preto je jej tútorom následník britského trónu, princ Charles, ktorý je princom z Walesu. Miestny folklór hovorí, že na Jesus College študujú English, Welsh and the Best Welsh. Táto college je tiež hrdá na to, že patrí k tým piatim, ktor, ako prv, otvorili svoje brány pre vzdelávanie žien. Pre nás je to neuveriteľné, ale bolo to až roku 1974! V Oxforde sú však až dodnes školy, kde študujú len mladí muži. Dnes na Jesus College študuje asi 300 študentov a 1000 postgraduálnych poslucháčov, ktorí tu chcú získať doktorát. Z nich je polovica z USA a z Austrálie. Na college vyučuje 60 profesorov a lektorov, tzv. tutors. Spomedzi seba si volia tzv. senior tutora, ktorý má v kompetencii aj výber a pozvanie zahraničných hostí. On rozhoduje aj o tom, ako bude college cez prázdniny využitá, pretože každá škola si musí na prevádzku sama zarobiť. Počas môjho pobytu tam boli 2 konferencie a 2 dlhšie kurzy pre študentov z USA a Japonska. Na college sa dá študovať od fyziky, cez

medicínu až po hudbu prakticky všetko. Zo spoločenských vied je najdôležitejšia história, zameraná na klasické svetové dejiny a dejiny Veľkej Británie, ďalej jazyky, právo a sociológia, v rámci ktorej sa dá napr. študovať teória managmentu. Výučba v odbore história je postavená predovšetkým na písomnom a verbálnom prejave študenta. Každý študent musí každý týždeň, vypracovať k preberanej téme esej o rozsahu 5-10 strán, ktorú musí obhájiť pred profesorom i pred kolegami! Profesor v odbore histórie vedie v priemere 10 - 15 poslucháčov. Každá z 37 college, ktoré tvoria oxfordskú univerzitu, má svoje preferované, odbory, pre ktoré je vychýrená.

Na college sú k dispozícii rôzne typy ubytovania, od dvojizbových bytov pre hosťujúcich profesorov a zahraničných hostí, cez jednoizbové byty pre postgraduálnych študentov, až po najlacnejšie dvojposteľové izby pre študentov. College má v meste ešte moderný internát pre študentov a veľa ich býva na okolí školy na privátoch. Väčšina študentov i profesorov sa v rámci college aj stravuje, pretože je to neporovnateľne lacnejšie, ako strava v reštauráciách a pritom je na vysokej úrovni. Každá college má zvyčajne aj svoje farmy za mestom, ktoré zabezpečujú podstatnú časť potravín do kuchyne. Počas školského roka študenti i profesori jedia spoločne v tzv. College Hall s dlhými stolmi a lavicami zo 17. storočia. Tradične najdôležitejším chodom je "dinner", pred ktorým najstarší prítomný profesor prednesie krátku modlitbu. K dinneru sa profesori i študenti obliekali do čiernych plášťov. Tento zvyk zo

stredoveku bol zrušený až v roku 1968, kedy sa proti tomu študenti v rámci známych revolučných akcií vzbúrili. Aj dnes však dinner vyžaduje formálnejšie oblečenie, muži nosia sako a kravatu, džínsy nie sú patričné. Okrem toho sa dodnes dodržiava tradícia spoločného posedenia profesorov a študentov každú stredu po dinneri. Ide o neformálne stretnutia, pri ktorých sa podáva káva, zákusky a víno. Tu si môžu študenti s profesormi "vydebatovať" svoje študijné i osobné problémy. Streda bola vždy aj návštevným dňom college, kedy vedenie školy prijímalo na večeri hostí. Spoločenský život prebieha aj v ďalších priestoroch college, tzv. Senior common room alebo Junior common room, kde sú k dispozícii vždy čerstvé noviny, vedecké časopisy, káva a čaj. Vstup do týchto priestorov je determinovaný postavením na škole. College má aj svoju kaplnku, kde sa odbavujú bohoslužby pre jej členov a kaplan robí aj svadby, väčšinou súčasných alebo bývalých študentov školy. College má tiež svoju knižnicu, počítačové stredisko pre poslucháčov i pre profesorov, administratívne centrum, lekársku službu, spoločenské miestnosti s televízormi a hrami a v neposlednom rade krásne upravené trávniky a kvetinovú výzdobu. Každá college je otvorená aj návštevníkom Oxfordu, väčšinou dve hodiny popoludní, kedy sa dajú prezrieť ich exteriéry a záhradné úpravy. Avšak do interiérov sa žiadny bežný návštevník nedostane.

Vedenie college mi zorganizovalo vstup do najväčšej knižnice v Oxforde a upozornilo na môj príchod aj vedenie etnologického múzea. (V Oxforde sídli aj Social a Cultural Anthropology Institut, ktorý bol žiaľ celý august zatvorený). Etnologické múzeum s názvom Pitt Rivers Museum sídli v rámci areálu univerzitných pracovísk. Návštevník sa do neho dostane iba prechodom cez antropologické múzeum. Je to typické viktoriánske múzeum, založené roku 1884. Profituje najmä zo zbierok, ktoré boli nazhromaždené počas koloniálneho rozkvetu britskej monarchie. Má preto obrovské zbierky z celého sveta, ktor. sú v múzeu členené tematicky, aby vynikla ich podobnosť alebo rozdielnosť pri rovnakej funkcii. Bohato sú zastúpené napr. masky, rituálne predmety, amulety, hudobné nástroje, poľnohospodárske nástroje, kuchynský riad, odev, obuv, fajky, tkaniny, makety obydli, hry, hračky, šperky a lode. Z Európy som našla niekoľko artefaktov z Balkánskeho polostrova, Ruska, Poľska, Ukrajiny, Škandinávie, ale zo Slovenska, žiaľ, ani jeden, hoci si myslím, že napr. taká fujara medzi hudobnými nástrojmi vyložene chýba. (Nič tak dlhého a zdobeného tam nebolo.) V archíve mali však pomerne bohatú zbierku farebných diapozitívov odevných súčiastok zo Slovenska. Bol to dar od akejsi pani z Rakúska, ktorý mal len jednu chybu, nebol lokalizovaný, ani popísaný. Vysvetlila som sympatickej asistentke riaditeľa múzea, že nie som odborníkom na odev a aj pre neho bude ťažké spätne tento materiál popísať. Mená našich odborníkov, som však pre istotu poskytla. Múzeum má dobre vybavenú knižnicu, kde som mohla pracovať. Popri svojej téme som sa obzerala aj po periodikách, ktoré vo Veľkej Británii a v USA vychádzajú a zistila som, že ich je približne 20, ale najdôležitejšie poznáme. Veľmi ma potešil Anthropological Index, štvrťročník, ktorý vydáva Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland v Lodýne. časopis uverejňuje výber bibliografických údajov z oblasti antropológie, etnografie, archeológie a fyzickej antropológie z celého sveta. V rámci centrálnej Európy je bohato zastúpené aj Slovensko, a to predovšetkým z príspevkov zo Slovenského národopisu. Nevie, ktorá dobrá duša to zabezpečila, ale z ostatných krajín centrálnej Európy z oblasti etnografie nám nikto nemohol konkurovať!

Väčšinu času v Oxforde som strávila v jednej zo študovní najväčšej knižnice, tzv. Bodleian Library, ktorá je hlavnou knižnicou oxfordskej univerzity. Okrem toho je jednou zo 4 tzv. národných knižníc, kde sú vydavatelia povinní posilať všetku svoju produkciu. V tejto knižnici by ste teda mali nájsť všetky knihy vydané vo Veľkej Británii, ako aj väčšinu kníh vydaných v angličtine inde vo svete. Vstup do knižníc pre zahraničných hostí je možný len na základe odporúčania, ktoré pripraví vaša pohostinská college. Pred samotným vstupom do knižnice, sa každý musí podrobiť malému rituálu: dať sa odfotiť na preukaz, krátko pohovoriť o tom, čo chcete v knižnici študovať, pričom vám poradia, ktorý katalóg je pre vás najlepší a

najdôležitejšia je prísaha, že v knižnici nič nezničíte, nepodpálite, neodcudzíte a pod. Prísahu musí každý adept na čitateľský preukaz povedať nahlas, vo svojej rodnej reči. Skutočne, text prísahy mali aj v slovenčine. Až potom dostanete preukaz, ktorý vás oprávňuje študovať v tejto knižnici. Knižnica má tri budovy, pričom najstaršia, tzv. Old Bodleian Library, je zo 16. storočia, druhá, tzv. Redcliffe Camera, je z 18. storočia a tretia New Bodleian Library, je z 20. storočia. Najmä prvé dve knižnice dýchajú tradíciou a sú nádherne udržiavané. Táto knižnica knihy zásadne nepožičiava mimo budovu, knihy sa musia študovať len v študovni, ktorú si vyberiete a v ktorej sa dobre cítite. Naraz si môžete požičať maximálne 10 kníh, ktoré počas dňa môžete nechať ležať na stole. Večer ich však musíte odniesť k pultu a vrátiť. Tie, čo už nepotrebuje, na jednu stranu a tie, čo chcete aj naďalej študovať, zaradia pod vašim menom do políc, kde si ich na druhý deň opäť vyberiete. Takýmto spôsobom môžete mať jednu knihu maximálne 1 mesiac, po tomto termíne ju musíte vrátiť a opäť si ju požičať. Po vyplnení objednávacieho lístku (musíte vyplniť aj skratku čítarne, kde chcete knihy študovať) trvá väčšinou asi 3 hodiny, kým vás knihy čakajú v čítarni. Musím sa priznať, že podobnú pracovnú atmosféru, ako v tejto knižnici som ešte nezažila. Asi k tomu prispievajú aj tie nádherné, historické priestory a dokonalé služby pre čitateľov.

Tradícia vzdelanosti na vás v Oxforde dýcha na každom kroku. A nie je to len krásnymi budovami colleges, ale predovšetkým úrovňou služieb a vzťahmi medzi ľuďmi. Opäť som sa presvedčila, že skutočné osobnosti medzi ľuďmi, bývajú skromné a priateľské. Takýmto človekom je aj principal Jesus College dr. P.M. North, ktorý je zároveň aj súčasným vicekancelárom celej univerzity v Oxforde, takýmto človekom je aj dr. J. Walsch, historik, ktorý mi na začiatku veľmi pomohol pri orientácii v meste i v knižnici. Podobne aj ostatní členovia profesorského zboru na Jesus College i kolegovia z Pitt Rivers múzea, ktorí sa mi mnohí venovali a nezištne pomohli. Aj z tohto pohľadu, bol pre mňa pobyt v Oxforde hlbokým ľudským i profesionálnym zážitkom, ktorý sa v živote, nevyskytne príliš často.

BASLER FASNACHT (6.-8. MAREC 1995)čiže **Stručný švajčiarsko-slovenský slovník****Peter Salner**

Bazilejské fašiangy sú legendou, o ktorej som počul a čítal už predtým. Prvý raz som ich však zažil až tohto roku. Svoje veľké dojmy a malé poznatky sa pokúsim priblížiť formou výkladového slovníka: Tento postup som zvolil aj preto, že tak vážna a dôležitá vec, akou je Basler Fasnacht si nezaslúži, aby sa o nej hovorilo znevažujúcim tónom.

BASEL

Mesto na brehu Rýna, kde sa stretávajú nemecké a francúzske vplyvy. Výsledkom je (nie celkom typický) Švajčiariar.

BASLER FASNACHT

Kolektívna kombinácia veselosti a disciplíny. Je výnimočný už tým, že dostal výnimku, takže sa tradične koná v období pôstu. Spája sa s množstvom hudby, masiek, písaného slova a odpadu (podľa novín 200 t). Bazilejské fašiangy trvajú oficiálne tri dni (6.-8. marca), ale v skutočnosti sú permanentným sviatkom: spomienky na minulosť a príprava budúcnosti sú totiž celoročnou súčasťou života veľkej časti miestneho obyvateľstva.

CLIQUE

Skupina ľudí, ktorá počas fašiangov prezentuje výsledky spoločnej celoročnej práce. Mnohé kliky vznikli v minulom storočí, iné v posledných rokoch. Často majú romanticky či exoticky znejúce mená: Alti Basler Dante, Sans Gýne Strizzi, Alti Glasbasler Setzlig, Fuege Fäger, Guggemuusig Claraschnoogge, Rhyschnoogge (1930), Nej Yorgg Bebbi, Schnuderbeeri, Pfyfferclique Basel 1983, Alti Schnooggekerzli 1929, Verschnuuffer, Fasnacht-Clique d Letzi Türmler atď.

Švajčiari majú tiež svoju Mladú gardu, a nie len jednu.

Mnohé kliky odovzdávajú svoje tradície (i meno) mladým: Basler Bebbi Basel Jungi Garde; Dupf-Club Basel Jungi Garde, Jungi Pierrot Clique, Junteressli Jungi Garde a pod. Táto kontinuita zaručuje, že fašiangy tak skoro nezaniknú.

GUGGEMUSIK

Tradičná švajčiarska fašiangová hudba. Vytvárajú ju bubny, píšťaly a trúby. Maskované kapely sa zúčastňujú v sprievode, poriadajú koncerty. Ich hudba je zaujímavá, hoci sa mi zdalo, akoby všetci hrali stále tú istú skladbu. Napriek tomu znamenali pre mňa vyvrcholenie celého fašiangu: V utorok večer sa tradične koná na námestí veľký koncert. Po jeho skončení sa jednotlivci a skupinky muzikantov roztrácajú do ulíc a uličiek centra. Tu hrajú pre svoju radosť a potešenie náhodných divákov. Pri hre mali vždy nasadené masky. Aj cez ne však bolo cítiť, že hudobníci sú v akomsi tranze a tento pocit preniesli aj na mňa.

HELGE

Netuším, čo to je, ale určite niečo dôležité. Často to počuť, volá sa tak novinová rubrika o fašiangoch a záverečná fotografia zvláštnej prílohy má titulok "posledná HELGE".

KINDERFASNACHT

Utorok patrí tradične deťom, ktoré robia všetko to, čo ich veľké vzory.

LADÄÄRNE

Nie celkom presne to možno preložiť ako lampióny. Na prvý pohľad zaujmú rozmermi, rozmanitosťou tvarov, výzdobou a zobrazenými reáliami ("sujet"). V rannom prítomí "Morgenstraichu" pôsobia svojím počtom (je ich niekoľko sto) a veľkosťou. "Vychutnať" ich

však možno len v pokoji. Príležitosť dáva výstava pod šírým nebom na neďalekom Münsterbergu. Začína vždy v pondelok po sprievode a končí v stredu pred sprievodom.

Jednotlivé laterny sú väčšie než človek, veľmi pestré. Zdobia ich výjavy zo života mesta ("sujet"). Obyčajne sa pohybujú na špeciálnych (prenajatých) kárach alebo ich nosia štyria muži na ramenách.

LAARVE

Maska musí pokrývať nielen tvár, ale celú hlavu, takže jej nositeľ ostáva anonymný. (Prispieva k tomu aj "goschtym", ktorý zakrýva celú postavu). Fantázia tvorcov dokáže obmedzený počet typov (Waggis, Alti Dante, Harlekin, Bebbi) variovať do tej miery, že každá klika sa odlišuje od ostatných. Pri všetkých aktivitách (hudobná produkcia, sprievod atď.) musia aktéri ostať v anonymite. Chodil som s dvoma hudobníkmi (bubon a píšťala), ktorí sa pred začiatkom sprievodu prechádzali mestom. Fajčili a zhovárali sa "verejne" a masky držali pod pazuchou. Predtým, než začali hra, nasadili si "larvu". Výnimkou sú len "manuálne pracujúci" (nosiči lampiónov, ťahači vozov).

MÄLLISUPE

Múčna polievka (a cibuľový koláč) - tradičné jedlá, bez ktorých by sa fašiang vari ani nekonali. Napriek tomu však množstvo stánkov v centre ponúkalo záujemcom bez výnimky len Wienerli, Würstli a iné formy grilovaných párkov či klobás.

MORGESTRAICH

Podujatie začína so švajčiarskou presnosťou v pondelok úderom štvrtej hodiny rannej. Tisíce kostýmovaných účastníkov a teplo naobliekaných zvedavcov trpezlivo čakajú na chvíľu, kedy v celom centre zhasne elektrické svetlo. V tomto okamihu sa začne diať veľa vecí naraz: 1) Rozsvietia sa lampióny a laterny rôznych tvarov, veľkostí a farieb. Najbežnejšie sú malé "Lampen", ktoré majú mnohí pripevnené na hlave a veľké "Ladäärne"). 2) Desiatky prítomných kapiel (Guggemusik) spustia všetky naraz, ale každá "svoju" skladbu. 3) Sprievod sa dôstojným krokom pohne po uličkách a námestiach centra. Jednotlivé "kliky" majú vlastnú trasu: určujú ju "organizátori" (členovia kliky), ktorí zároveň udávajú tón a zabezpečujú prechod medzi divákmi. Celkovo vzniká dojem zaujímavého, príjemného a disciplinované spontánneho (to je možné len vo Švajčiarsku) chaosu.

QUERSCHNITT

Aj noviny sú plné fašiangov. Každý deň vychádzala zvláštna príloha, deň po skončení osobitné číslo "Querschnitt", ktoré referuje slovom i obrazom o tom, čo sa udialo.

RÄPPLI

Ukážka švajčiarskeho zmyslu pre humor. Obyčajné konfety, ale sú všadeprítomné. Niet väčšej zábavy pre účastníka sprievodu ako nasypať plnú hrst' (ale radšej vrečko či veľké vreco) na hlavy "nič netušiacich" obetí. (Model: Jednou rukou podáva cukrík či ovocie, kým druhou zákerne siaha po pripravené räppli). Myslím, že človek, ktorý mi stiahol z voza čiapku a vrátil mi ju plnú konfet sa na výraze mojej tváre baví dodnes. Rovnako ako ja, keď si spomeniem na výraz rodičov chlapca, ktorému som obsah čiapky vzápätí nasypal na hlavu.

SUJET (SÜÜSCHEE)

Vybraná udalosť uplynulého roka, ktorú treba (slovne na letákoch, graficky na laternách a vozoch) zverejniť a skomentovať. Sujety sa zaoberajú všetkým - od otázky "Kuhu vadis, cultura Basilensis" cez repertoár divadla, absenciu muzikálu, zatvorenie obchodného domu Woodstock, zdrazenie dopravy, zápach smetiska v blízkom Liestali, reformu miestnej armády až po lokálne problémy, nedostatky mestskej správy či požiadavku, aby sa Basel stal plnohodnotným kantónom. Témou roka číslo 1 bol však nesporne nosorožec: riaditeľ ZOO tajne predal jeho roh. Z výťažku chcel údajne prispieť na záchranu týchto zvierat v prírode: *Dr Zolli und syy Skandaal; Jedem Nashorn sy Horn; E sone Zollikonzärt isch grad gar nyt wärt"; S'Gschiss ums verlorene Nas; Dr Zoo-(un)logisch Garte; Basel-e-n ART Zolli;* atď.

SCHWYZER DÜTSCH

Jazyk fašiangového obdobia a dôvod, prečo som porozumel menej, než som chcel. V dialekte je celá terminológia, ale aj väčšina novinových reportáží. Jeden "zeedel" ako vrchol vtipu uvádzal, že text "bitte Hauchdeutsch läsen".

UMZUG

V prvom momente som bol sprievodom očarený: hudba, veselosť, alegorické vozy, maskovaní účastníci, množstvo konfet, ovocia, cukríkov a kvetov. Po dvoch hodinách som mal pocit, že všetko tu už bolo. Mohutnosť sprievodu a priam rytmické opakovanie jednotlivých prvkov vo mne čoraz nástojčivejšie vyvolávali spomienky na spartakiádu.

WAGGENCLIQUE

Čaro sprievodu vo veľkej miere závisí od alegorických vozov. Sú zdobené sujetmi (vrátane traktorov, ktoré ich obyčajne ťahajú). Jednotne maskovaní členovia klík jednotne zabávajú seba i divákov: rozhadzujú kvetiny, cukríky, ovocie, niekedy ponúknu pohárik pálenky. Rozdávajú "zeedel", v prvom rade sa však bavia tým, že "nenápadne" obsypajú divákov konfetami. Výnimočný bol voz alegorizujúci smrť: posádka nedávala, ale pýtala. Ako celok mi to veľmi pripomínalo spartakiádu.

ZEEDEL

Podľa jednej definície "literárne dielo určené pre najkrajšie tri dni v roku". Sú to letáky, v ktorých jednotlivé kliky vysvetľujú (niekedy vo veršoch, vždy vo švajčiarskej nemčine), svoje sujety, teda udalosť, ktorá ich najviac zaujala. Líšia sa farbou, obsahom, zhodujú sa však vo (veršovanej) forme, formáte a iných parametroch. Okrem sujetu prinášajú aj názov a znak kliky, niekedy aj dátum jej vzniku. Priniesol som si okolo stovky týchto malých umeleckých dokumentov a slúžia mi ako bohatý zdroj informácií o meste a jeho fašiangoch.

NA ZÁVER: DIE ERSCHT LEKTION

Fašiangy v Bazileji trvajú tri dni. Sú však dokladom, že každý koniec je začiatkom čohosi nového: vo štvrtok sa mesto prebudilo "do najsmutnejšieho všedného dňa v celom roku", ale už v piatok stál na jednom z hlavných námestí stan, označený nápisom Die erscht Lektion (prvá lekcija). Náborom dobrovoľníkov (najmä z radov mládeže) sa začali prípravy na **BASLER FASNACHT 1996.**

Ľudová kultúra vo výučbe na ZŠ vo Veľkej Mani

Miroslav Bartoš

Základná škola vo Veľkej Mani presadzuje od roku 1994 vo výchovnovzdelávacom procese modelový projekt alternatívneho školstva (AŠ) so zameraním na získavanie poznatkov o regióne v kultúrno-spoločenskej, kultúrno-historickej a environmentálnej oblasti, o historických tradíciách regiónu s využívaním prvkov tradičnej ľudovej kultúry a miestnej kultúry.

Modelový projekt vychádza zo Zásad štátnej starostlivosti o deti a mládež SR v oblasti aktívnej školskej politiky MŠ SR. Osnovy a konštrukcia tohto projektu umožňujú prispôbovať časti učebných osnov MŠ SR cieľným zámerom, čo predstavuje ich obsahovú a metodickú modifikáciu pre vybrané druhy predmetov v jednotlivých tematických okruhoch. Modelový projekt umožňuje zakomponovať do učebných osnov doplnkový, nadstavbový učebný materiál zodpovedajúcej obsahovej a tematickej náročnosti - individuálne pre žiakov jednotlivých ročníkov. Modifikácia učebných osnov ovplyvňuje konceptuálny charakter vyučovacieho procesu v jednotlivých ročníkoch, mení celkový rytmus života školy, ovplyvňuje orientáciu aktivít mimo vyučovania i orientáciu mimoškolských aktivít žiakov a pedagógov (záujmová a krúžková činnosť).

Podľa slov riaditeľky ZŠ vo Veľkej Mani Mgr. **Eleonóry Frajkovej**: *"Doplnkové učebné materiály (precízne vypracované domácim učiteľským kolektívom pozn. aut.) spolu so zbierkou trojrozmerných exponátov školskej národopisnej expozície, žiakom sprostredkujú ucelené poznatky o svojom rodisku, o dejinách obce, o kultúrnom, spoločensko-politickom a duchovnom dianí v obci.*

Žiaci majú vytvorené pozitívne prostredie pre formovanie ich vzťahu k obci, pre ich rodiaci sa postoj k spoločnosti ako celku. Žiaci si prisvojujú pocity vlastenectva, ľudskej a občianskej spolupatričnosti a vzájomnosti, ako dôležité aspekty vytvárajúceho sa morálneho a charakterového profilu, čo bude mať rozhodujúci vplyv na kvalitu súžitia nasledujúcich generácií obyvateľov obce.

Základná škola v Mani pristúpila na uplatňovanie modelového projektu AŠ v praxi ako jedna z prvých troch ZŠ na Slovensku.

Členenie projektu AŠ

Projekt v podmienkach ZŠ v Mani sa člení na oblasť: výchovno-vzdelávaciú a oblasť mimoškolských aktivít. Ďalej sa člení podľa obsahovej a tematickej náročnosti a určenia pre vekovú kategóriu mladších a starších žiakov. **V nasledujúcej časti sa oboznámime s niektorými materiálmi, ako i s časťou realizačných osnov projektu.**

KATEGÓRIA - MLADŠÍ ŽIACI

Vlastivedná čítanka - predstavuje doplnkové učivo - Naša obec - určené pre žiakov 3. ročníka na hodinách vlastivedy. Oboznamuje žiakov so zaujímavosťami z dejín obce, opisuje ľudovú slovesnosť, zvykoslovie, rok na dedine - kolobeh prác na poli počas kalendárneho roka, na hospodárskom dvore atď.

Vlastivedná čítanka bude knižne vyhotovená k začiatku školského roka 1995/96 a bude sa používať ako doplnková školská učebnica vlastivedy. Zostavovateľkou učebnice je **Eva Abrhanová** - učiteľka.

Detské hry - opis pôvodných, ľudových, pohybových hier detí na základe autentických prameňov z miestnej kroniky a ústneho podania (hry: Pasenie husí, Na tekvičky, Na barana, Ide pešok okolo, Oli, oli Janko, Na zlaté prasa, Picik, O reťaz...). Zostavili: **Jana Chrenková, Zuzana Mančušková**.

Rozvoj telesnej aktivity žiakov - začleňovanie detských ľudových hier do celoročného, metodického plánu činnosti na hodinách telesnej a pohybovej výchovy - metodické materiály vypracovala **Mária Bednárová**.

Maňanské ľudové piesne - spevník Hudobnej výchovy. Pre žiakov roč. 1 - 4 zostavila **Martina Pavlíková**.

Ľudové obyčaje na hodinách slohu - slohové postupy pri využívaní motívu ľudových zvykov - určené pre žiakov 2. ročníka. Vypracovala **Eva Abrhanová**.

Výtvarná výchova - pri formovaní estetického vkusu a estetického vnímania žiakov sú nápomocné aktivity vo výtvarnej oblasti - kolektívne diela výtvarne orientovaných žiakov a výtvarníčky školy, učiteľky **Viery Porubskej** - nástenné maľby s námetom života na vidieku počas ročných období z hľadiska poľnohospodárskych prác: sejba, žatva, oberačky, jesenná orba; ďalej tematika ľudových obyčají: Vynášanie Moreny, Kvetná nedeľa, Mikuláš a Vianoce.

Nástenková tvorba - motivuje u žiakov záujem o oblasti projektu súvisiace s vyučovaním. V triedach sú situované celostenové, tematicky a obsahovo členené nástenky.

(**Nástenky**: mladšie ročníky - Naša obec počas ročných období, ručné práce starých materi, Moja rodná reč - Slovenský jazyk, Veľká Maňa vo fotografii a pod. Ďalej, staršie ročníky - Chránená prírodná oblasť Žitavský luh, Ústna ľudová slovesnosť vo Veľkej Mani, Tradičné remeselné práce v obci, Veľkomaňanskí vzdelanci a ďalšie).

Erb školy - školská pečiatka - predstavuje polkoleso sedliackeho voza a druhú polovičku kruhu dopĺňajú roľnícke produkty charakterizujúce poľnohospodársku obec Veľká Maňa: obilie a vína réva. Pečiatkou školy sa označujú školské diplomy a iné.

KATEGÓRIA - STARŠÍ ŽIACI

Ústna ľudová slovesnosť - autorská štúdia **Márie Černákovvej** pre potreby vyučovania Slovenského jazyka a literatúry demonštruje vybrané literárne žánre autentického ústnej ľudovej slovesnosti obce, napr. miestne rozprávky: *O princeznej čo chodila každý večer do máňanského mlyna...*, historické povesti: *Zbojník Jožko Šavaňa, O dobrom grófovi Malonajovi...*, ďalej ľudové piesne, básne, riekanky, veršovanky a iné.

Zemepis - seminárna práca - Využívanie regionálnych prvkov na hodinách zemepisu pre ročníky 5 - 8.

Prírodopis - Regionálne prvky vo vyučovaní prírodopisu pre ročníky 5 - 8. Zostavil **Rudolf Ivan**.

Dejepis - Regionálne dejiny obce Veľká Maňa - na základe podkladov získaných z obecnej kroniky, napísal **Ladislav Černák**.

Dejiny školy vo Veľkej Mani - autorka semin. práce **Dana Štekláčová** sprítomňuje na kvalitnej odbornej úrovni staršiu i novšiu históriu školy a školstva v obci. Ako podkladový materiál využíva odbornú literatúru o vývoji školstva na Slovensku spred roku 1945 a roku 1918.

Kronikárka obce p. **Martina Horníková** (učiteľka ZŠ v Mani na dôchodku) vypracovala v minulom období niekoľko pozoruhodných prác prevyšujúcich regionálno-historický rámec obce Veľká Maňa. Monografická štúdia o veľkomaňanskom rodákovi, Všelvadovi Jozefovi Gajdošovi, na pozadí zozbieraných faktov odhaľuje životné peripetie tohto héraosa slovenského archívniectva nášho storočia, odborníka na najstaršie písomnosti a prvotlače na území Slovenska a záchrancu historických listín nevyčísliteľnej hodnoty pred svojvôľou 50-

tych rokov, historika a literárneho vedca, publicistu, člena rádu Sv. Františka, Profesora V. J. Gajdoša.

Prví Maňanskí vzdelanci - životopisy osobností politického, národného a kultúrneho života - rodákov obce ako Ján Gajdoš - zbornajster, organista, hudobný skladateľ pôsobiaci v Banskej Bystrici, kde založil tamojšiu hudobnú školu. Benjamín Tinák - súčasný slovenský spisovateľ a ďalší.

OBLASŤ MIMOŠKOLSKÝCH AKTIVÍT

Od roku 1988 účinkuje pri ZŠ v Mani popri folklórnej skupine dospelých - Dolina - samostatná detská folklórna skupina - Dolinka. Vedúcimi detskej folklórnej skupiny sú učiteľky **Mária Bednárová** a **Eva Abrhanová**.

Detské ochotnícke divadlo - súčasný divadelný krúžok detí vedie učiteľka miestnej ZŠ **Mária Černáková**.

Chrámové piesne - účinkovanie cirkevného detského a mládežníckeho súboru sa datuje od roku 1990. Vedúcou súboru je katechétka ZŠ **Mária Bujdáková**.

Zbierky národopisnej expozície školského múzea ľudovej kultúry v Mani tvoria početné (vyše 100 exp.) starožitné predmety (niektoré osobitnej historickej hodnoty). Národopisná expozícia slúži žiakom ako metodická pomôcka pri nadobúdaní vedomostí a poznatkov v rámci osnov projektu AŠ ZŠ v Mani.

Na ploche cca 120 m² je v presklenej vitríne trvale umiestnených: päť párov ľudových odevov z Mane (krojov), počnúc variáciou kroja z polovice 18. storočia až do prvej polovice 20. st. Vystavené kroje reprezentujú pracovný, sviatočný, dievocký, mládenecký a svadobný odev.

Expozíciu ďalej tvorí skupina textilných výrobkov - košele, lajblíky, ručníky, zimné vlniaky, zimné baranice, šatky, vyšívané šatky, obrusy, posteľné plachty a pokrývky, tkané koberce, sviatočná a pracovná obuv - čižmy a iné.

Obytné priestory sedliackeho domu - expozícia predstavuje domáce predmety kuchynskej a obývacej časti s tradičným izbovým zariadením (drevená rohová lavica, dubový stôl, truhlica na šaty, zrkadlo, obrazy, posteľ s kolískou) spolu s kuchynským pracovným inventárom (kompletná zostava riadu, domáce váhy, lopár na pranie bielizne, žehlička na žeravé uhlie atď.)

Ďalšiu čas tvoria zariadenia používané pri poľnohospodárskych prácach - sedliacky voz "rebrinák" - najmasívnejší exponát, ďalej sejačka, orací pluh, mlynček a preš na dorábanie vína a pod., ďalej ručné poľnohospodárske nástroje ako kosy, kosáky, drevené cepy a hrable, lopaty, tekvičky atď.; nástroje a zariadenia na spracovanie konopí až po výslednú výrobu tkanín (česáky, trlica, vreteno, kolovrátok, kúdele, praslica, motovidlo, tkáčsky stav - krosná a i.).

Tiež tu nájdeme šesť funkčných drevených hračiek, ako rapkáč, klepáč, kováčikovia - striedavo tlúci panáčikovia na drevenú nákovu, skákací panáčik, vlčko (po potiahnutí cverny "vlčko" vyskočí a otáča sa), kuriatka (pohybom ťažiska jednoduchý, ale dôvtipný mechanizmus "oživí" drevené kuriatka symbolicky zobkajúce z lopárika zrna).

Garantmi stálej národopisnej expozície ZŠ v Mani sú: riaditeľka školy **Eleonóra Frajková** a učiteľia **Alžbeta Gaálová** a **Inocent Gaál**.

"Zasvätené ľudu slovenskému" Výstava k 100. výročiu Národopisnej výstavy československej

Daša Ferklová

15. mája 1995 uplynulo sto rokov od usporiadania Národopisnej výstavy československej v Prahe. Základná myšlienka výstavy vychádzala zo snahy zoznámi návštevníku verejnosť s históriou a kultúrou Čechov a Slovákov na konci 19. storočia. Hoci ciele výstavy boli chápané jednotne, museli sa prípravy na výstavu prispôbiť rozličným podmienkam v Čechách a na Slovensku.

Význam Národopisnej výstavy československej pre kultúrne dejiny a pre samotnú národopisnú vedu na Slovensku bol jednoznačne pozitívny. Výstava bola prínosom nielen z hľadiska teoretického, ale mala vplyv aj na zintenzívnenie zberateľského a výskumného diania, a tým aj na rozvoj slovenskej regionalistiky na prelome 19. a 20. storočia.

Ani po storočnom odstupe sa nestráca význam výstavy. Pri jej objektívnom historickom hodnotení možno povedať, že jej prínos úmerne s časovým odstupom stále narastá. Národopisná výstava československá je neopakovateľným dokladom toho, čo znamená štúdium ľudovej kultúry pre potreby národného života a pre obhajobu národnej existencie.

Slovenské národné múzeum - Etnografické múzeum v Martine, ktoré je myšlienkovým, ale aj materiálnym dedičom záchranárskych snáh z konca minulého storočia, pripravilo výstavu, venovanú tomuto jubileu.

Výstavou "Zasvätené ľudu slovenskému" si pripomína Národopisnú výstavu československú a najmä podiel Slovenska na nej, zároveň chce vzdať úctu ľuďom, ktorí svojím osobným prínosom najviac prispeli k zdarnému priebehu tohto podujatia. Výstava bola slávnostne otvorená 21. mája 1995 vo výstavných priestoroch Slovenského národného múzea - Etnografického múzea v Martine. Ponúka možnosť pripomenú si obdobie príprav a trvanie Národopisnej výstavy československej, a to nielen cez jednotlivé osobnosti, ale aj prostredníctvom muzeálnych predmetov, archívnych a fotografických dokumentov nachádzajúcich sa v Slovenskom národnom múzeu - Etnografickom múzeu v Martine. Ide predovšetkým o zbierky, získané koncom 19. a začiatkom 20. storočia, prostredníctvom ktorých sa návštevník dostane do atmosféry tohto obdobia.

Autorský kolektív, ktorý tvoria PhDr. Daša Ferklová, PhDr. Eva Králiková, PhDr. Zora Mintalová, PhDr. Eva Pančuhová a PhDr. Marta Pastieriková, CSc., nechce spomínanú výstavu hodnotiť, ale chce poukázať na jej význam, ako aj na rozmanitosť a bohatosť exponátov na nej prezentovaných. Výstava neznázorňuje len slávnostnú atmosféru konania Národopisnej výstavy československej, ale rôznymi podpornými prvkami približuje návštevníkovi dobovú atmosféru konca minulého storočia.

Podakovanie patrí všetkým odborným pracovníkom Slovenského národného múzea - Etnografického múzea v Martine, ktorí sa podieľali na príprave a realizácii tejto výstavy, otvorením ktorej sme si pripomenuli výročie tejto významnej, dnes už medzinárodnej aktivity.

Výstava potrvá do konca apríla 1996. Pozývame Vás na jej prehliadku.

Letný semester šk. r. 1994/95 na Katedre folkloristiky a regionalistiky, Fakulta humanitných vied, Vysoká škola pedagogická

Golianová Katarína

Katedra folkloristiky a regionalistiky, ktorá vznikla v roku 1991 v rámci Fakulty humanitných vied, Vysokej školy pedagogickej v Nitre má čoskoro za sebou ukončený štvrtý školský rok. Je potešiteľné, že táto mladá katedra okrem klasických prednášok, seminárov a cvičení žije svojím vnútorným, pre študentov pestrým, pútavým životom, vyplývajúcim z jej zamerania.

Už štvrtýkrát sa na katedre organizovala Študentská vedecká konferencia a umelecká prehliadka. Nakoľko sa pri výučbe kladie rovnaký dôraz na oblasť teoreticko-metodologickú i praktickú (hra na ľudový hudobný nástroj, ľudový tanec a spev), študenti sa okrem vedeckých prác v rámci ŠVKAUP prezentujú aj praktickými ukážkami. Skúsenosti z predchádzajúcich ročníkov potvrdili nutnosť a opodstatnenosť vytvorenia dvoch sekcií. V rámci fakultného kola 25.5.1995 sa do sekcie národopisnej zapojilo šesť študentov a v rámci sekcie praktická folkloristika bolo možné vidieť štyri ukážky, z toho jednu kolektívnu.

V sekcii národopisnej získala prvé miesto Anna Siposová (BŠ-II.roč.) toponomastickou výpoveďou: Príspevok k problematike chotárných názvov v Jelenci, ktorú spracovala pod vedením PhDr. Jaroslava Čukana, CSc. Autorka získala veľmi dobrý materiál v etnicky zmiešanej obci so slovenským a maďarským obyvateľstvom. Chotárne názvy lesov, lúk, pasienkov, viníc a polí podáva spolu s maďarským transkribovaným textom, ktorého pôvod vysvetľuje a zároveň pridáva aj voľný slovenský preklad. Lokálne názvy člení podľa polohy, členitosti terénu, funkcie, vlastníctva, nerastných surovín.

Ako druhá bola ocenená práca Miroslavy Horemužovej (Sj.-Nár.-III.roč.) Osobná životná história Genovévy Molnárovej. Školiteľkou bola Viera Feglová, CSc. Vynikajúci materiál, ktorý študentka zozbierala, umožňuje celý rad zovšeobecnení o rodinnom a spoločenskom živote. Prínos práce je aj z hľadiska dôsledného uplatnenia biografickej metódy.

Na treťom mieste sa umiestnila Júlia Janíková (Sj.-Nár.-III.roč.) vedená Vierou Feglovou, CSc. s prácou, ktorej téma je v slovenskej folkloristike zatiaľ ojedinelá: K histórii pamätníkov na Slovensku. (Formálna a funkčná analýza pamätníkov ako kultúrneho fenoménu od 18. storočia až po súčasnosť).

Určite všetkých zaujali aj ďalšie príspevky: Danuša Moravčíková (BŠ-II.roč.) - Výskyt tradičných prvkov v súčasnej podobe obyčajov Štedrého dňa. Miroslava Benková (Sj.-Nár.-III.roč.) - Zeleninár z Bulharska. Diana Zaková (Sj.-Nár.-III.roč.) - Murári v Liptovskom Petre.

V sekcii praktická folkloristika sa na 1. mieste umiestnili dve ukážky:

Petra Morvová (BŠ-II.roč.) rozhodne upútala hrou na cimbal. Predniesla "Cimbalové melódie z východného Slovenska" od Gašpara Hrisku.

V interpretácii hry na husliach, viole, kontrabase a cimbale sa kolektívne predstavili: Vlasta Vašková (BŠ-II.roč.), Ondrej Debreceni (Aj.-Nár.-I.roč.), Hynek Fogada (Aj.-Nár.-I.roč.), Dušana Zaujcová (Hi.-Nár.-I.roč.), ktorí interpretovali "Tance od Žitavy" od Ondreja Demu.

Na treťom mieste sa hrou na píšťalu umiestnil Zoltán Csémy (Mj.-Nár.I.roč.). Sympatické bolo aj vystúpenie prváčky Michaely Nedelkovej (Aj.-Nár.), ktorá predniesla ľudové piesne pre akordeón v úprave D. Harvana.

Odborná porota zložená z pedagógov katedry a zástupcu študentov konštatovala skutočne dobrú úroveň prác. Celé podujatie malo príjemnú atmosféru, súťažiacich študentov povzbudzovali spolužiaci, ktorí sami vyjadrili úprimný obdiv nad vedomosťami a schopnosťami svojich kolegov odvážne vystúpi a obháji si svoje práce v rámci diskusií. Sme radi, že naše pozvanie prijali aj študenti Katedry etnológie FFUK v Bratislave. Dúfame, že našich pracovných a priateľských stretnutí bude pribúda.

Uviedla som už, že na Katedre folkloristiky a regionalistiky je teoretickým prednáškam rovnocenná praktická výučba hry na ľudový hudobný nástroj, ľudového tanca a spevu. 27. apríla 1995 sa konali praktické skúšky študentov tretieho ročníka Sj.-Nár. a priebežné praktické skúšky poslucháčov II. ročníka bakalárskeho štúdia. Priebežná praktická skúška študentov II. roč. bakalárskeho štúdia je predprípravou záverečnej skúšky v treťom ročníku. Základom bolo predvedenie folklórneho materiálu v jednej z troch rovín:

- a) štýlová interpretácia tanca - tanečných motívov,
- b) štýlová interpretácia inštrumentálnej skladby,
- c) štýlová interpretácia piesne s dôrazom na špecifickú vokálnu techniku a intonáciu.

Skúška triakov ukončila trojročný blok povinného štúdia praktických disciplín na katedre. Predmetom praktickej skúšky v najvšeobecnejšom slova zmysle bol výber vhodného folklórneho materiálu z oblasti ľudového tanca, hudby a spevu a jeho interpretácia. Pozostávala z dvoch rovnocenných častí:

1. Metodická čas, to znamená slovná prezentácia zvolenej témy, problému použitých metód, zdôvodnenie výberu materiálu, objasnenie súčasného stavu poznania, cieľa prezentácie a pod.

2. Praktické predvedenie folklórneho materiálu v jednej z troch rovín:

- a) štýlová interpretácia,
- b) kompozičné spracovanie folklórneho materiálu,
- c) aplikácia poznatkov vo výchovno-vzdelávacom procese.

Niektoré ukážky a práce boli na výbornej úrovni, no nie všetci pristupovali k prehrávkam s potrebnou mierou zodpovednosti, a tak si ich niektorí budú musieť v budúcom školskom roku zopakovať.

S veľkým ohlasom sa u všetkých študentov stretávajú exkurzie, v rámci ktorých sa máme možnosť zoznámi s rôznymi regiónmi Slovenska, stretnú sa s odborníkmi etnografmi, múzejníkmi, kultúrno-osvetovými pracovníkmi, i samotnými nositeľmi kultúrnych tradícií. V tomto školskom roku sme navštívili Martin, kde po prednáške o ľudovom odevu sme mali možnosť vidieť expozíciu slovenského národného múzea s odborným výkladom PhDr. A. Gazdíkovej. Nemenej zaujímavá bola návšteva múzea M. Benku, kde sme sa oboznámili s jeho životom a tvorbou. Všetci sme sa zrejme najviac tešili na 18.5.1995, kedy sme mali možnosť navštíviť Prahu. Naplánovaný program bol bohatý a sľuboval pre každého veľké zážitky. Najskôr sme navštívili barokový Lobkovický palác v komplexe Pražského hradu, kde je stála expozícia Národného múzea, venovaná histórii Českého štátu. Vďaka dobrému odbornému výkladu a exponátom sme si v pamäti osviežili vývoj českej národnej minulosti až po revolučný rok 1848. Naším hlavným zámerom však bola návšteva Národného múzea, kde je inštalovaná výstava venovaná jednej z najvýznamnejších kultúrnych akcií 19. storočia, stému výročiu Národopisnej výstavy Československej. Výstava nespĺnila naše očakávania. Zdalo sa nám, že z hľadiska ideovej prípravy i inštalačných prostriedkov zaostala za tou pred sto rokmi.

Údajne obľúbenými bývajú koncerty na schodoch Národného múzea. V čase našej návštevy atmosféru príjemne osviežila LĽH a speváčky FS Ponitran z Nitry.

Ako sprievodné podujatia v rámci stého výročia výstavy boli "Dny folkloru na Žofine". Od 13.-19. mája sa na Slovanskom ostrove každý deň konali regionálne programy folklórnych skupín, súborov a sólistov z jednotlivých regiónov Čiech, Moravy i zo Slovenska. V deň našej

návštevy sa uskutočnil program "Slovensko v písni a tanci", v ktorom sa v réžii P. Bútora predstavili aj zástupcovia tých slovenských regiónov, ktoré boli v Prahe na Národopisnej výstave Československej v roku 1895. V programe, ktorý sme mali možnosť na Žofíne vidieť, preto vystupovala FS z Mestečka-Záriečie, FS Podpoľanec z Detvy, ale aj FS Ponitran z Nitry a Vranovčan nad Topľou. Vystúpenia kolektívov a jednotlivcov boli preplneným hľadiskom prijaté veľmi spontánne, úprimne a milo, takže väčšina z nás odchádzala z krásnej Prahy s akousi dávkou nostalgie...

Konferencia "Stabilita a zmena vo veľkých mestách strednej Európy"

Peter Salner

V príjemnom prostredí chaty Hydrostavu na Píle sa v dňoch 30.11.- 2.12.1994 sa v rámci grantového projektu 2-530/94 **Dynamika sociálnych procesov vo veľkých mestách strednej Európy** a s podporou Programu UNESCO MoST uskutočnila konferencia **Stabilita a zmena vo veľkých mestách strednej Európy**.

Viac ako 20 účastníkov si vypočulo 14 referátov. V úvodnom príspevku *Rituály návštev* prezentovala **M. Moravcová** na základe údajov z deviatich českých miest dva modely spoločenskej komunikácie, ktoré fungovali v období 1867-1918. Vychádzala najmä z novinových správ a memoárovej literatúry. Na jednej strane tento prístup dovolil využiť množstvo dobových detailov, na druhej strane sa však ukázali aj obmedzenia uvedených prameňov. Materiál nebol rovnorodý, a preto neumožňoval dostatočnú mieru zovšeobecnenia.

A. Stawarz v široko koncipovanej práci *Świeta i rozrywki w życiu mieszkanców Warszawy 19.-20. wieku* sa zaoberal zmenami spoločenských a kultúrnych prejavov v podmienkach rôznych politických systémov.

S veľkým záujmom sa stretol netradičný príspevok **V. Feglovej** *Vzťah mesta a vidieka na príklade Bratislavy*. Na základe poznatkov z literatúry dokumentovala možnosti etnológie pri analyzovaní súčasných spoločenských procesov.

A. Navrátilová (*Sváteční chvíle v rodinném životě brněnských obyvatel*) sledovala zmeny sviatočnosti na príklade materiálu z Brna. **Z. Uherek** v príspevku *Současná etnická situace ve vybraných českých městech* využíval predovšetkým etnologickú interpretáciu demografických dát.

O. Danglová (*Projekt výskumu mestských štvrtí*) priniesla obsiahlu informáciu o medzinárodnom projekte UNESCO, ktorý je zameraný na oživenie mestských štvrtí. Prezentovaný materiál ukázal nevyhnutnosť konkrétneho prístupu k rôznym mestám a spoločenstvám. Nasledujúce tri autorky vychádzali z vlastných výskumov Banskej Bystrice.

J. Darulová (*Radvanský jarmok*) si všímala vývinové procesy tejto tradičnej inštitúcie. Príspevok vyprovokoval dlhú diskusiu na tému hodnotenia súčasných funkcií (nielen) Radvanského jarmoku. Na základe názorov, zážitkov a skúseností zo slovenských i zahraničných miest sa debatovalo o možnostiach zladenia tradičných (etnologických) a súčasných (ekonomických) hodnôt a funkcií.

Už názov *K problematike evanjelických spolkov v Banskej Bystrici* ukazuje, ktorým smerom orientovala svoju pozornosť **S. Očenášová-Štrbová**. Vychádzala najmä z publikovaných správ. Následná diskusia priniesla ďalšie konkrétne podrobnosti o tejto nedostatočne skúmanej problematike a upozornila na potrebu kritického prístupu k novinovým prameňom (viď aj príspevky v ER 1994/2) a potrebu využívať zápisnice schôdzí.

A. Bitušiková (*Funkcia námestia v živote obyvateľov mesta*) sa zamerala na dôsledky renovácie hlavného námestia pre život obyvateľov mesta.

E. Mannová v príspevku *Zmeny etnického povedomia Nemcov v Bratislave na prelome 19. a 20. storočia* vychádzala najmä z vlastných archívnych a historických výskumov stredného stavu. Na základe zozbieraného materiálu dospela k záveru, že etnická identita nemeckých obyvateľov Bratislavy bola pre nich aktuálna až pod vplyvom sudetských Nemcov v 20. a 30. rokoch 20. storočia.

V nasledujúcom príspevku *Palác pionierov a prezidentov* sa **Z. Beňušková** esejistickou formou rozoberala zmeny funkcií Grassalkovičovho paláca v Bratislave v posledných desaťročiach. Zaujímavé boli postrehy o vplyve ideologických faktorov na hodnotenie sledovaných javov: ako sa ukazuje, tento prístup sa nestal minulosťou. **J. Pospíšilová** v

referáte *Česká Viedeň - bývalý domov* priblížila na základe fotografických dokumentov osudy dvoch ľudí, ktorí sa po roku 1945 vrátili z Viedne do Čiech. Ide vlastne o prvé poznatky z dlhodobého koncipovaného výskumu Čechov vo Viedni. **J. Kosíková** pobavila prítomných svojím videodokumentom *Dnes naposled*. Priblížila v ňom atmosféru posledného dňa pred "svätým týždňom" na brnenských stredných školách. V poslednom príspevku *Karnevalové prvky v mestskom prostredí* **P. Salner** poukázal na rozpor: kým vo vypätých situáciách (dni po 21. auguste 1968 či 17. novembri 1989) pripomínajú ulice Bratislavy i iných slovenských miest atmosféru karnevalu, "v normálnych" chvíľach moc kontrolovala verejné priestranstvá, takže spontánnosť chýbala aj pri oslavách fašiangov, 1. mája alebo v priestoroch korza. Pozostatky niekdajšej karnevalovosti však prežívajú, napr. pri silvestrovských zábavách, prvoaprílových žartoch, ale najmä v priebehu vysokoškolských imatrikulácií a beánií. Tieto príležitosti v rôznych mestách Slovenska tvorili ťažisko referátu.

Prednesené príspevky reprezentovali z hľadiska tematiky i historického záberu široké spektrum problémov, ktoré súčasná urbánna etnológia rieši. A to aj napriek tomu, že mestským prostredím sa zaoberá relatívne úzka skupina odborníkov. Vzhľadom na priebeh konferencie sa ukázalo, že nižší počet príspevkov umožňuje konkrétnu diskusiu po každom prednesenom referáte, a tým i bezprostrednejšiu výmenu odborných názorov a stanovísk.

Príspevky, ktoré na konferencii odzneli vyšli v zborníku *Stabilität und Wandel in der Großstadt*, vydanom v ÚE SAV. Niektoré z nich budú publikované v nasledujúcom čísle Etnologických rozpráv.

Etnologické rozpravy

Vydáva Ústav etnológie SAV, Etnografické múzeum - Slovenského národného múzea,
Slovenská národopisná spoločnosť pri SAV

Ročník II., 19956, číslo 1

Vychádza dvakrát ročne

Zodpovedný redaktor: Dušan Ratica

Výkonná redaktorka: Zuzana Beňušková

Redakčná a technická úprava: Ingrid Kostovská

Redakčná rada: Ľubica Droppová, Viera Feglová, Mária Halmová, Milan Leščák, Peter Maráky,
Juraj Podoba, Peter Salner

Adresa redakcie: Ústav etnológie SAV, Jakubovo nám. 12, 813 64 Bratislava

Náklad: 300 ks

Tlač - Slovenský hudobný fond, Bratislava

Registračné číslo: 942/94